HANDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR

BULLETIN
DE LA COMMISSION ROYALE DE

TOPONYMIE
&
DIALECTOLOGIE

LXXX / 2008

INHOUD – SOMMAIRE

Jaarverslag 2007 – Rapport 2007 – Annual report 2007 ..... p. 7

Ruilabonnementen – Abonnements d'échange ..... p. 28

Ledenlijst – Liste des membres ..... p. 29

Jan Goossens, Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis ..... p. 33

Jean Loicq, Notes d'hydronymie wallonne 2e série ..... p. 259

Ward Van Osta, Goropius Becanus en de toponymie ..... p. 277

Gepubliceerd met kredieten van het
Federaal Wetenschapsbeleid

Publié avec les crédits des services de la
Politique scientifique fédérale

D/0891/2008/1 – ISSN 0774-8396

WERKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. A. Van Loey, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*, 252 blzn., 1 krt. ..... 14 EUR
2. J. L. Pauwels, *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland*, 172 blzn., 28 krtn. ..... 10 EUR
4. F. Vanacker, *Syntaxis van het Aalsters dialect*, 154 blzn. ..... 8 EUR
6. J. Lindemans, *Toponymie van Asse*, 224 blzn., 1 krt. ..... 13 EUR
7. A. Pauwels, *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, 2 dln., 268 blzn., 17 krtn. 18 EUR
10. E. Eylenbosch, *Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen*, 336 blzn. ..... 16,5 EUR
11. J. Buntinx - M. Gysseling, *Het oude goederenregister van Oudenbiezen* (1280-1344). I. Tekst, 360 blzn. ..... 18 EUR
12. R. Willemyns, *Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de middeleeuwen*, 306 blzn., 1 tabel ... 16 EUR
14. M. Maasen - J. Goossens, *Limburgs Idioticon*, 302 blzn. ..... 16 EUR
16. M. De Vos, *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, 512 blzn., 24 krtn. ..... 23 EUR
17. J. Van Loon, *Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen*, 220 blzn. ..... 13 EUR
18. Y. Coutant, *Middeleeuwse molentermen in het graafschap Vlaanderen*, 942 blzn. ..... 45 EUR
19. R. Van Passen, *Toponymie van Waarloos*, 232 blzn., 3 krtn. .. 13 EUR
20. P. Kempeneers, *Toponymie van Waanrode*, 112 blzn., 20 krtn. 6,5 EUR
21. R. Vandekerckhove, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het Deerlijkse dialect*, 352 blzn. ..... 21 EUR
22. W. Van Osta, *Overzicht van Noord- en Zuid-Nederlandse LO-Namen*, 192 blzn. ..... 10 EUR
23. V. Mennen, *Toponymie van Eksel*, 416 blzn. ..... 22 EUR
24. H. Brok, *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen*, 160 blzn. ..... 8 EUR
25. P. Kempeneers, *Toponymie van Budingen*, X + 252 blzn., krtn., ill. ..... 16 EUR
26. J. Van Loon, *Maurits Gysselings toponymisch woordenboek*, VI + 120 blzn. ..... 19 EUR

OVERDRUKKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. F. Claes, *Bijdrage tot de toponymie van Schaffen en Molenstede*, 182 blzn., 8 krtn. ..... 18 EUR
2. F. Claes, *Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort*, 5 krtn., 196 blzn. ..... 13 EUR
3. L. Van Durme, *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen*, 9 krtn., 96 blzn. ..... 6,5 EUR
4. F. Debrabandere, *Persoonsnamen in Hulster Ambacht 1300-1400*. – M. Gysseling † - F. Debrabandere, *Persoonsnamen in de Vier Ambachten 14e en 15e eeuw*, 2 krtn., 294 blzn. ..... 16 EUR
5. F. Debrabandere, *Persoonsnamen in de Kortrijkse baljuwsrekeningen 1385-1400*, 210 blzn. ..... 13 EUR
6. F. Debrabandere, *Persoonsnamen in de Kasselrij Kortrijk. Tweede helft veertiende eeuw*, 262 blzn. ..... 14 EUR
7. J. Van Keymeulen, *Dialectwoorden verzamelen. Een praktische handleiding*, 122 blzn. ..... 7,5 EUR

8. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Orsmaal, Gussenhoven en Melkwezer*, 242 blzn. ..... 13 EUR
9. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Helen-Bos*, 122 blzn., krtn., ill. ..... 7,5 EUR
10. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Vissenaken*, 251 blzn., krtn., ill. ..... 16 EUR
11. P. KEMPENEERS, *Toponymie van Attenrode-Wever*, 154 blzn., krtn., ill. 16 EUR
12. J. GOOSSENS, *Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis*, 226 blz., krtn. 17 EUR

MÉMOIRES DE LA SECTION WALLONNE

15. R. MANTOU, *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre* (1250-1350), 550 p. ..... 25 EUR
16. L. REMACLE, *Toponymie de Lierneux*, 182 p. ..... 14 EUR
17. L. REMACLE, *Toponymie de La Gleize*, 144 p. ..... 13 EUR
18. Y. COUTANT, *Terminologie du moulin médiéval dans le comté de Flandre*, 942 p. ..... 45 EUR
19. J. LECHANTEUR, *Le Dictionnaire wallon-françois d'Augustin-François Villers*, 590 p. ..... 25 EUR
20. J.-J. GAZIAUX, *Élevages divers, attelages et véhicules agricoles à Jauchelette*, 320 p. ..... 16 EUR
21. Ph. HARDY - H. OFFERMANNE, *Toponymie d'Aywaille*, 200 p. .... 15 EUR
22. J.-J. GAZIAUX, *Cultures diverses, prairies, vergers et jardins à Jauchelette*, ill., 340 p. ..... 18 EUR
23. J. LECHANTEUR, *Toponymies de Soumagne et de Melen*, 412 p. .. 21 EUR
24. J. GERMAIN - L. GENETTE, *Toponymie de Spontin et de Durnal*, IV + 244 p., cartes, ill. ..... 16 EUR

TIRÉS À PART DE LA SECTION WALLONNE

1. A. BAGUETTE, *Toponymie de Charneux*, 76 p., 1 carte ..... 6,5 EUR
2. M. WILLEMS - G. ABRAHAM, *Toponymie de Saive*, 116 p., 1 carte ..... 8 EUR
3. A. BAGUETTE, *Toponymie de Battice*, 84 p., 2 cartes ..... 6,5 EUR
4. A. BAGUETTE, *Toponymie de Thimister*, 76 p. ..... 6,5 EUR
5. A. BAGUETTE, *Toponymie de Chaineux*, 64 p., 2 cartes ..... 5 EUR
6. J. LOICQ - J.-H. MICHEL, *Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'antiquité*, 152 p. ..... 13 EUR
7. J. GERMAIN, *Toponymie de Natoye*, 132 p. ..... 10 EUR
8. L. WINTGENS, *Précis de grammaire de la langue régionale dans l'ancien Duché de Limbourg Abriss einer Grammatik der Regionalsprache im Bereich des ehemaligen Herzogtums Limburg*, 106 p. ..... 8 EUR
9. J. GERMAIN, *Vingt-cinq ans de dialectologie et d'onomastique wallonnes 1976-2000. Bibliographie complémentaire*, 98 p. ..... 7,5 EUR
10. J. LOICQ, *Le nom des Germains dans l'Antiquité*, 144 p. ..... 11 EUR

HANDELINGEN
van de
koninklijke commissie voor

BULLETINS
de la
commission royale du

TOPONYMIE & DIALECTOLOGIE

V. 1931, 304 p.; VI. 1932, 304 p. ..... 16 EUR
VII. 1933, 432 p., 1 portr., 3 gekl. kaarten/cartes col. ..... 20 EUR
VIII. 1934, 470 p., 1 portr., 9 kaarten/cartes ..... 23 EUR
IX. 1935, 432 p., 1 portr., 7 fig., 3 kaarten/cartes ..... 20 EUR
X. 1936, 472 p., 1 portr., 6 kaarten/cartes ..... 23 EUR
XI. 1937, 427 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes ..... 20 EUR
XII. 1938, 449 p., 1 portr., 14 kaarten/cartes ..... 22 EUR
XIII. 1939, 479 p., 1portr., 5 kaarten/cartes ..... 23 EUR
XIV. 1940, 450 p., 2 portr., 2 kaarten/cartes ..... 22 EUR
XV. 1941, 469 p., 3 kaarten/cartes ..... 23 EUR
XVI. 1942, 348 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col. ..... 18 EUR
XVII. 1943, 480 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col. ..... 23 EUR
XIX. 1945, 406 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes ..... 20 EUR
XX. 1946, 334 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes ..... 16 EUR
XXI. 1947, 365 p., 4 kaarten/cartes ..... 18 EUR
XXII. 1948, 476 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes ..... 23 EUR
XXIII. 1949, 388 p., 2 fig. ..... 19 EUR
XXIV. 1950, 414 p., 2 fig. ..... 20 EUR
XXV. 1951, 472 p., 1 kaart/carte ..... 23 EUR
XXVI. 1952, 440 p. ..... 21 EUR
XXVII. 1953, 373 p. ..... 19 EUR
XXVIII. 1954, 372 p. ..... 19 EUR
XXIX. 1955, 359 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes ..... 18 EUR
XXX. 1956, 366 p. ..... 18 EUR
XXXI. 1957, 498 p., 1 portr. ..... 20 EUR
XXXII. 1958, 426 p., 1 kaart/carte ..... 20 EUR
XXXIII. 1959, 511 p. ..... 25 EUR
XXXIV. 1960, 335 p., 2 kaarten/cartes ..... 16 EUR
XXXV. 1961, 377 p., 2 portr., 4 kaarten/cartes ..... 19 EUR
XXXVI. 1962, 299 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes ..... 16 EUR
XXXVII. 1963, 326 p., 2 kaarten/cartes ..... 16 EUR
XXXVIII. 1964, 286 p., 1 portr., 3 kaarten/cartes ..... 16 EUR
XXXIX. 1965, 277 p., 1 portr. ..... 14 EUR
XL. 1966, 237 p. ..... 13 EUR
XLI. 1967, 358 p., 1 kaart/carte ..... 18 EUR
XLII. 1968, 342 p. ..... 18 EUR
XLIII. 1969, 240 p., 2 portr. ..... 13 EUR
XLIV. 1970, 274 p. ..... 14 EUR
XLV. 1971, 270 p., 2 portr., 21 kaarten/cartes ..... 14 EUR
XLVI. 1972, 336 p., 1 portr. ..... 16 EUR
XLVII. 1973, 214 p., 1 kaart/carte ..... 11 EUR
XLVIII. 1974, 318 p., 5 kaarten/cartes ..... 16 EUR
XLIX. 1975, 326 p., 1 kaart/carte ..... 16 EUR
L. 1976, 252 p. ..... 13 EUR
LI. 1977, 260 p., 1 kaart/carte ..... 13 EUR
LII. 1978, 294 p., 1 portr. ..... 16 EUR
LIII. 1979, 302 p., 7 kaarten/cartes ..... 16 EUR
LIV. 1980, 298 p., 1 kaart/carte ..... 16 EUR
LV. 1981, 248 p. ..... 13 EUR

LVI. 1982, 250 p., 2 portr., 1 kaart/carte	13 EUR
LVII. 1983, 248 p., 3 kaarten/cartes	13 EUR
LVIII. 1984-85, 352 p., 1 portr.	18 EUR
LIX. 1986, 304 p., 2 portr.	16 EUR
LX. 1987, 224 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes, 13 graf./graph.	13 EUR
LXI. 1988, 192 p., 1 portr.	13 EUR
LXII. 1989, 192 p., 2 portr., 1 kaart/cart, 11 graf./graph.	13 EUR
LXIII. 1990-91, 336 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes,	19 EUR
LXIV. 1992, 160 p., 2 kaarten/cartes,	13 EUR
LXV. 1993, 232 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVI. 1994, 160 p., 3 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVII. 1995, 192 p., 1 portr., 17 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVIII. 1996, 412 p., 1 portr., 16 kaarten/cartes,	20 EUR
LXIX. 1997, 548 p., ill., 9 kaarten/cartes,	25 EUR
LXX. 1998, 408 p., ill., 2 portr., 14 kaarten/cartes,	20 EUR
LXXI. 1999, 588 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
LXXII. 2000, 422 p., ill., kaarten/cartes.	20 EUR
LXXIII. 2001, 404 p., ill., kaarten/cartes.	20 EUR
LXXIV. 2002, 456 p., ill., kaarten/cartes	22 EUR
LXXV. 2003, 504 p., ill., kaarten/cartes	24 EUR
LXXVI. 2004, 396p., ill., kaarten/cartes.	20 EUR
LXXVII. 2005, 336 p., ill., kaarten/cartes	19 EUR
LXXVIII. 2006, 436 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIX. 2007, 496 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
LXXX. 2008, 302 p., ill., kaarten/cartes.	19 EUR
Register op Jg. I-XV / Index des T. I-XV, 1942, 102 p.	10 EUR
Tables des T. I-XXV du Bulletin (Partie française), 1956, 319 p.	16 EUR
Tables des T. XXVI-L du Bulletin (Partie française), 2003, 400 p.	20 EUR

De *Werken, Handelingen* en *overdrukken* zijn te bestellen bij :

Les *Mémoires, Bulletins* et *tirés à part* doivent être commandés à :

N.V. Drukkerij G. Michiels,
Industriezone «Overhaem» Rietmusweg 96, 3700 Tongeren
info@michielsprinting.be

Prijzen excl. portokosten.

Les frais d'envoi ne sont pas inclus dans les prix indiqués

Secrétaire général & rédacteur – Algemeen secretaris & eindredactie

José Cajot, Mombeekdreef 18, B-3500 Hasselt
3500 Hasselt. Tel. 011 - 27.09.58.
e-mail : jcajot@skynet.be

www.toponymie-dialectologie.be

JAARVERSLAG 2007

Mevrouw de minister,

De Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie vervult haar wetenschappelijke opdracht onder de hoge bescherming van de *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* en de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Het wetenschappelijke doel van de Commissie is de studie van de onomastiek (toponymie en antroponymie) en de dialectologie, vooral in België en zowel op Germaans als op Romaans gebied. Daartoe geeft ze wetenschappelijke studies (Handelingen, Werken, Overdrukken) over deze disciplines uit. De Commissie is eveneens een wetenschappelijk adviesorgaan waarop de overheid regelmatig een beroep doet.

Statutaire vergaderingen

De statutaire vergaderingen hebben plaatsgehad in de lokaliteiten van het Paleis der Academiën in Brussel (Hertogsstraat 1), op 29 januari, 21 mei en 29 oktober 2007. Er werden zes sectievergaderingen gehouden (in elk van de twee secties telkens op 29 januari, 21 mei en 29 oktober 2007), een plenaire vergadering (op 29 januari en 21 mei 2007) en een (gemeenschappelijke) bestuursvergadering op21 mei en 29 oktober 2007.

Buitengewone vergadering

Een buitengewone vergadering van leden van de Vlaamse afdeling had – eveneens het Paleis der Academiën in Brussel – plaats op 9 mei 2007. De bijeenkomst was een redactievergadering ter voorbereiding van het etymologisch woordenboek van de gemeentenamen van Vlaanderen en Brussel.

Lezingen gehouden op de plenaire vergadering

Jean GERMAIN : *Un répertoire des gentilés de Wallonie*

Paul T.C. KEMPENEERS : *Vicca van bij ons. Vicca de chez nous*

Lezingen gehouden in de Vlaamse afdeling

Magda DEVOS : *Lexicale gebiedsvorming in de Vlaamse Dialecten*

Indelingen van taallandschappen in dialectgebieden en subgebieden steunen doorgaans op fonologische opposities. Klankisoglossen zijn inderdaad het beste geschikt om dialecten van elkaar af te grenzen : foneeminventarissen vormen eindige en tevens beperkte verzamelingen, zodat het aantal in kaart te brengen variabelen overzienbaar blijft. Bovendien zijn dialectsprekers zich sterk bewust van fonologische normen en van systematische opposities tussen hun eigen klanksysteem en dat van naburige dialecten. De verspreidingsgebieden van klankvarianten kunnen bijgevolg scherper op de kaart worden afgebakend dan die van morfologische, lexicale en syntactische varianten. Er zijn in het verleden dan ook weinig pogingen ondernomen om dialecten in te delen (louter) op basis van morfologische, syntactische of lexicale opposities. Met name de woordenschat wordt, als minst systeemgebonden taalcomponent, traditioneel niet als dialectvormend beschouwd. Het lexicon heet een verzameling van onvoorspelbaarheden, waarvan volgens een oud adagium elk woord in principe een eigen verspreiding kent. Daarmee wordt niet ontkend dat lexemen geografische structuren vertonen; het tegendeel blijkt uit ontelbare woordkaarten die sinds de begindagen van de taalgeografie in het licht zijn gegeven, maar de vraag met het oog op lexicale dialectindeling is of en hoe vaak isolexen op verschillende woordkaarten (min of meer) hetzelfde verloop kennen, zodat er zich gebiedsafbakenende bundels gaan aftekenen vergelijkbaar met die op fonologisch gebaseerde indelingskaarten.

Lange tijd beschikte men niet lexicale materiaalverzamelingen van voldoende omvang om onderzoek te verrichten naar de recurrentie van lexicale kaartpatronen. Vandaag zijn dergelijke

materiaalcorpora – woordatlassen en (systematische) dialectwoordenboeken – wél voorhanden. Met het beschikbaar komen van die bronnen is de vraag naar de mogelijkheid van dialectindeling op basis van lexicale variabelen in binnen- en buitenland op de wetenschappelijke agenda geplaatst. In het Nederlandse taalgebied bieden de (digitale) databestanden van de drie grote regionale woordenboeken (GRW's) van het zuidelijke Nederlands ampel materiaal voor dergelijk onderzoek, dat tegenwoordig met een modieuze term *lexicale dialectometrie* wordt genoemd. Die woordenboeken zijn systematisch en onomasiologisch opgebouwd, waardoor ze in werkelijkheid een combinatie vormen van woordenboek en woordatlas. Het onderzoek waarover in de lezing verslag wordt gedaan, is gebaseerd op de gegevens van het *Woordenboek van de Vlaamse dialecten* (WVD), dat de traditionele dialectwoordenschat inventariseert in het gebied van het oude Graafschap Vlaanderen (West-, Oost-, Zeeuws- en Frans-Vlaanderen). Meer bepaald is steekproefsgewijs nagegaan in hoeverre de ruim 2000 tot dusver verschenen woordkaarten van het WVD een bruikbaar corpus vormen voor lexicale gebiedsindeling van het Vlaamse dialectlandschap.

Om voor dergelijk onderzoek in aanmerking te komen dienen woordkaarten aan een aantal voorwaarden te voldoen. Ten eerste moeten ze een voldoende dichte en gelijkmatige symboolbezetting laten zien, en dienen de heteroniemen gebiedsvorming te vertonen. In de tweede plaats dienen de kaarten onomasiologisch homogeen te zijn : alle heteroniemen moeten lexicalisaties zijn van hetzelfde concept. Ten derde moeten de gegevens tot dezelfde diachrone dialectlaag behoren. De drie GRW's richten zich (in principe) op die chronologische taallaag die beschouwd kan worden als de laatste fase van een eeuwenoude spontane evolutie, m.a.w. de traditionele dialecten zoals ze werden gesproken voordat het dramatische systeem- en functieverlies onder druk van de oprukkende standaardtaal was ingezet.

Onder de door het WVD gepubliceerde kaarten beantwoorden die op basis van het materiaal van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND)* het beste aan de bovengenoemde criteria. Voor die bron werd mondeling geënquêteerd door professionele dialec-

tologen in een erg dicht net van opnameplaatsen, en die enquête vond plaats in de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw, toen veruit het grootste segment van de Vlaamse bevolking nog in vrijwel alle omstandigheden dialect sprak. De RND-enquête had echter primair de fonologische en de morfologische variatie op het oog. Het aantal relevante woordkaarten dat eruit te generen valt, is dan ook erg beperkt. Uit ongeveer dezelfde periode als de Vlaamse RND-gegevens dateert het woordarchief van de *Zuidnederlandse Dialectcentrale (ZND)* te Leuven, op initiatief van prof. L. Grootaers bijeengebracht via schriftelijke enquête bij een netwerk van vrijwilligers. Dat ZND-materiaal levert soms dicht bezette én semantisch homogene kaarten op, maar in andere gevallen lijdt het onder de intrinsieke tekortkomingen van de gebruikte methode. Schriftelijke opvraging sluit immers de mogelijkheid uit om de vraagstelling bij te sturen als er conceptuele verwarring dreigt op te treden, waardoor de antwoorden op één en dezelfde enquêtevraag soms semantisch (erg) verschillende lexemen opleveren, terwijl de netdichtheid van de gegevens afhankelijk is van wat aan uitgestuurde vragenlijsten ook ingevuld wordt teruggestuurd.

Het leeuwendeel van het materiaal voor het WVD wordt evenwel verzameld via een eigen, grotendeels schriftelijke gevoerde enquête met nieuwe vragenlijsten. De eerste WVD-vragenlijst werd uitgestuurd in 1971, de jongste in 2006. De uitkomsten van die enquête vertonen dezelfde beperkingen als die van de ZND-rondvraag, en reveleren daar bovenop het dramatische dialectverlies van de jongste decennia. Het WVD hanteert strenge criteria m.b.t. zijn informanten : ze moeten ter plaatse geboren en getogen zijn, en oud genoeg om nog deel te hebben uitgemaakt van de dialectsprekende gemeenschap van voor de standaardisering aan de basis, die in de late jaren '60 van de vorige eeuw is ingezet. In de praktijk blijkt echter dat sinds het laatste kwart van de 20e eeuw – toen de WVD-enquête goed en wel op gang kwam – zelfs de oudste informanten hun actieve kennis van het traditionele dialect zeer snel verliezen. Zelfs 80-plussers zijn vandaag veelal niet meer in staat de woorden die ze in hun jeugd en jonge volwassenheid gebruikten uit hun geheu-

gen op te diepen. De WVD-redactie ziet zich dan ook steeds vaker genoopt de informanten dialectwoorden aan te bieden. Deze influistertechniek houdt uiteraard nogal wat gevaren in, zeker bij schriftelijke opvraging, maar het is dikwijls de enige manier om de sluimerende dialectkennis van de zegspersoon te activeren.

Om een idee te krijgen in hoeverre de WVD-kaarten kunnen dienen als basis voor een lexicale indeling van het Vlaamse dialectlandschap, zijn bij wijze van steekproef in drie afleveringen van het woordenboek de eerste honderd kaarten nauwkeurig bekeken en geëvalueerd in het licht van de bovengenoemde criteria inzake symboolbezetting en zowel onomasiologische als chronologische homogeniteit. De drie geëxcerpeerde WVD-afleveringen zijn "Akkerland en weiland" uit Reeks 1, Landbouwwoordenschat, "Flora" en "Karakter" uit Reeks 3, Algemene woordenschat. De bestudeerde kaarten werden in drie groepen ingedeeld : 1) kaarten die niet in aanmerking komen voor lexicale dialectindeling, 2) kaarten die zonder meer wél bruikbaar zijn, 3) kaarten waarvan de bruikbaarheid afhangt van de mate waarin we bereid zijn de gestelde voorwaarden te versoepelen. Elk van die categorieën wordt met voorbeelden geïllustreerd. In cijfers ziet het resultaat van dat verkennend onderzoek eruit als volgt :

Aflevering	*onbruikbaar*	*bruikbaar*	*bruikbaar?*
Landbouw	64	23	13
Flora	60	28	12
Karakter	56	30	14
Gemiddeld % (n = 300)	60	27	13

Op grond van deze steekproef valt dus te verwachten dat in het beste geval één derde van de WVD-kaarten geschikt is om te worden opgenomen in een "dialectometrisch" corpus. In de deelverzameling van bruikbare kaarten is vervolgens nagegaan in hoeverre er sprake is van terugkerende geografische constellaties. Alles bijeen werden 189 gebiedsvormende lexemen aangetroffen, waaronder 114 (60 %) die minstens drie keer dezelfde regio bestrijken op de kaart. Het aantal regio's binnen het

Vlaamse dialectlandschap waar sprake is van recurrente lexicale patronen, bedraagt 17. Zeven daarvan vallen samen met gebieden die zich manifesteren bij een indeling van de Vlaamse dialecten op basis van klankisoglossen, tien andere vertonen een eigen geografisch profiel.

Conclusie

De mogelijkheid om aan de hand van het WVD (en de overige systematische woordenboeken) het dialectlandschap in te delen in lexicale arealen lijkt op grond van ons verkennend onderzoek weliswaar beperkt, maar toch reëel. Reëel, want er is wel degelijk sprake van terugkerende lexicale patronen. Blijft natuurlijk het feit dat een groot aantal kaarten in het geheel niet voldoet aan de minimale voorwaarden om voor een "dialectometrisch" corpus te worden geselecteerd. Bovendien zijn veel kaarten niet meteen bruikbaar voor het gestelde doel, omdat ze te veel "ruis" bevatten, nl. heteroniemen die geen gebieden vormen. Die zouden uit de kaarten weggefilterd moeten worden.

Hugo Ryckeboer : *Etymologisch woordenboek van de Belgische gemeentenamen. Verslag over de voortgang in 2007*

Opzet en bewerking

De Vlaamse afdeling van de KCTD achtte het in 2006 nodig om een betrouwbaar en up-to-date etymologisch woordenboek van de Vlaamse gemeentenamen voor te bereiden [1].Zij wil daarmee de geïnteresseerden een houvast bieden te midden van de stroom dilettantische verklaringen die vaak in lokale tijdschriften of op internet gepresenteerd worden. Die gaan meestal terug op de intussen verouderde werken van J.Mansion [2] en A. Carnoy [3]. Sedertdien heeft de naamkunde in de universitaire centra van Leuven, Gent en Brussel veel meer oude bronnen bestudeerd en toegankelijk gemaakt en zijn er terzake ettelijke we-

[1] Zie : *Handelingen van de KCTD* LXXIX (2007) 18-19.
[2] *De voornaamste bestanddeelen der Vlaamsche Plaatsnamen*, Brussel, 1935
[3] *Origines des noms des communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)*. Louvain, 1948-1949, 2 vol.

tenschappelijke studies verschenen[1]. Het geplande woordenboek wordt het resultaat van teamwork. Diverse auteurs nemen telkens één provincie voor hun rekening: West-Vlaanderen wordt behandeld door Frans Debrabandere en Magda Devos, Oost-Vlaanderen door Paul Kempeneers en Magda Devos, Antwerpen door Ward Van Osta, Vlaams Brabant en Brussel door door Paul Kempeneers, Limburg door Victor Mennen. Deze auteurs leggen in eerste instantie hun teksten aan elkaar voor. Bovendien werden de eerste versies nagelezen door een leescommissie. Die bestaat uit Jozef Van Loon voor de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant, Luc Van Durme voor de provincie Oost-Vlaanderen en Jan Goossens en José Cajot voor Limburg.

Inhoud

Als trefwoord zullen worden behandeld alle namen van lokaliteiten die in Vlaanderen sedert het ontstaan van België ooit het statuut van gemeente gehad hebben of nog hebben. Een lemma bevat de naam, eventueel gevolgd door de naam van de fusiegemeente en de aanduiding van de provincie met een afkorting. Daarop volgt de weergave van de lokale uitspraak in internationaal fonetisch schrift. De inwonersnaam wordt toegevoegd indien die niet op een regelmatige manier wordt gevormd, bv. *Oudenaardist* voor een inwoner van Oudenaarde. Hierop worden enkele van de oudst overgeleverde vormen van de naam geciteerd met hun datering en bron. Daarop volgt een (poging tot) verklaring van de naam op grond van die oudste vermeldingen en taalhistorische en topografische argumenten. Daarbij wordt telkens verwezen naar de bron door middel van afkortingen die in een bibliografische lijst verklaard worden.

Voortgang

De diverse regioauteurs zijn in buitengewone vergadering op 7 april 2006, 28 november 2006 en 9 mei 2007 in het Academiege-

[1] Een overzicht in : V. MENNEN, "Een historische verkenning van de laatste 100 jaar toponymie in Vlaanderen", in : *Naamkunde* 29 (1997) 149-171.

bouw te Brussel samengekomen om allerlei inhoudelijke en redactionele problemen te bespreken. Daar zijn de samenstelling van de macro- en microstructuur aan de orde geweest en allerlei afspraken gemaakt i.v.m. afkortingen, verwijzingen, wijze van bewerken en formuleren etc. Er is o.m. overeengekomen dat Paul Kempeneers de coördinatie van de gemeenschappelijke bibliografie verzorgt en dat Ward Van Osta een overzicht schrijft van de etymologie van vaak terugkerende toponymische bestanddelen. Om de lemma's te verlichten zal naar dat overzicht verwezen worden door het citeren van dat element in vetjes, als bijv. *veld*. De dialectologen van de Commissie zorgen voor de weergave van de lokale uitspraak. De coördinatie en eindredactie van het geheel berust bij Hugo Ryckeboer.

Tegen eind 2007 zijn de eerste versies van de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Limburg door de leden van de leescommissie beoordeeld en door de auteurs volgens hun opmerkingen aangepast. Ze zijn daarna ook door Hugo Ryckeboer een eerste maal nagelezen met het oog op de harmonisering en uniformering van de formuleringen. De teksten van Antwerpen en Limburg zijn reeds door de respectieve auteurs aan die opmerkingen aangepast. Dat geldt ook voor West-Vlaanderen voorzover de medeauteur M. Devos hier niet nog een controlelezing dient door te nemen. Een derde van Oost-Vlaanderen is ook nagenoeg definitief, terwijl het laatste twee derde nog door M. Devos nagelezen en zonodig bijgesteld zal worden. Na afloop van dit proces worden de verschillende delen in elkaar geschoven, de uitspraakspelling toegevoegd en een finale lezing doorgenomen worden.

De redactie rekent op een woordenboek van ongeveer 350 blz. en hoopt het in de loop van 2008 persklaar te hebben.

Jan Goossens : *De mythe van het Nedersaksisch*

Het gaat om een lezing in drie delen, waarvan er twee in 2007 (tijdens de zittingen van resp. 21 mei en 29 oktober) werden voorgedragen.

Hoofdstuk II van J. Goossens' bijdrage «Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis» (in voorlig-

gende jaargang blz. XXX-XXX) bevat de volledige tekst van diens drie lezingen.

Het thema van het eerste deel was de rechtvaardiging van de erkenning der noordoostelijke Nederlandse dialecten (het "Nedersaksisch") als streektaal overeenkomstig deel II van het *Europees Handvest voor streektalen of talen van minderheden*.

In het tweede deel werd een overzicht gegeven van de beoordelingen van de begrenzing en de status van de noordoostelijke Nederlandse dialecten in de dialectologie en de regionale geschiedenis.

Beraadslaging in het (gemeenschappelijk) bestuur en in de plenaire vergadering

Een eigen website

De beide secties zijn het eens over de noodzaak hun eigen website voortdurend te actualiseren (www.toponymie-dialectologie.be). Het resultaat moet de wetenschappelijke resp. adviserende werkzaamheden van de Commissie en de individuele wetenschappelijke activiteiten, publicaties en internationale contacten van haar leden reflecteren.

Lezingen gehouden in de Waalse afdeling

In de Waalse afdeling werden drie lezingen gehouden.

Bestuur en ledenbestand

Het bestuur was als volgt samengesteld :
Vlaamse afdeling
Voorzitter : Hugo RYCKEBOER
Secretaris : Jacques VAN KEYMEULEN
Waalse afdeling
Voorzitter : Jean LOICQ
Secretaris : Jean GERMAIN
Bestuur van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie – Commission royale de Toponymie et de Dialectologie

Algemeen voorzitter : Marie-Guy BOUTIER

Algemeen ondervoorzitter : Hugo RYCKEBOER

Algemeen secretaris : José CAJOT

Het bestuur van de Vlaamse afdeling ging op zijn vergadering van 29 oktober 2007 in op het verzoek van Johan Taeldeman om tot het erelidmaatachap toe te treden. In zijn vervanging wordt zo snel mogelijk voorzien.

Publicaties

De *Handelingen* LXXIX (2007) telden 496 bladzijden. Ze werden geruild met een aantal tijdschriften en wetenschappelijke instellingen (zie lijst). De door aankoop of ruil verkregen werken werden gedeponeerd in onze bibliotheek (Paleis der Academiën, Hertogsstraat 1 te Brussel). Honderd exemplaren worden de wetenschappelijke centra van de Belgische universiteiten ter beschikking gesteld, ten behoeve van onderzoekers en studenten.

Advisering

Inzake straatnaamgeving werd de Commissie in 2007 door talrijke Brusselse, Waalse en Duitstalige gemeenten geraadpleegd. Voor de Vlaamse afdeling werden adviezen verstrekt door Willy Van LANGENDONCK en Ward VAN OSTA.

De Commissie heeft de *taalkundige aanpassing van de geografische namen van de stafkaarten* die door het Nationaal Geografisch Instituut, Abdij ter Kameren 13, 1000 Brussel uitgegeven worden, voortgezet. Voor de Vlaamse afdeling heeft het Instituut voor Naamkunde en Dialectologie (Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven) onder leiding van Willy VAN LANGENDONCK advies uitgebracht voor schrijfwijze en vorm van 228 toponiemen uit de (deel)gemeenten hieronder vermeld (kaartbladen nrs. 9/5, 9/6, 8/4, 8/3, 8/7, 8/8, 9/1, 34/1, 34/2, 34/3, 34/6, 34/7, 34/8, 34/5) :

Arendonk, Baarle-Hertog, Beerse, Beverst, Bilzen, Diets-Heur, Eigenbilzen, Gierle, 's-Gravenvoeren, Grote-Spouwen, Herderen, 's-Herenelderen, Hoeselt, Hoogstraten, Kanne, Kasterlee, Lanaken, Lille, Merksplas, Millen, Minderhout, Moelin-

gen, Mol, Mopertingen, Nerem, Oud-Turnhout, Poppel, Ravels, Remersdaal, Retie, Riemst, Rijkevorsel, Rosmeer, Rutten, Schalkhoven, Sint-Martens-Voeren, Sint-Pieters-Voeren, Teuven, Tongeren, Turnhout, Val-Meer, Veldwezelt, Vlijtingen, Vlimmeren, Voeren, Vosselaar, Vreren, Waltwilder, Weelde, Werm, Wortel, Zichen-Zussen-Bolder.

In de Waalse afdeling werd het onderzoek gedaan door Jean GERMAIN, Jean-Marie PIERRET, Martine WILLEMS en Leo WINTGENS.

Internationale contacten

Frans DEBRABANDERE nam deel aan het *Internationale und interdisziplinäre Symposium : "Namen als Konfliktpotential im europäischen Kontext"* (Regensburg van 11 tot 13 april 2007).

Op 19 oktober 2007 werd in Middelburg het *Zeeuws Etymologisch Woordenboek* van Frans DEBRABANDERE voorgesteld. Aanwezig waren o.a. de KCTD-leden José Cajot, Paul Kempeneers en Willy Van Langendonck.

Op 27 juni 2007 hield Ann MARYNISSEN haar inaugurale rede aan de Keulse Universiteit onder de titel : *Sprachwandel zwischen Normierung und Evolution. Die E-Apokope als Bruchstelle zwischen dem Niederländischen und dem Deutschen.* Aanwezig waren o.a. de KCTD-leden José Cajot, Jan Goossens en Willy Van Langendonck.

Op het colloquium van de *Niederrhein-Akademie* te Geldern (17 november 2007) hield ze de lezing : *Ursprung, Motivierung und Bildung der Familiennamen im niederländischen Sprachgebiet.*

In 2007 werd ze tot lid verkozen van de Commissie voor Taal- en Letterkunde van de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* te Leiden.

Hugo RYCKEBOER hield tijdens de *Journées d'étude, Frontières, langues et éducation* van de Université de Metz (4-6 juli 2007) de voordracht : *Flamand/néerlandais en Flandre française, un couple malheureux ?*

Jacques VAN KEYMEULEN was van 19 tot 23 februari 2007 gastprofessor aan de Karoli Gaspar Reformatus Universiteit

(Boedapest) en van 8 tot 13 december 2007 aan de Universiteit Warschau.

In Metochi (Lesbos, Griekenland) hield hij op 21 augustus 2007 tijdens de *1st Summer School in Historical Sociolinguistics* een lezing met de titel : *The three dialect dictionaries of southern Dutch*. Op het *Regionaal Colloquium Midden- en Oost-Europa* te Praag (20–22 september 2007) sprak hij over *De vaststelling van taallandschappen*.

Op de workshop van het *Netwerk Naamkunde* (Antwerpen, 29 juni 2007) stelde Willy VAN LANGENDONCK zijn boek *Theory and Typology of Proper Names* (Berlijn, De Gruyter 2007) voor. Op het congres van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde te Echt-Susteren (24 november 2007) hield hij de lezing : *Waarom worden zulke belangrijke woorden als eigennamen zo moeilijk onthouden?*

Flemish Nicknames for Internet Chatting. luidde zijn bijdrage op de *International A. Vanagas Conference : The Name in Language, History, and Consciousness* (Vilnius 2007).

José Cajot was medeorganisator van het 33e congres van de *Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* (24 oktober 2007 te NL–Echt-Susteren) onder het thema *: Dialect, namen en geschiedenis aan de grens van Gelders en Guliks Limburg*. Hij werd op 18 december lid van de Jubileumcommissie 150 jaar Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (NL-Maastricht).

Jozef VAN LOON hield op 27 oktober 2007 de voordracht : *Neue Erkenntnisse und Hypothesen über die Germanenstellen bei Caesar und Tacitus* tijdens het Congres van de *Forschungsgemeinschaft Nomen et Gens* (Magdeburg 25-28 oktober 2007).

Met de meeste hoogachting

Hasselt, 31 december 2007

algemeen secretaris — *voorzitter*

José CAJOT — Marie-Guy BOUTIER

RAPPORT
sur les travaux de la commission en 2007

Madame la Ministre,

La *Commission Royale de Toponymie et Dialectologie* accomplit sa mission scientifique sous le haut patronage de l'*Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* et de la *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten*. La Commission a comme objectif scientifique l'étude de l'onomastique (toponymie et anthroponymie) et de la dialectologie, particulièrement en Belgique, tant dans le domaine roman que germanique, et la publication de travaux (Bulletins, Mémoires) relatifs à ces disciplines. Elle assume en outre, une mission consultative; les pouvoirs publics peuvent toujours faire appel à ses avis scientifiques et ne manquent pas de le faire.

Réunions statutaires

Les réunions statutaires ont eu lieu les 29 janvier, 21 mai et 29 octobre 2007 dans les locaux du Palais des Académies à Bruxelles (rue Ducale 1). Il y a eu six réunions de section (dans chacune des deux sections les 29 janvier, 21 mai et 29 octobre 2007), une séances plénière (le 29 janvier) et deux réunions (communes) du bureau les 21 mai et 29 octobre 2007.

Réunion extraordinaire

La section flamande s'est réunie en une séances extraordinaire le 9 mai 2007, qui a également eu lieu dans les locaux du Palais des Académies à Bruxelles.

Communications faites à la séance plénière

Jean GERMAIN : *Un répertoire des gentilés de Wallonie*

Paul T.C. KEMPENEERS : *Vicca van bij ons, Vicca de chez nous*

Communications faites à la section wallonne

Marie-Guy BOUTIER : *Les toponymes My et Sy, commune de Ferrières*

La communication repose sur fonds neuf la question de l'étymologie des noms *My* et *Sy* de deux localités de l'Ourthe moyenne (Belgique romane, province de Liège, arrondissement de Huy). La reconstruction étymologique et historique et l'analyse philologique appliquée en particulier à une charte de Louis le Germanique (873) se confortent mutuellement dans la mise au jour, au confluent de l'Ourthe et de la Logne-Lembrée, des quatre éléments fonctionnels d'une structure publique carolingienne fidèlement reflétée par l'onomastique : son point défensif (le *locus* de Logne), son centre administratif (My), le domaine de dotation du fonctionnaire de la villa (Ville) et le siège d'une église publique (Sy).

L'article, sous presse, paraîtra dans la *Zeitschrift für romanische Philologie* 125/3 (2009).

Jean LOICQ : Notes diverses sur l'hydronymie wallonne

Dans son intervention, Jean Loicq se propose de revisiter quelques problèmes hydronymiques, selon trois axes :

(1) un échantillonnage de questions un peu épineuses, qu'il aimerait clarifier ;

(2) des questions qui mettent en jeu des compétences diverses ;

(3) toutes les questions qui ont déjà été discutées et agitées, mais qui restent exemplaires.

Cet exposé a fait l'objet d'une publication dans le *Bulletin* 2007 de la Commission royale de Toponymie et de Dialectologie.

Bernard ROOBAERT, *Les hydrotoponymes, noms de lieu dérivés d'hydronymes*

Dans cet exposé qui s'appuie sur quelques-uns de ses articles récents, B. Roobaert propose un essai de typologie des nombreux toponymes dérivés d'hydronymes ou composés avec eux.

Ils comprennent trois classes : les noms formés par simple transfert de l'hydronyme (*Thérouanne*), ceux formés par dérivation à l'aide de divers suffixes (*Soignies*), et enfin les noms obtenus par composition, dans lesquels l'hydronyme forme généralement la première partie (*Vilvorde*).

Cette dernière classe comprend de nombreux composés en *-pont* (*Escaupont*), *-gué* (*Irchonwelz*), *-riton* (*Chambord*), *-ford* (*Oxford*)...

L'appartenance de certains toponymes (confluence, noms régionaux) à cette classe est discutée du fait qu'ils n'entretiennent pas de lien immédiat et essentiel avec l'hydronyme.

Dans la discussion qui s'ensuit, on insiste sur la prudence à observer vis-à-vis du *Toponymisch woordenboek* de M. Gysseling et sur l'importance de la datation des formations.

Délibération au bureau (commun) et lors de la réunion plénière

Un site internet propre

Les deux sections s'accordent sur la nécessité d'une actualisation permanente de leur site internet propre (www.toponymie-dialectologie.be), pour qu'il reflète les activités scientifiques et les activités d'expertise (consultation des pouvoirs publics) de la Commission, ainsi que les activités scientifiques, publications et contacts internationaux de ses membres.

Communications faites à la section flamande

A la section flamande, quatre communications ont été faites.

Constitution du bureau et de la Commission

Section wallonne
Président : Jean Loicq
Secrétaire : Jean Germain
Section flamande
Président : Hugo Ryckeboer
Secrétaire : Jacques Van Keymeulen
Le bureau de la *Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie – Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*
Présidente générale : Marie-Guy Boutier

Vice-président général : Hugo RYCKEBOER
Secrétaire général : José CAJOT

Lors de la séance du 29 janvier 2007, Etienne Renard et Bernard Roobaert ont été élus comme membres par la section wallonne de la CRTD. Leur nomination a été entérinée le 26 mars 2007 par la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'*Académie royale des Sciences, des Lettres & des Beaux-Arts de Belgique*.

Publications

Le *Bulletin* LXXIX (2007) compte 496 pages. Il a été envoyé aux institutions et revues avec lesquelles nous entretenons des relations d'échange. Les ouvrages parvenus à la Commission, à titre d'achat ou d'échange, sont déposés dans notre bibliothèque, incorporée dans la bibliothèque du Palais des Académies à Bruxelles (rue Ducale 1). Cent exemplaires sont envoyés aux centres scientifiques des universités de Belgique, pour être mis à la disposition des étudiants et chercheurs.

Mission consultative

En matière de changement ou d'attribution de noms de rues, la Section wallonne de la Commission a été consultée en 2007 par les 81 communes wallonnes et bruxelloises, dont les noms suivent :

Aiseau-Presles, Andenne, Anderlecht, Anderlues, Arlon, Assesse Aubange, Awans, Bassenge, Bastogne, Beaumont, Beauraing, Berchem-Sainte-Agathe, Binche, Bouillon, Braine-l'Alleud, Braine-le-Comte, Braives, Bruxelles-Ville, Charleroi, Chaudfontaine, Chièvres, Colfontaine, Comblain-au-Pont, Comines-Warneton, Couvin, Dinant, Dison, Eghezée, Enghien, Erezée, Esneux, Fauvillers, Fleurus, Flobecq, Frameries, Geer, Gembloux, Grâce-Hollogne, Grez-Doiceau, Ham-sur-Heure-Nalinnes, Hastière, Herstal, Jalhay, Jemeppe-sur-Sambre, Juprelle, Léglise, Lens, Leuze-en-Hainaut, Libin, Libramont-Chevigny, Lincent, Messancy, Modave, Mons, Namur, Neufchâteau, Nivelles, Olne, Ottignies-Louvain-la-Neuve, Paliseul, Pepinster, Perwez, Philippeville, Rebecq, Rochefort, Saint-Georges, Saint-Léger, Sivry-Rance, Soumagne, Spa, Tellin, Tinlot, Tubize, Ver-

laine, Villers-la-Ville, Waimes, Wavre, Wellin, Woluwé-Saint-Lambert, Woluwé-Saint-Pierre.

La Commission a poursuivi la révision linguistique des noms géographiques des cartes publiées par l'Institut géographique national. Pour la Section wallonne, l'examen a été réalisé en 2007 par Jean GERMAIN, Jean-Marie PIERRET, Martine WILLEMS et Léo WINTGENS pour les 23 planchettes suivantes : 34/8, 35/5, 35/6, 56/3, 58/5, 60/1, 60/2, 60/3, 60/4, 64/1, 65/1, 65/2, 65/3, 65/4, 65/5, 65/6, 65/7, 65/8, 66/4, 67/1, 67/2, 67/3, 67/4.

Pour la section flamande et les formes néerlandaises, l'examen a été réalisé par Willy VAN LANGENDONCK.

Divers autres courriers ont été également adressés aux directions générales des pouvoirs locaux du Ministère de la Région wallonne, à l'Institut géographique national ainsi qu'à des particuliers de Belgique et de l'étranger.

Contacts internationaux

Marie-Guy BOUTIER a participé au *25e Congrès international de linguistique et de philologie romanes* (2-9 septembre 2007 à Innsbruck); sa communication, Le nom de Spa, témoin d'un thermalisme antique dans la cité des Tongres. Sept étapes pour l'étymologie de Spa, est sous presse. A Madrid, elle a participé à la réunion de l'*Atlas linguistique roman* (19-23 septembre 2007). A Nancy (Université et CNRS), elle a présidé le jury de la thèse de Aude Wirth sur L'anthroponymie de la Lorraine romane du XIe au XVIIe siècle (14 juin 2007).

Jean GERMAIN a été membre du jury de la thèse de doctorat d'Aude Wirth sur *L'anthroponymie de la Lorraine romane du XIe au XVIIe siècle* (Nancy, le 14 juin 2007).

Il a participé au *25e Congrès international de linguistique et de philologie romane* (2-9 septembre 2007 à Innsbruck), avec une communication sur le thème *Peut-on et doit-on dater les lexèmes d'après les mentions anthroponymiques?*.

Il a assisté le 22 novembre 2007 à une conférence à Turin dans le cadre d'une école doctorale italienne en onomastique sur le sujet *Le projet* PatRom *: une autre manière de faire de* l'anthroponymie, et le 5 décembre 2007 à la journée d'étude organisée à Versailles sur le thème *Les Wallons à Versailles*.

Jean GERMAIN est membre du *Comité international des sciences onomastiques* et de la division francophone du *GENUNG* (Groupe d'experts des Nations Unies sur les noms géographiques); il est correspondant pour la Belgique de la *Rivista Italiana di Onomastica* (Rome).

Il poursuit la coordination du projet *PatRom* (Patronymica romanica), en collaboration avec Ana Cano (Oviedo) et Dieter Kremer (Trèves), visant à établir un dictionnaire étymologique et historique des noms de personnes dans les pays de langue romane, impliquant une quinzaine de centres européens d'onomastique. Le second volume du dictionnaire, tome I.1. (Introduction – Cahier des normes rédactionnelles – Bases morphologiques – Bibliographies) a été publié en 2007 chez Niemeyer, à Tübingen.

Jean LOICQ a présenté à la réunion de la Société des études latines (Paris, 10 mars 2007), sous le titre *D'où César tient-il sa doctrine du Rhin-frontière?*, une partie des hypothèses qui forment le fond du travail paru la même année dans notre Bulletin sur l'histoire ancienne du nom des Germains, question où la Belgique est directement concernée. Des tirés à part d'articles précédemment parus dans le *BTD* ont été distribués à cette occasion. Cette communication doit paraître l'été 2008 dans la *Revue des études latines.*

Martine WILLEMS a participé au colloque international *Toponymie et déplacement* organisé par la Commission nationale de toponymie à l'Ecole nationale des sciences géographiques (21-22 juin 2007, Champs-sur-Marne), où elle a présenté une communication *Toponymie en milieu urbain : histoire et société. L'exemple de Liège.*

Veuillez agréer, Madame le Ministre, l'expression de nos sentiments les plus distingués.

Bruxelles, le 31 décembre 2007.

Le secrétaire général — *La présidente*

José CAJOT — Marie-Guy BOUTIER

ANNUAL REPORT 2007

Summary

The *Royal Commission for Onomastics and Dialectology* performs its scientific task under the high patronage of the *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* and the *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. It is the scientific aim of the Academy to study the onomastics (toponymy and anthroponymy) and the dialectology, especially in Belgium in both Germanic and Romance areas. The Commission therefore brings out scientific studies (Bulletin, Publications) about these disciplines. The Commission is also an advisory body; the government can always ask for its scientific advice.

Meetings

The statutory meetings took place in the *Palais des Académies – Paleis der Academiën* in Brussels (Hertogstraat 1, rue Ducale) on 29 January, 21 May, and 29 October 2007. There were six section meetings (each time two of them on 29 January, 21 May, and 29 October 2007), one plenary meetings was held on 29 January, and two meetings of the board took place on 21 May, and 29 October 2007.

In addition, the Flemish section held an extraordinary board meetings of its own on 9 May 2007.

Lectures held at the plenary meeting

Jean GERMAIN : *An Inventory of Walloon Inhabitant Names derivated from Toponyms*

Paul T.C. KEMPENEERS : *The family name* Vicca *: Dutch, not Spanish!*

Lectures in the Flemish section

Magda Devos : *Lexical Area Building in the Southwestern Dialects of Dutch*

Hugo Ryckeboer : *Etymological dictionary of Belgian Municipality Names. Progress Report 2007*

Jan Goossens : *The Myth of Low Saxon I & II*

Lectures in the Walloon section

Marie-Guy Boutier : *The Walloon toponyms* My *et* Sy, *municipality of Ferrières*

Jean Loicq : *Some new Notes on Walloon hydronymy*

Bernard Roobaert, *Hydrotoponyms, toponymic dervations of hydronyms*

Important deliberations in the board meeting, the plenary and the section meetings

Website

The commission launched its own website on March 1 2007. The information published to the site includes the scientific and advisory activities and the international contacts of the commission and its members.

Etymological dictionary of Belgian municipality names

The *Royal Commission for Onomastics and Dialectology* will face the need for a scientifically updated synthetic reference book in which both the interested layman and scholars can look up the origin of the name of a municipality and on the basis of which further study of source material can be undertaken. Since the urgency seems to be felt more strongly on the Flemish side the Flemish section of the commission will complete its project under the title of *Woordenboek van de Belgische gemeentenamen, deel 1 : Vlaanderen en Brussel (Dictionary of Belgian municipality names, volume 1 : Flanders and Brussels)* thereby leaving

open the possibility of a complementary part for the Francophone part of the country.

The board the Royal Commission for Onomastics and Dialectology

Flemish section

President : Hugo RYCKEBOER

Secretary : Jacques VAN KEYMEULEN

Walloon section

President : Jean LOICQ

Secretary : Jean GERMAIN

Board of the *Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie – Commission royale de Toponymie et de Dialectologie*

President : Marie-Guy BOUTIER

Vice-president : Hugo RYCKEBOER

Secretary general : José CAJOT

The Bulletin LXXIX (2007) counts 496 pages. It was exchanged for a number of periodicals and with scientific institutions. The publications acquired by purchase or exchange were stored in the library, which is located in the library of the *Palais des Académies – Paleis der Academiën* in Brussels (Hertogstraat 1, rue Ducale). One hundred copies are placed at the disposal of researchers and students at the scientific centres of the Belgian universities.

With regard to street names the Commission was consulted by numerous Belgian local authorities in 2007.

The Commission further continued the linguistic adaptation of the geographical names of the ordnance survey maps published by the *Nationaal Geografisch Instituut – Institut national géographique*.

The Royal Commission for Onomastics and Dialectology has been represented by his members on several international scientific meetings in Austria, France, Germany, Greece, Hungary, Italy, Lithuania, the Netherlands, Poland, Spain, Switzerland and the Czech Republic.

Ruilabonnementen
Abonnements d'échange

Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Beaux-Arts. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.
Annalen Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas.
Archéologie wallonne.
Cidwell.
Commission de Toponymie du Québec. Dossiers toponymiques.
Dialectes de Wallonie.
Eigen Schoon en de Brabander.
Enquêtes du Musée de la Vie wallonne.
Ethnologie française.
Heemkundige Kring « De Oost-Oudburg ». Jaarboek.
Institut archéologique du Luxembourg. Annales. Bulletin.
Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Verhandelingen Klasse der Letteren. Mededelingen. Academiae Analecta.
Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Handelingen.
De Leiegouw.
Leuvense Bijdragen.
Linguistique picarde.
Naamkunde.
Namenkundliche Informationen.
Names.
Niederdeutsches Wort.
Nouvelle Revue d'Onomastique.
Oesterreichische Akademie der Wissenschaften.
Oudheidkundige Kring Land van Dendermonde. Gedenkschriften.
Le Pays gaumais.
Revue du Nord.
Rheinische Vierteljahrsblätter.
Rivista Italiana di Onomastica.
Romanica Gothoburgensia.
Société royale « Le Vieux Liège ». Bulletin. Chronique.
Studia Germanica Gandensia.
Taal en Tongval.
The Threepenny Review.
Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Leiden.
Universität Basel. Dissertationen.
Vlaamse Stam.
WVD-Kontakt.
Zeitschrift für romanische Philologie.

Ledenlijst – Liste des membres

Karel ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent

Jan GOOSSENS, Celestijnenlaan 41/61, 3001 Heverlee
<jan.goossens@arts.kuleuven.ac.be>

Frans DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge
<frans.debrabandere@skynet.be>

Jean LECHANTEUR, rue Beckers 11, 4630 Soumagne
<astas@tele2allin.be>

Jean-Marie PIERRET, avenue Demolder 90, 1342 Limelette
<jmpierret@skynet.be>

Reine MANTOU, avenue d'Italie 30, boîte 10, 1050 Bruxelles

Jean GERMAIN, Vincon 137, 5590 Sovet
<germain@bgsh.ucl.ac.be>

Michel FRANCARD, Lutrebois 103, 6600 Bastogne
<francard@rom.ucl.ac.be>

Willy VAN LANGENDONCK, Bierbeekstraat 6/1, 3360 Korbeek-Lo
<willy.vanlangendonck@arts.kuleuven.ac.be>

Jean-Luc FAUCONNIER, rue de Namur 600, 6200 Châtelet
<jean.luc.fauconnier@skynet.be>

Georges DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9070 Destelbergen
<gdeschutter@kantl.be>

Magda DEVOS, Kromme Leie 11, 9051 Sint-Denijs-Westrem
<magda.devos@UGent.be>

Léo WINTGENS, rue Gustave Demoulin 4, 4850 Montzen
<leo.wintgens@belgacom.net>

Hugo RYCKEBOER, Kromme Leie 29, Sint-Denijs-Westrem
<hugo.ryckeboer@pandora.be>

José CAJOT, Mombeekdreef 18, 3500 Hasselt
<jcajot@skynet.be>

Jozef VAN LOON, Jeurissenstraat 37, 2180 Ekeren
<jef.vanloon@ua.ac.be>

Jean-Jacques GAZIAUX, rue Saint-Médard 62, 1370 Jodoigne
<felgazi@hotmail.com>

Ann MARYNISSEN, Hof ter Eikenlaan 8, 3020 Winksele
<ann.marynissen@uni-koeln.de>

Martine WILLEMS, Thier de la Fouarge 14, 4653 Bolland
<willems@fusl.ac.be>

Marie-Guy BOUTIER, rue des Augustins 22, 4000 Liège
<marie-guy.boutier@skynet.be>

Jean LOICQ, avenue Nandrin 24, 4130 Esneux
<loicq-berger@belgacom.net>

Catherine HANTON, rue Maréchal Joffre 84, 7340 Wasmes
<cathhanton@yahoo.fr>

Jean-Marie CAUCHIES, rue de la Station 173, 7390 Quaregnon
<cauchies@fusl.ac.be>

Ward VAN OSTA, De Heuvels 36, 2930 Brasschaat
<ward.vanosta@versateladsl.be>

Victor MENNEN, Molenstraat 13, 3920 Lommel
<vic.mennen@gmail.com>

Jacques VAN KEYMEULEN, E. Hielstraat 81, 9050 Gentbrugge
<jacques.vankeymeulen@UGent.be>

Paul KEMPENEERS, Leuvensestraat 43-45, 3300 Tienen
<paul.kempeneers@skynet.be>

Étienne RENARD, Rue Lucien Namêche, 40, 5000 Namur
<etienne.renard@fundp.ac.be>

Bernard ROOBAERT, Brikstraat 19 A, 1541 Herne
<cepheus@telenet.be>

Membres honoraires – Ereleden

Roger WILLEMYNS, Spanjaardstraat 8, 8000 Brugge.

Joseph MOORS, avenue des Lauriers 29, 4053 Embourg.

André GOOSSE, chaussée de Louvain 41, 1320 Hamme-Mille.

René JONGEN, avenue Sainte-Gertrude 18, 1348 Louvain-la-Neuve

Willy BAL, rue Baudouin Leprince 21, 6120 Jamioulx.

Luc VAN DURME, Provinciebaan 310, 9620 Zottegem.

Jacques-Henri MICHEL, rue André Fauchille 2, 1150 Bruxelles.

Marie-Thérèse COUNET, route de Renarmont 2c, Ster, 4970 Stavelot.

Johan TAELDEMAN, Meerlaanstraat 75A, 9860 Balegem

Afgestorven leden – Membres décédés

A. DOUTREPONT, membre 1926, † 22.3.1929.

Ch. ROLAND, membre 1926, † 2.2.1930.

K. DE FLOU, lid 1926, † 27.6.1931.

J. RENARD, membre 1931, † 1933.

I. TEIRLINCK, lid 1930, † 27.6.1934.

F. DANHAIVE, membre 1927, † 19.3.1935.

A. DASSONVILLE, lid 1927, † 18.1.1936.

E. ULRIX, lid 1927, † 14.5.1936.

J. VERCOULLIE, lid 1926, † 4.2.1937.

A. BAYOT, membre 1926, † 8.7.1937.

J. MANSION, lid 1926, † 8.11.1937.

J. Remouchamps, membre 1927, † 26.1.1939.
J. Bastin, membre 1926, † 5.8.1939.
G. Duflou, lid 1926, † 3.9.1939.
A. Gosselin, membre 1933, † 15.1.1940.
J. Feller, membre 1926, † 29.4.1940.
A. Pierret, membre 1941, † 24.6.1942.
E. Dony, membre 1927, † 19.5.1944.
E. Fairon, membre 1926, † 1.1.1945.
E. Boisacq, membre 1927, † 2.6.1945.
J. Haust, membre 1926, † 23.11.1946.
J. Cuvelier, lid 1926, † 29.12.1947.
L. Goemans, lid 1927, † 2.1.1955.
L. Grootaers, lid 1926, † 12.10.1956.
A. Carnoy, lid 1926, † 12.1.1961.
J. Dupont, lid 1948, † 14.10.1961.
A. Vincent, membre 1926, † 15.10.1962.
J. Lindemans, lid 1927, † 14.9.1963.
E. Blancquaert, lid 1926, † 29.9.1964.
H. Vangassen, lid 1938, † 20.3.1968.
H.J. Van De Wijer, lid 1926, † 4.12.1968.
E. Renard, membre 1927, † 29.7.1969.
J. Vannerus, membre 1926, † 25.1.1970.
E. Legros, membre 1940, † 17.11.1970.
J. Warland, membre 1948, † 29.8.1971.
J. Leenen, lid 1927, † 29.7.1976.
CH. Gaspar, membre 1970, † 27.10.1978.
H. Draye, lid 1941, † 2.2.1983.
M. Yans, membre 1946, † 18.3.1983.
J. Helsen, lid 1938, † 9.3.1985.
A. Bottequin, membre 1930, † 13.5.1985.
M. Piron, membre 1941, † 24.2.1986.
W. Pee, lid 1937, † 20.5.1986.
A. Van Loey, lid 1935, † 6.3.1987.
J. Herbillon, membre 1930, † 19.11.1987.
J.L. Pauwels, lid 1937, † 3.8.1989.
L. Leonard, membre 1976, † 17.12.1989.
M. Hoebeke, lid 1965, † 2.7.1990.
P. Ruelle, membre 1965, † 14.1.1993.

J. MOLEMANS, lid 1983, † 3.9.1994.
L. WARNANT, membre 1971, † 30.4.1996.
O. JODOGNE, membre 1938, † 21.6.1996.
J. NAZET, membre 1992, † 26.11.1996.
L. REMACLE, membre 1938, † 10.5.1997
M. GYSSELING, lid 1961, † 24.11.1997.
V.F. VANACKER, lid 1962, † 4.5.1999.
Cecile VEREECKEN, lid 1956, † 22.12.2000
A. STEVENS, lid 1958, † 7.6.2001
M.A. ARNOULD, membre 1947, † 10.6.2001
R. VAN PASSEN, lid 1969, † 11.9.2002
A. BOILEAU, membre 1960, † 27.2.2004
A. BAGUETTE, membre 1947, † 10.10.2004
F. CLAES, lid 1995, † 30.11.2006

Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis

DOOR

Jan Goossens

Inhoud

INHOUD 35

VOORWOORD 37

HOOFDSTUK I. – TAALGESCHIEDENIS EN TAALSTRATIGRAFIE 39

HOOFDSTUK II. – EEN TABULA RASA ALS UITGANGSPUNT OF DE MYTHE VAN HET NEDERSAKSISCH 52

1. – De erkenning van het Nedersaksisch als streektaal 52
2. – Het concept 'Nedersaksisch' en zijn geschiedenis 60
3. – De dialectologische feiten 81
4. – Besluit : tabula rasa 93

HOOFDSTUK III. – WEST EN OOST 95

1. – Umlaut en de geboorte van het Nederlands 95
2. – Ingweoons 115
3. – De umlaut in de morfologie 117
4. – De vernederlandsing van de klanksystemen 123
5. – De vernederlandsing van de morfologie 135
6. – Nederlandse woordenschat 144
7. – De oostelijke taalgrens 149

HOOFDSTUK IV. – NOORD EN ZUID 167

1. – Accusativisme en drie genera 169
2. – Gij en zijn paradigma 179
3. – Daggese so wel alse kick verstont 190
4. – Diminutiva 196
5. – De woordenschat 205
6. – De uitspraak 212
7. – De syntaxis 229

LIJST VAN DE TAALKAARTEN 233

LITERATUUR 235

ZUSAMMENFASSUNG 251

Voorwoord

Dit kleine boek is een late poging tot synthese van wat ik in de voorbije halve eeuw in verband met de dialectologie in dienst van de Nederlandse taalgeschiedenis heb gelezen en zelf heb gedaan. Ik vond die poging nuttig, omdat een werk van die aard nog niet bestond. Door de aanzienlijke verzwakking van de aandacht voor de dialectgeografie in de laatste decennia dreigen haar taalhistorische verworvenheden vergeten te worden. Dat zou een betreurenswaardig verlies voor de Nederlandse taalkunde betekenen.

Het ligt voor de hand dat tegen deze achtergrond heel wat thema's die ik vroeger in artikelvorm heb behandeld, hier in het grotere verband van de Nederlandse taalgeschiedenis in beknopter vorm opnieuw worden belicht. Ik hoop dat de selectie van de behandelde casus, die doorgevoerd is met de bedoeling fundamenten leggende feiten te behandelen, niemand tekort zal doen. Het was niet mijn bedoeling een soort handboek over dialectologie in dienst van een taalgeschiedenis of een afgeronde beknopte geschiedenis van het Nederlands met dialectologische gegevens als materiaal te schrijven. Het gaat wel om dialectgeografische feiten die inzicht in centrale vragen van die geschiedenis verschaffen. Sommige andere belangrijke punten uit de ontwikkeling van het Nederlands worden in dit boek niet behandeld. De meest in het oog springende zijn de wording en de verspreiding van de standaardtaal evenals het ontstaan en de verschuivingen van de Nederlands-Franse taalgrens. Ik kan me dus heel goed voorstellen dat het boek taalhistorici die een goed uitgebalanceerde voorstelling van alles wat voor de Nederlandse taalgeschiedenis relevant is verlangen, onbevredigd zal laten. Dat neem ik er dan maar bij.

De meeste van de 31 kaarten bij deze studie zijn uit vroegere publicaties van anderen of van mijzelf overgenomen. Enkele zijn nieuw en aan de hand van mijn ontwerpen door Ronny Keulen getekend. Ik dank hem hartelijk voor die hulp.

Boven elk hoofdstuk van deze studie staat een motto, dat de essentie ervan pregnant samenvat. Het motto van het boek als geheel volgt hier aan het einde van het voorwoord. De tekst is

van de Zwitserse dialectoloog Walter Haas (in : *Jacob Grimm und die deutschen Mundarten*, Stuttgart 1990, p. 67) : "Vielleicht gibt es, entgegen H. Pauls Behauptung, tatsächlich noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache als die historische; ich zweifle, ob es eine andere wissenschaftliche Dialektologie gibt als die historisch erklärende."

De redactie van deze studie werd afgesloten in februari 2008. Er kon dus in het tweede hoofdstuk geen rekening meer worden gehouden met het boek van H. Bloemhoff, J. van der Kooi, H. Niebaum en S. Reker, *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde* (Assen 2008). Zie overigens voetnoot 9.

Hoofdstuk I. – Taalgeschiedenis en taalstratigrafie

> "Car c'est quasi le même de converser avec ceux des autres siècles que de voyager" (DESCARTES, *Discours de la méthode*)

In een artikel voor een niet gespecialiseerd publiek hebben Van der Sijs en Swanenberg 2005 *Een pleidooi voor de dialectstudie in Nederland en Vlaanderen* gehouden. Het stuk begint als volgt : "Het onderzoek naar de dialecten in Nederland en Vlaanderen werd in de twintigste eeuw vooral bepaald door de taalgeografie, door grootschalige taalvergelijkende studies. Nu het merendeel van deze studies zijn einde nadert, kan men zich afvragen welke toekomst de dialectstudie in de Lage Landen beschoren is."

Dat kan men zich inderdaad afvragen. De oplossing zien de auteurs in de studie van "de ontwikkeling van de huidige dialecten en de huidige veranderingen die zij ondergaan onder invloed van de standaardtaal" en ook in die van de invloed van stadsdialecten op andere variëteiten van het Nederlands (p. 562). Zelf betwijfel ik of een dialectstudie van die aard een lang bloeiend leven beschoren zal zijn. Daarvoor zit er nu al veel te veel herhaling in haar case studies.

Eigenaardig vind ik de wijze waarop Van der Sijs en Swanenberg de noodzaak van een vernieuwing funderen. Het merendeel van de "grootschalige taalvergelijkende studies" zou voltooid zijn of zijn voltooiing naderen. Dus zou de Nederlandse dialectologie daarmee een eindpunt bereikt hebben of binnenkort bereiken. De auteurs sommen dan die "studies" op. Ze vallen in twee groepen uit elkaar : regionale dialectwoordenboeken en taalatlassen. Maar in de eerste groep gaat het niet om studies. Die woordenboeken zijn namelijk geordende materiaalverzamelingen met summiere lexicografische toelichtingen. Ze kunnen wel gebruikt worden als vertrekpunt om lexicologische studies te schrijven. Ik begrijp niet hoe pleitbezorgers van een dialectologie der toekomst de criticasters van dat vak, die het altijd verweten hebben dat zijn beoefenaars verzamelen in plaats van ver-

zamelde gegevens te bestuderen, munitie leveren om hun verwijt met nog meer kracht te herhalen. Wat het merendeel van de recente taalatlassen betreft, die bevatten wel inhoudelijke commentaren bij hun kaarten en onderscheiden zich als zodanig van hun voorgangers. Maar het gaat hier toch om commentaren die in de eerste plaats uitleggen welke taalkundige informatie de kaarten bevatten, wat tot op zekere hoogte wel wetenschappelijke studie is. Zij vergemakkelijken op die manier de eigenlijke studie van de Nederlandse taalgeografische constellatie, maar ze zijn niet die studie zelf.

De studie van de woordenschat, de fonologie, de morfologie en de syntaxis van de Nederlandse dialecten moet aan de hand van de regionale woordenboeken, de fonologische, morfologische en syntactische atlassen evenals van de nog onontgonnen delen van de bestaande verzamelingen nog grotendeels beginnen. Daarbij kan voortgebouwd worden op wat de Nederlandse taalgeografie in de twintigste eeuw heeft bereikt. Hier ligt een terrein op bewerkers te wachten dat naar mijn mening meer vruchten kan opleveren dat wat Van der Sijs en Swanenberg als het terrein van de toekomst menen te zien. Helaas moet daar aan toegevoegd worden dat door de schromelijke verwaarlozing van de formele historische taalkunde in de laatste decennia, in Nederland meer nog dan in Vlaanderen, jonge dialectologen zeer slecht op die taak zijn voorbereid.

De voltooiing van een aantal projecten enerzijds en het verdwijnen van de dialecten anderzijds hoeven dus niet te impliceren dat het vak dialectologie alleen maar door de heroriëntering die door Van der Sijs en Swanenberg wordt toegejuicht, gered kan worden. We moeten er ons echter wel van bewust zijn dat de dialectologie als taalgeografie, die in deze eeuw dank zij de genoemde projecten met een beter instrumentarium kan werken dan in de vorige, een historische wetenschap aan het worden is en dat gedeeltelijk al is. Dat kenmerk deelt ze met heel wat andere disciplines en daarover hoeft ze zich niet te schamen.

De dialectgeografie heeft voor de taalkunde een dubbel nut. Ze is een experimenteerveld voor linguistische theoriën en ze levert inzicht in de geschiedenis van talen. Op het eerste zal ik hier

niet ingaan. Het tweede kan ze doordat ze dank zij haar stratificatie van taalverschijnselen in de geografische ruimte fasen in de geschiedenis van die talen kenbaar maakt. Om dit nut uit te drukken bestaat er een geëikte formulering, waarvan ik de uitvinder niet heb kunnen identificeren : Ein historisches Nacheinander aus einem geographischen Nebeneinander.

De Nederlandse dialectgeografie heeft daar al vroeg een overtuigend voorbeeld van opgeleverd : Kloekes *Hollandsche expansie* van 1927. Daarin wordt duidelijk gemaakt (zie **kaart 1**) dat

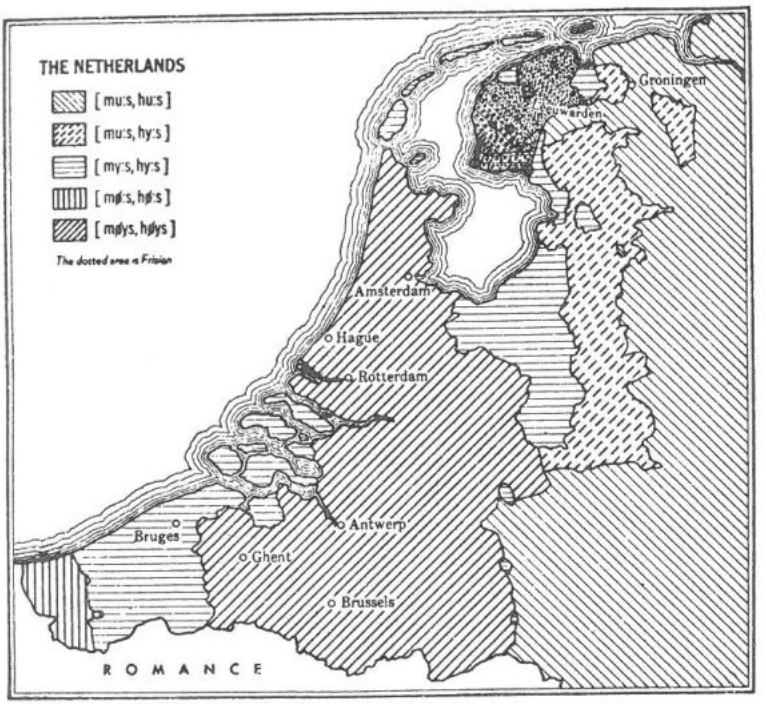

Kaart 1. – Vereenvoudigde versie van Kloekes *huis-muis*-kaart (1927) (uit : Bloomfield 1935 : 328)

in het oorspronkelijke gebied met de oudste laag van een verschijnsel (1), in casu Wgerm. *û*, die als gesloten monoftong in b.v. *moes* 'muis' voorkwam, een jongere laag met palatalisering

(*muus*) ontstond (2), die de oudste gedeeltelijk overspoelde, maar op haar beurt weer door een nog jongere (3) overspoeld werd, die van de diftongering (*muis*). Korte tijd daarna, in 1930, leverde Leenen een belangrijke aanvulling op die stratificatie : Een klein gedeelte van het gebied dat niet door de palatalisatie was aangetast, heeft wel de diftongering meegemaakt (*mous*), een directe overgang van (1) naar (3) dus. Dat alles herinnert aan de stratificaties van de geologie, maar is er toch principieel verschillend van. Ik kom daar nog op terug.

De Nederlandse taalkunde heeft in de loop van haar geschiedenis heel wat dialectstratificaties leren kennen, maar heeft die nauwelijks als elementen van een taalgeschiedenis gebruikt. De eerste vier drukken van de *Geschiedenis van de Nederlandsche taal* van De Vooys (van 1931 af) bevatten geen taalkaarten en ook geen beschouwingen over dialectverschillen die door het over elkaar schuiven van vernieuwingen of hun repercussies voor de standaardtaal te verklaren zouden zijn. In de herwerkte vijfde druk (1952) ontbreken zulke beschouwingen nog steeds. Tekenend is dat het paragraafje over "Taalvermenging en taaluitstraling", waar men met wat goede wil een aanzet in kan herkennen, onveranderd uit de vorige drukken is overgenomen. Wel vinden we hier voor het eerst in een Nederlands taalgeschiedenisboek twee kaarten. De eerste (p. 17) is een indelingskaartje van Van Ginneken, waarop de grote gebieden nog steeds met de aan de Germaanse stamterminologie ontleende uitdrukkingen Frankisch, Fries en Saksisch worden genoemd. Dat impliceert het negeren van een stratigrafie. Wel zijn in het zuidoosten van het taalgebied enkele isoglossen getrokken (de Uerdinger, Benrather en Panninger lijn evenals de Panninger zijlijn), die een overspoeling met "Duitse" verschijnselen suggereren, wat echter niet gezegd wordt. De tweede kaart (p. 96) heeft wel duidelijk met Nederlandse taalgeschiedenis op basis van een stratigrafie te doen, hoewel ook dat niet gezegd wordt : ze heet slechts een "proeve van hedendaags dialektonderzoek." Ze is overgenomen uit een artikel van Kloeke uit 1926 en toont "de ondergang van het pronomen *du*". Ze laat dus zien waar, zoals in de standaardtaal, het oude enkelvoudspronomen van de tweede persoon ver-

vangen is door vormen van het meervoudspronomen. Dat heeft automatisch ook een gelijkschakeling van de ermee corresponderende werkwoordsvormen van de tweede persoon met zich meegebracht. Als complement laat de kaart uiteraard ook zien waar de oude toestand zich heeft gehandhaafd. [1]

Nieuw is ook een summier overzicht van de Nederlandse dialectstudie op p. 208-209 en 217, dat teksten van vier en drie regeltjes in de vorige drukken vervangt (in de derde op p. 194 en 200). Maar ook hier is niets over het belang van de dialectstudie voor de Nederlandse taalgeschiedenis te vinden.

Na de vijfde druk van De Vooys heeft het veertig jaar geduurd eer een nieuwe Nederlandse taalgeschiedenis tot stand kwam [2] : het aula-boek van Marijke Van der Wal in samenwerking met Cor van Bree (1992). Dat was dan wel het begin van een kleine vloedgolf : Vekeman en Ecke 1993, De Vries, Willemyns en Burger 1993, de uitvoerige geschiedenis van Van den Toorn, Pijnenburg, van Leuvensteijn en Van der Horst 1997, Willemyns en Daniëls 2003, Janssens en Marynissen 2003 en Van der Sijs 2004.

Het boek van Van der Wal en Van Bree bevat 18 kaarten, maar daarvan zijn er slechts vier die verspreidingen van taalverschijnselen behandelen. Van die vier geeft er een de grenzen van de tweede klankverschuiving, d.w.z. een Duits fenomeen, waardoor maar een klein gedeelte van het Nederlandse taalgebied (lichtjes) is aangetast (p. 88), een de tegenstelling tussen *sinte* en *sente* (en *sunte*) voor 'heilige' in dertiende-eeuwse schrijftaal (p. 124-125) en twee dialectverschijnselen waarin een stratificatie te herkennen valt. Het gaat om de vereenvoudigde *huis/muis*-kaart (p. 264, hier kaart 1) en het al of niet verdwijnen van de *n* in de uitgang *-en* volgens Weijnen (p. 352). Ook in de tekst is de aandacht voor dialectgeografie zeldzaam. Ze beperkt zich

[1] Omdat Stevens in 1949 een correctie had aangebracht, was het kaartje in 1952 eigenlijk niet meer actueel, te meer daar Kloeke in datzelfde jaar die correctie in de herdruk ervan had ingebouwd.

[2] De eenvoudige boekjes van Vandeputte 1983 en Van der Horst en Marschall 1989 voor een niet taalkundig gevormd publiek niet meegerekend. Ik houd verder ook geen rekening met een boekje van dezelfde aard van Van der Sijs uit 2005.

hoofdzakelijk tot de bespreking op p. 262-263 van het kaartje naar Kloeke.

Het boek van Vekeman en Ecke bevat 34 "Abbildungen", waaronder drie kaarten over dialecten. Een daarvan is een indelingskaart (p. 236), die in laatste instantie teruggaat op de kaart van Jo Daan uit 1969. Die heeft haar indeling doorgevoerd op basis van de indrukken van informanten over de graad van gelijkenis van naburige dialecten met hun eigen dialect. Een tweede kaart gaat terug op een poging van Hoppenbrouwers 1990 om de graad van gelijkenis van een aantal lokale dialecten met de Nederlandse standaardtaal weer te geven. Alleen de kaart op p. 35 met een combinatie van negen gevallen van idiosyncratische palatalisaties van Wgerm. *u* (uit Van Loon 1986) bevat dialectstratigrafie, en die is dan nog moeilijk te interpreteren. In de tekst van het boek is over stratigrafie niets te vinden.

Het boek van De Vries, Willemyns en Burger bevat als enige een apart hoofdstuk over dialecten. Er staan drie kaartjes in : een met de frequentieverschillen in het dialectgebruik (p. 171), dan het al genoemde *huis/muis*-kaartje naar Kloeke (p. 178), tenslotte een andere versie van de indelingskaart van Daan (p. 179). Van de talrijke andere kaartjes elders in het boek hebben de meeste wel met taal, maar niet met dialect te maken. Uit de tekst (vooral het commentaar bij *huis/muis*) spreekt een bewustzijn dat dialectverschillen door stratigrafie tot stand kunnen zijn gekomen. Ook is er wat kritiek op indelingen volgens het stamprincipe : "Maar over de verblijfplaatsen van die stammen weten we uiteindelijk maar weinig en bovendien kan een verband tussen stam en taal niet zomaar worden gelegd" (p. 180).

Het omvangrijkste en meest ambitieuze boek in de rij, dat van Van den Toorn e.a., bevat naast een drietal historische kaarten verrassenderwijs slechts één dialectkaart : die van het vocalisme in het voorzetsel *uit* bij Ryckeboer 1973, op p. 217. Maar daar wordt dan wel door Willemyns uitvoerig commentaar bij geleverd. Die doet dat tegen de achtergrond van Kloekes *huis/muis*-theorie (die twee woorden hebben immers hetzelfde historisch vocalisme als *uit*) en noemt de kaart "een overtuigende illu-

stratie van het "geographisches Nebeneinander des historischen Nacheinander"" (p. 218). Er is in dit boek overigens wel meer over dialectstratigrafie te vinden, maar dan wel zo goed als uitsluitend in de bijdragen van Willemyns, niet toevallig de enige auteur die van opleiding dialectoloog is. Het belangrijkste daarin heeft betrekking op de tegenstelling tussen de "Frankische" en de "Saksische" dialecten. Ik kom daar in het volgende hoofdstuk uitvoerig op terug.

Het boek van Willemyns en Daniëls concentreert zich op de taalgeschiedenis van Vlaanderen en daarin vooral op de nieuwe en nieuwste tijd. Wel wordt in het eerste deel van het werk een globaal overzicht van de taalgeschiedenis tot aan de scheiding der Nederlanden gegeven. De nadruk ligt op taalpolitieke houdingen en acties en hun gevolgen. Er wordt ook op de dialecten ingegaan, met een vrij rake typering van het Vlaamse taallandschap onder stratigrafisch oogpunt op p. 317 : de plaats van het Westvlaams, Oostvlaams, Brabants en Limburgs wordt er door hun historische taallagen bepaald. Van de negen taalkaartjes (op een totaal van 14 kaarten) is er slechts één een dialectkaart, met het onvermijdelijke vocalisme in *huis* en *muis* (p. 314). Er wordt afstand genomen van de stamterminologie, maar wel wordt verrassenderwijs gesteld, "dat het Saksische gebied pas later tot het Nederlands is gaan behoren" (p. 315). Daarmee wordt feitelijk tweemaal gezegd dat we er met de voortzetting van de taal van een stam te maken hebben : door de terminologie en door de historische classificatie.

Het boek van Janssens en Marynissen[3] bevat 16 kaarten, waaronder drie dialectkaarten. Met stratigrafie hebben die echter niets te maken. De eerste (kaart 10) is – een primeur in de Nederlandse taalgeschiedschrijving – een kaartje met de verdeling van de Mnl. dialecten, de tweede (kaart 13) is het primitieve indelingskaartje van de moderne dialecten, ook met zijn terminologie overgenomen uit het boekje van Vandeputte, waar de noordoostelijke dialecten in tegenstelling tot de andere met een

[3] Op het titelblad van de "tweede herziene uitgave" van 2005 verschijnt Marynissen niet meer als medewerkster, maar als medeauteur. Die druk heeft een betere lay-out, maar de tekst is niet "herzien". Hij is integendeel nagenoeg identiek met die van de eerste druk.

stamterm aangeduid worden : Saksisch. Ik kom daar in het volgende hoofdstuk nog op terug. De derde kaart (kaart 14) is een schetskaartje van A. Hagen over de mate van dialectgebruik in Nederland. Geen stratigrafie dus, en ook de tekst gaat niet in op het belang daarvan voor de taalgeschiedenis. Daarentegen krijgen we wel een overzicht van de volksverhuizingen en het Frankische rijk met de Franken, Friezen en Saksen en ook wat over de Ingweonen.

In het omvangrijke boek van Van der Sijs is een andere beperking ingebouwd dan in dat van Willemyns en Daniëls : het behandelt uit de geschiedenis van het Nederlands alleen "het ontstaan" (en ook wel de consolidering en de verdere ontwikkeling) "van het ABN". Het concentreert zich dus op de standaardtaal en laat in principe weg wat aan haar ontstaan voorafgaat, d.w.z. de hele periode tussen de volksverhuizingen en de nieuwe tijd. Toch wordt in nogal wat gevallen een ouder stadium als uitgangspunt gekozen en staan er zelfs enkele kaartjes met middeleeuwse taalverhoudingen in het boek.

Taal als mensenwerk is een verrassend boek. Hoewel men op grond van het gekozen uitgangspunt slechts een behandeling van de dialecten voor zover die als voedingsbodem van de standaardtaal gefungeerd hebben zou verwachten, bevat het meer dialectologische gegevens dan alle vorige taalgeschiedenissen samen. Er staan 52 kaarten in, op twee na allemaal taalkaarten, waarvan de overgrote meerderheid dialectkaarten,[4] en verder vijf kaarten over het Middelnederlands. Ze concentreren zich hoofdzakelijk in twee hoofdstukken : het vierde, over de beregeling van de uitspraak van het Nederlands, en het achtste, over de beregeling van de grammatica. Overeenkomstig daarmee

[4] In haar dankbetuiging verklaart de schrijfster dat ze alle auteurs van overgenomen kaarten "zeer erkentelijk (is) voor hun toestemming tot overname." Dat kan echter niet voor een van de rijkste kaarten uit de verzameling gelden, die van "De belangrijkste klankgrenzen tussen de Nederlandse dialecten" (illustratie 4.1 op p. 154), die volgens haar uit VAN LOON 1986 en uit DAAN e.a. 1985 komt. Maar die kaart is van mijn hand, wat zowel door Van Loon als door Daan e.a. wordt gezegd. Mij is nooit om toestemming tot overname gevraagd. De kaart is oorspronkelijk verschenen als bijlage van mijn artikel 'Niederländische Mundarten – vom Deutschen aus gesehen' in *NdW* 10 (1970), 61-80. Bij kaart 7.3 op p. 405 wordt correct aangegeven dat ze van mij is overgenomen, maar ook voor deze afdruk is mij geen toestemming gevraagd.

gaat het in het eerste geval om klankkaarten, in het tweede om morfologische kaarten (en om een beetje syntaxis).

Dat is verdienstelijk werk, te meer daar de auteur de moed heeft gehad om in enkele gevallen de grenzen van het Nederlandse taalgebied te overschrijden. Maar toch vertoont de dialectgeografische behandeling van feiten uit de Nederlandse taalgeschiedenis enkele opvallende zwakheden. Niettegenstaande de overstapjes naar Duitsland wordt de problematiek van de begrenzing van het Nederlands niet aan de orde gesteld. De behandelde verschijnselen staan los naast elkaar, een structurele samenhang ontbreekt. Wel is gezocht naar tegenstellingen tussen gebieden met een toestand die met het ABN overeenstemt (in de regel zijn dat vernieuwingsarealen) en andere (in de regel gebieden met een "oorspronkelijker" situatie), maar daarin is geen streven naar herkenning van een stratificatie zichtbaar. De commentaren bij de kaarten zijn in hun beschrijving van wat er gebeurd is, in hun historische beoordeling van de verschijnselen en in hun formuleringen vaak dilettantisch, met in enkele gevallen onvergeeflijke blunders. [5]

We kunnen het zo samenvatten : In deze Nederlandse taalgeschiedenis krijgt de dialectgeografie voor het eerst de plaats waar ze recht op heeft. Maar door een tekort aan specifieke scholing bij de auteur is het resultaat van deze poging om een belangrijk stuk uit de geschiedenis van onze taal een taalgeografische onderbouw te geven, onbevredigend. En als we het geheel van de besproken handboeken overzien, kunnen we zeggen dat ze een zeer bescheiden, maar toch groeiend belang aan de factor dialectgeografie voor de geschiedenis van het Nederlands, ook van de standaardtaal hechten, maar ook dat een inzicht in de fundamentele rol ervan nergens wordt uitgesproken en eigenlijk ook wel ontbreekt. Maar ook het grote dialectologische handboek van Weijnen gaat op deze vraag niet in. Het bespreekt talrijke taalverschijnselen die in een geschiedenis van het Nederlands, ook van het ABN passen en bevat zelfs een uitvoerig hoofdstuk

[5] Zo staat in de bespreking van het Oostnederlandse *uu*- en *oe*-vocalisme in *huis* op p. 185 : "De verandering van /oe/ naar *uu* heeft overigens grotendeels al plaatsgevonden voor de eerste in het Nederlands geschreven teksten : in de Middeleeuwen komt de spelling *hoes* eigenlijk niet meer voor."

over de "Stratigrafie van de Nederlandse dialecten". Daarin worden o.a. verschijnselen als de Hollandse en de Brabantse expansie, die elementen voor die stratigrafie opleveren, besproken, maar de principiële vraag naar het belang van de dialectgeografie voor de Nederlandse taalgeschiedenis wordt niet gesteld.

In de Duitse dialectologie is dat inzicht veel duidelijker aanwezig. Dat is tot op zekere hoogte verwonderlijk, omdat het pluricentrisme van de Duitse taalgeschiedenis de strata en hun verhouding niet gemakkelijk herkenbaar maakt. Maar daardoor was de uitdaging misschien groter. Reflexie over het belang van de dialectgeografie voor de geschiedenis van het Duits is in ieder geval al duidelijk aanwezig in het boek *Deutsche Sprachlandschaften* van Kurt Wagner uit 1927 en ze is een constante in het werk van Frings, die een *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache* (1950) zuiver op dialectgeografische grondslag heeft gepubliceerd. Het dialectologische handboek van Bach stelt expliciet, "daß ohne gründliche sprachliche Durchforschung der d(eu)t(schen) Landschaften eine dt. historische Grammatik sowenig wie eine dt. Sprachgeschichte aufgebaut werden kann" (1969[3], p. 313). Die stelling is tenslotte (ook voor de dialectologie en de taalgeschiedenis algemeen) in een theoretisch stuk van Sonderegger (1983) uitgewerkt.

Voor de manier waarop de dialectgeografie de essentiële fasen in de geschiedenis van een taal kenbaar kan maken, zijn hierboven de termen stratificatie en stratigrafie gebruikt. Dat suggereert een gelijkenis van een taalkundige discipline met de geologie. Het begrip stratificatie of gelaagdheid is in de geologie letterlijk op te vatten : het gaat om de verhouding van in verschillende perioden ontstane lagen (strata) van de aardkorst, die boven en ook naast elkaar kunnen voorkomen en waarvan er in bepaalde streken ook sommige kunnen ontbreken. In de dialectologie is het gebruik van een geologische woordenschat met termen als *laag*, *overdekken*, *dagzomen* metaforisch en bijgevolg slechts gedeeltelijk adequaat. Een laag is in de dialectologie geen verschijnsel met een bepaalde verspreiding, dat zich boven of onder een andere laag kan bevinden, maar wel een aan mensen uit een bepaald gebied gebonden verschijnsel, waardoor het begrip

'verspreiding' al een heel andere inhoud krijgt dan in de geologie. Ze kan bovendien niet boven of onder een andere laag zitten. Wat wel kan, is dat ze een andere, oudere laag heeft vervangen, waarvan eventueel nog resten (taalrelicten) in haar gebied worden aangetroffen. Die resten kan men de overblijfselen van een onderliggende laag noemen, die nog dagzomen. Zijn ook zij verdwenen, dan is er ook metaforisch gezien synchroon geen onderliggende laag meer. Dat hindert sommige dialectologen echter niet om wat er historisch eens was, een onderliggende laag te noemen en het thans alleen voorkomende verschijnsel van dat gebied een bovenliggende laag. Essentieel in dat alles is dat taalverschijnselen verspreidingen in humane ruimten vertonen, dat er equivalente (heteronieme) taalverschijnselen zijn die elk hun eigen deel van die ruimte innemen en dat er tussen die equivalente verschijnselen ruimtelijke verschuivingen kunnen optreden. Dat alles kan met behulp van een terminologie beschreven worden die aan de geologie schatplichtig is. Wanneer men zich dat voor ogen houdt, is met zulk metaforisch taalgebruik te leven. De historische taalkunde blijkt overigens metaforen niet te kunnen missen (Goossens 1985). Al heel oud zijn de metaforische stambomen en golven. En een aan de frontbewegingen van de eerste wereldoorlog ontleende terminologie is in de Duitse en ook Nederlandse dialectologische beschrijvingen van de dynamiek van isoglossenverlopen en dialect-"eilanden" verrassend precies gebleken, ook al hebben er zich nogal wat puristen aan geërgerd. En zo kunnen we met het nodige voorbehoud ook van een stratificatie spreken als we het over de dialectgeografische grondslagen van de Nederlandse taalgeschiedenis hebben.

De hierboven beschreven vernieuwingen in de stratificatie van Wgerm. *û* zijn als elementen uit de geschiedenis van het Nederlands te beschouwen, omdat zij in de dialecten grote delen van het gebied van die taal hebben ingenomen, zonder omgekeerd noemenswaardig de grenzen van dat gebied te overschrijden, en doordat zij bovendien kenmerken van de Nederlandse standaardtaal zijn geworden. De oudste van de twee, de palatalisatie, heeft zich in de Oud- en Middelnederlandse periode kunnen doorzetten en heeft zich van west naar oost verspreid. De jongste, de

diftongering, is in wezen een Nieuwnederlands verschijnsel, dat zich vanuit een centrale as Brabant-Holland zowel naar west als naar oost verspreidde. Het voorbeeld verduidelijkt dat de chronologie, de verspreidingsrichting en het verspreidingsresultaat van vernieuwingen essentiële elementen van de stratificatie in de geschiedenis van een taal zijn. Het komt er dan op aan, bundelingen van verschijnselen op het spoor te komen die onder de drie genoemde aspecten met elkaar zijn vervlochten. Hoe omvangrijker het taalmateriaal dat tot zo een bundeling behoort en hoe krachtiger het verband ervan, des te belangrijker is die voor de stratigrafie. In het geval van de Wgerm. *û* zonder umlautfactor is de bundel niet onaanzienlijk : alle woorden en woordvormen met die historische klinker behoren ertoe. Ze kunnen verder tot een grotere bundel verenigd worden met de woorden en woordvormen met een Wgerm. *î*, met umlaut van *û* evenals, met de nodige restricties, van Wgerm. *iu*, die alle tenminste onder het aspect van de diftongering met de niet umgelautete *û* samengesnoerd kunnen worden. De bundel is dus niet onaanzienlijk, maar ook weer niet reusachtig groot. Er zijn belangrijker complexen aan te wijzen.

Een programma van een taalgeschiedenis aan de hand van een stratificatie in de geschetste zin is meer dan een halve eeuw geleden door Heeroma geschetst : "Een moderne, dialectgeografisch gefundeerde, Nederlandse taalgeschiedenis moet beginnen met een dubbelportret van Ingweoons en Frankisch en daarin de ontwikkeling van beide uit het Oudgermaans met gelijke volledigheid schetsen. Daarna moet een tekening volgen van de frankisering van alle Nederlandse gewesten, die verder verfijnd wordt door de lijnen die Brabantse en Hollandse expansie op de taalkaart hebben aangebracht. Men kan eindigen met een dubbelportret van het moderne Nederlands, eenmaal gezien van het noorden uit, eenmaal gezien van het zuiden uit" (Heeroma 1951 : 96). De volgende hoofdstukken leveren een aanzet tot een taalgeschiedenis die gedeeltelijk aan deze schets beantwoordt. Het eerste ervan behandelt schijnbaar een ander thema, de historische en geografische situatie van de noordoostelijke dialecten, maar fungeert feitelijk als effenaar van de weg waarop die aanzet zich

kan ontwikkelen. Het volgende heeft als thema het ontstaan en de verspreiding van een bundel kenmerken waardoor het merendeel van de Nederlandse dialecten en de Nederlandse standaardtaal zich tegen de andere Germaanse talen en dialecten afzetten. Het gaat dus om het ontstaan van het Nederlands en zijn verspreidingsgebied. Dat beantwoordt grotendeels aan het eerste dubbelportret dat Heeroma voor ogen stond. In het laatste hoofdstuk gaat het om het tweede dubbelportret : de voornaamste verschillen tussen noord en zuid, hun ontstaan, hun beweging en hun repercussies voor de vormen van bovendialectische omgangstaal. Natuurlijk zijn hiermee lang niet alle belangrijke dialectverschijnselen behandeld, maar naar ik meen wel die waardoor het Nederlands in de Germaanse taalgroep een eigen gezicht heeft gekregen, dat aan een Janusgezicht doet denken.

Hoofdstuk II. – Een tabula rasa als uitgangspunt of de mythe van het Nedersaksisch

> "Wir wissen nichts von einer sächsischen Stammesgrenze, wir wissen von einem sächsischen Herzogtum, aber nichts von der Grenze des Herzogtums. Alle Karten, die Linien dieser Art zeichnen, scheinen von jüngeren Verhältnissen, auch von Sprachgrenzen, rückzuschließen" (FRINGS 1955, p. 521)

1. – DE ERKENNING VAN HET NEDERSAKSISCH ALS STREEKTAAL

Op 19 oktober 1995 werd het "Nedersaksisch" door de Nederlandse Tweede Kamer erkend als streektaal overeenkomstig deel II van het Europees Handvest voor streektalen of talen van minderheden. Dat deel II bevat de algemene verplichting, de bedoelde streektaal te bevorderen en te beschermen, zonder dat de manier waarop dat dient te gebeuren zeer concreet of dwingend wordt omschreven. Het Fries werd daarentegen als streektaal overeenkomstig deel III van het Handvest erkend. Dat deel bevat een catalogus van 90 concrete verplichtingsmogelijkheden, waarvan de zich verbindende instantie (hier het rijk en de provincie Friesland) er 35 moet uitkiezen. Een erkenning volgens deel II is dus veel vrijblijvender dan een erkenning volgens deel III.

De genoemde erkenningen hebben een vrij lang voorspel gehad, dat in Duitsland begonnen is, omstreeks 1988. Anticiperend op een besluit van de Raad van Europa dat op dat ogenblik nog werd voorbereid, organiseerde het Bremer Institut für niederdeutsche Sprache van 19 tot 21 oktober 1990 in Lüneburg een congres. Daarop werd een resolutie goedgekeurd met de eis om het Nederduits onder de werking van het komende Handvest te plaatsen. Dat Handvest is pas op 29 mei 1992 door de raad van ministers van de Raad van Europa aangenomen en op 5 november van dat jaar te Straatsburg ter ondertekening opengesteld. Rechtskrachtig werd het pas op 1 maart 1998 met de ratificatie door de vijfde lidstaat. Maar het duurde nog tot januari 1999 eer het Nederduits door de Bondsrepubliek Duitsland on-

der de bescherming van het Handvest werd geplaatst. Het gaat hier in de eerste plaats om een bevoegdheid van de deelstaten, en die hadden ten aanzien van het probleem verschillende standpunten ingenomen, zodat het resultaat van de erkenning regionaal verschillend uitviel : de Länder Hamburg, Bremen, Schleswig-Holstein, Mecklenburg-Vorpommern en Niedersachsen kozen voor deel III van het Handvest, Nordrhein-Westfalen, Sachsen-Anhalt en Brandenburg voor deel II. Daar is veel discussie aan voorafgegaan, ook ten aanzien van de vraag of het Nederduits eigenlijk wel aan de voorwaarden voldeed om voor erkenning als streektaal in aanmerking te komen, maar van 1994 af blijken de Duitse deelstaten het over hun standpunten dienaangaande onderling eens te zijn geweest.

De Nederduitse initiatieven van 1990 af hebben in het noordoosten van Nederland aanstekelijk gewerkt. [6] In een Drentse en een Groningse krant publiceerde Siemon Reker op 3 april 1993 stukjes waarin hij de mogelijkheid schetste "van de absurde situatie die kan ontstaan als binnen één Europa Duitsland het *Niederdeutsch* aanmeldt als vallend onder de werking van het Handvest, terwijl Nederland het aangrenzende gebied overslaat en enkel het Fries zou willen erkennen." Een negatieve reactie op zijn pleidooi voor de erkenning van het Nederlandse Nedersaksisch in het Nieuwsblad van het Noorden zes dagen later lokte op haar beurt een georganiseerde reactie van Nedersaksische taalminnaars uit. Op 3 juni 1993 werd op een vergadering van de "Federatie van streektaalorganisaties in het Nedersaksisch taalgebied" in Zuidwolde een motie aangenomen, waarin de Nederlandse overheid werd gevraagd het Nedersaksisch als minderheidstaal aan te melden. Vertegenwoordigers van de nationale en van de Groningse provinciale overheid namen in de daarop volgende tijd afwijzende standpunten in, maar de voorstanders van het Nedersaksisch als regionale taal zetten een lobby aan het werk en lieten drie dialectologen, J.B. Berns, A.A. Weijnen en H. Niebaum, stellingnamen ten voordele van de erkenning formuleren. Met dit gezagsargument gewapend konden ze de doorbraak van hun opvatting bewerkstelligen, weliswaar niet

[6] De volgende samenvatting gaat terug op Reker & Niebaum 1996.

helemaal zoals ze het gewenst hadden, Nedersaksisch als minderheidstaal overeenkomstig deel III van het Handvest, maar dan toch overeenkomstig deel II. Op 4 oktober 1995 namen de Provinciale Staten van Groningen een motie aan waarin gesteld werd "dat een expliciete erkenning van de streektalen in het Nedersaksisch taalgebied door regering en Staten-Generaal gewenst is." Twee weken later, op 19 oktober 1995, werd dan het Handvest in de Nederlandse Tweede Kamer behandeld. Staatssecretaris Kohnstamm kondigde in die zitting aan, "aan het verzoek van de Kamer te voldoen en het Nedersaksisch inderdaad te erkennen ondanks zijn aanvankelijke weigerachtigheid." Hij deed dat met veel ironie : De "hooggeleerd onderbouwde lobby" voor het Nedersaksisch, zo verklaarde hij, "heeft mij inmiddels van mijn oorspronkelijke inzichten genezen. Ik voel mij onvoldoende bewapend ten opzichte van de hooggeleerde inbreng, (...) om een discussie aan te gaan over de vraag of het [Nedersaksisch] een dialect van het Nederlands is, ja dan neen. Op basis van de stukken moet ik aannemen dat ik dwaalde, toen ik hardop neerschreef dat het een dialect van het Nederlands was." Het wetsvoorstel werd zonder stemming aangenomen.

De erkenning van het Nedersaksisch heeft niet alleen een voorspel, maar ook een naspel gehad. Dat is te begrijpen, want met die erkenning "was het hek van de dam" (Leerssen 1996 : 38). In Nederlands Limburg werd spoedig daarop een werkgroep van dialectliefhebbers (de namen van de leden bij Leerssen) opgericht, die een "advies inzake de erkenning van het Limburgs als streektaal" uitwerkte. Het werd op 27 juni 1996 in de Statenzaal in Maastricht aan het provinciebestuur aangeboden. En al op 14 februari 1997 besloot de Nederlandse ministerraad "het Limburgs te erkennen onder deel II van het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden" (Walraven 1997 : 31). Pogingen om ook de dialecten van Belgisch Limburg en die van Zeeland te laten erkennen, zijn echter op niets uitgelopen. In het eerste geval lag het ten aanzien van de Belgische taalverhoudingen eigenlijk voor de hand dat zij moesten misluk-

ken.[7] De mislukking van de Zeeuwse poging ziet er uit als het gevolg van bemoeiingen van de Nederlandse overheid om de geest opnieuw in de fles te krijgen.

Maar er is meer aan de hand geweest.[8] Het provinciebestuur van Belgisch Limburg heeft na de erkenning van het Limburgs in Nederland verzoeken tot erkenning bij het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap ingediend. Dit laatste vroeg hierover het advies van de Nederlandse Taalunie. De toenmalige Algemeen Secretaris van de Taalunie Koen Jaspaert bracht in een brief van 5 juli 1999 een negatief advies uit. De Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren van de Taalunie stelde zich in zijn vergadering van 15 juni 2000 achter die afwijzende reactie. Er is dan ook geen gevolg gegeven aan het Limburgse verzoek. Met het Zeeuwse verliep het wat later op een vergelijkbare manier. De aanvraag van de Directie Welzijn, Economie en Bestuur van de provincie Zeeland werd door de Senior Projectleider van de Taalunie Johan Van Hoorde op 6 november 2000 in die zin beantwoord dat hij het verzoek niet kon ondersteunen en dat hij het Comité van Ministers, het beleidsbepalend orgaan van de Taalunie, desgevraagd negatief zou adviseren over deze erkenning.Dat standpunt werd door de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren op 26 juli 2001 bijgetreden. Die Raad stelde het jaar daarop een Werkgroep Variatiebeleid in, die in het najaar van 2002 en het voorjaar van 2003 een advies uitwerkte "over taalvariatiebeleid in het Nederlandse taalgebied". In dat advies schaart de Werkgroep zich achter het door de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren ingenomen standpunt en stelt "dat het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden (...) niet bedoeld is voor het toekennen van een bijzondere status aan regiolecten of dialecten en dat de erkenning van het Nedersaksisch en het Limburgs als streektaal te betreuren

[7] Het is eigenlijk verwonderlijk dat de Limburgse lobbyisten het provinciebestuur in Hasselt zover hebben gekregen dat het herhaaldelijk verzoeken tot erkenning heeft ingediend en dat het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap hierover advies aan de Nederlandse Taalunie heeft gevraagd. Een woedende reactie op dat negatieve advies is te vinden bij Crompvoets 2000.

[8] De stukken waarnaar in deze alinea naar wordt verwezen, zijn op het net te vinden onder http://taalunieversum.org/taalunie.

is." In de brieven van Jaspaert en Van Hoorde was voordien al in dezelfde zin geargumenteerd.

De hierboven geciteerde verklaring van staatssecretaris Kohnstamm laat zien dat hij de drukte om de erkenning van het Nedersaksisch niet helemaal serieus nam. Wellicht niet ten onrechte. Het voornaamste effect van de erkenning volgens deel II van het Handvest is immers geweest dat ze haar voorstanders de voldoening van het gelijk krijgen heeft bezorgd. Aan de feitelijke situatie van de dialecten waar het om gaat, heeft ze nauwelijks iets veranderd en het is maar de vraag of die dialecten één dag langer zullen blijven bestaan dan wanneer ze niet erkend waren geweest. In een recent bericht van de leiding van het Bremer Institut für niederdeutsche Sprache [9] lees ik : "Substantielle Fortschritte hat es bei der Förderung des Plattdeutschen und der Wahrung der Interessen der Sprachnutzer trotz der "Europäischen Sprachencharta" bislang nicht wirklich gegeben." In hetzelfde bericht wordt op een "struktureller Mangel" van het handvest gewezen : het "begründet keine einklagbaren Rechte." Hetzelfde geldt uiteraard voor het Nedersaksisch en het Limburgs in Nederland.

Om welke dialecten gaat het bij het Nedersaksisch eigenlijk ? De pleitbezorgers kwamen blijkbaar vooral uit de provincie Groningen, uit de Stellingwerven en ook wel uit Drente. Van een actiebereidheid in Overijssel en Gelderland was minder te merken. Dat is ten aanzien van het basisprincipe van de argumentatie verrassend. Dat was immers dat het Nederlandse Nedersaksisch de westelijke voorzetting van het Neder- of Platduits is. Als zo iets voor sommige oostelijke Nederlandse dialecten bij uitstek mag gelden, dan toch in de eerste plaats voor de Overijsselse en Gelderse van Twente en de Achterhoek. Welke taal of welke dialecten als Nedersaksisch dient/dienen te worden beschouwd, heeft Niebaum in zijn stellingname gepreciseerd : het is/zijn "die Regionalsprache(n) der heutigen östlichen Niederlande (Groningen, Drente, Stellingwerven, Overijssel, Achterhoek von Gelder-

[9] Protokoll der Mitgliederversammlung des Instituts für niederdeutsche Sprache e.V. am 20. Mai 2006 in Bremen. Wegens het niet ophoudend stroompje van publicaties over deze zaak is het onbegonnen werk dit overzicht up-to-date te houden. Ik wijs afsluitend nog op Oeter 2007.

land)". Het artikel van Reker en Niebaum bevat ook een kaart waarop het Nederlandse Nedersaksisch samen met het Nederduits in zijn geledingen is afgebakend[10] (**kaart 2**) Daarop

Kaart 2. – Indelingskaart van de Nederduitse en Nedersaksisch-Nederlandse dialecten (uit : Reker & Niebaum 1996 : 11)

verschijnt ten westen van Overijssel een "overgangsgebied tussen het nedersaksisch en het nederfrankisch taalgebied", dat de naam *Veluws* heeft gekregen. Het omvat ook nog een flink stuk van de provincie Utrecht. Moet dat Veluws in de opvatting van de pleitbezorgers van het Nedersaksisch onder deel II van het Handvest vallen? Op die vraag heb ik een antwoord gevonden bij Scholtmeijer 1997. Die laat zien dat de naam *Veluws* in de Nederlandse dialectologie al een lange traditie heeft en onderzoekt de vraag "Hoe saxofoon is het oosten van Utrecht?" Hij

[10] Daarbij staat de volgende uitleg : "*NRC Handelsblad* 071195 / Bron : Dieter STELLMACHER, *Niederdeutsch Formen und Forschungen*". De kaart is dus overgenomen uit de *NRC Handelsblad* van 7.11.1995. STELLMACHER 1981, p. 13 bevat echter alleen het Duitse deel van het ingedeelde gebied. Het Nederlandse deel gaat duidelijk terug op de indelingskaart op p. 177 van HEEROMA 1963. De collage in de krant moet dus door een Oostnederlands dialectoloog tot stand zijn gebracht.

stelt dat het erop lijkt dat op 19 oktober 1995 "iets is erkend waarvan we taalkundig gesproken helemaal niet weten wat het inhoudt" (p. 93) en dat de Nedersaksische dialecten "net als de Nederlandse dialecten in het algemeen (...)[11] ruimtelijk en niet taalkundig gedefinieerd" zijn. "In die zin zijn de Oost-Utrechtse dialecten niet Nedersaksisch. Maar ze zijn, met hun oriëntatie naar het oosten dat als rolmodel voor de dialectspreker fungeert, in zekere zin wel saxofoon" (p. 94). Conclusie : Afgezien van het feit dat het hoegenaamd niet naar het oosten is georiënteerd valt het Veluws niet onder deel II van het Handvest.

De voorstanders van de erkenning van het Nedersaksisch zijn er uiteraard van uitgegaan dat de definitie van "streektalen of talen van minderheden" in het Handvest van de Raad van Europa op hun streektaal toepasselijk was. In die definitie wordt een onderscheid gemaakt tussen talen die aan een bepaalde streek gebonden zijn en "niet-territoriale talen". Deze laatsten kunnen we buiten beschouwing laten. Wat onder de eersten verstaan wordt staat in het Handvest als volgt (Reker & Niebaum 1996 : 28) :

a. "streektalen of talen van minderheden" : talen die :

i. van oudsher worden gebruikt in een bepaald gebied van een Staat door onderdanen van die Staat die een numerieke minderheid vormen ten opzichte van de overige bevolking van de Staat; en

ii. verschillen van de officiële taal/talen van die Staat; hieronder worden niet verstaan de dialecten van de officiële taal/talen van de Staat of de talen van migranten;

b. "gebied waarbinnen de streektaal of de taal van een minderheid wordt gebruikt" : het geografische gebied waarbinnen deze taal de uitdrukkingswijze vormt van een voldoend aantal mensen om de aanneming te rechtvaardigen van de diverse beschermende en bevorderende maatregelen waarin dit Handvest voorziet.

Het Nedersaksisch mag dus als een streektaal worden beschouwd als de uitsluiting van "de dialecten van de officiële taal/talen" van Nederland (zie de restrictieve toevoeging onder a) er niet op van toepassing is. En dat wordt inderdaad door de voorstanders van zijn erkenning aangenomen. In de stellingname

[11] Hier verwijst Scholtmeijer naar mijn *Inleiding* van 1977, 26-27, waar ik echter iets anders zeg.

van Weijnen (Reker & Niebaum 1996 : 33) worden daarvoor drie argumenten genoemd :

1. De Nedersaksische dialecten hebben niet als basis van de Nederlandse cultuurtaal gefungeerd.

2. De Nedersaksische dialecten zijn niet uit het Nederlands ontstaan.

3. De in Noordoost-Nederland gesproken Nedersaksische dialecten vormen taaltypologisch een hechte eenheid met de in Duitsland gesproken Westnederduitse dialecten.

Dat is (bijna) allemaal waar, maar de vraag is wat het als argument waard is. Punt 1 geldt ook voor de andere dialecten uit het Nederlandse taalgebied, zowel voor die welke men niet heeft willen erkennen als die waarvoor nooit een aanvraag is ingediend. Tot op zekere hoogte wil ik hier een uitzondering maken voor de Hollandse dialecten (voor zover die nog bestaan), maar dan ook maar tot op zekere hoogte. Punt 2 : Ook de andere dialecten uit het Nederlandse taalgebied, zelfs de Hollandse, zijn niet uit het Nederlands ontstaan. Punt 3 : Met de hechtheid van de eenheid van de Nedersaksische dialecten met de Westnederduitse zou het wel eens kunnen tegenvallen. En zelfs als die er zou zijn, stelt zich nog de vraag of de verbinding met de aangrenzende westelijke en zuidelijke dialecten, en dan niet alleen die van de Veluwe, minder hecht zou zijn. Ik kom daar nog uitvoerig op terug.

Uit de geciteerde ironische bewoordingen van Kohnstamm blijkt dat hij van mening is geweest dat de Nedersaksische dialecten wel degelijk dialecten van de officiële taal van de staat Nederland zijn. Maar ook dat standpunt is bedenkelijk, in die zin namelijk, dat het concept "dialecten van de officiële taal" geen inhoud heeft. Er bestaan geen dialecten van de officiële Nederlandse taal. Hier is duidelijk te merken dat zij die de definitie van streektalen in het Handvest geformuleerd hebben, niet serieus over de verhouding van standaardtalen en dialecten hebben nagedacht of er tenminste niet in geslaagd zijn, de basis van de uitsluiting van bepaalde dialecten voor opname in het statuut van streektalen helder te formuleren. Met hun slordige of voorzichtiger gezegd ontaalkundige formulering is blijkbaar het volgende bedoeld : Zulke dialecten komen niet voor erkenning in aanmerking die in het gebied van een bepaalde officiële taal wor-

den gesproken en tevens met die taal een opvallende structurele gelijkenis vertonen (metaforisch uitgedrukt : er duidelijk mee verwant zijn), die in de regel groter is dan de gelijkenis met andere officiële talen, die in naburige staten worden gesproken. [12] Zo heeft de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren met zijn verwijzing naar mijn definitie van Nederlandse dialecten (Goossens 1977 : 23) het begrepen. En zo bekeken had ook Kohnstamm gelijk met de opvatting die hij verdedigde vóór hij aan de druk van de Nedersaksische lobby toegaf.

2. – Het concept 'Nedersaksisch' en zijn geschiedenis

Om de voortzetting van de taal van welke Saksen gaat het in de hoofden van de voorstanders van het Nedersaksisch als streektaal? In het standaardwerk van de Nederlandse historische grammatica, Schönfeld-Van Loey 1970, staat op p. XXX over de Saksentaal de volgende informatie. Het gaat om de taal van "de zgn. Oud-Saksen", d.w.z. de Saksen die na de volksverhuizingen in Noord-Duitsland achtergebleven waren, hun gebied nog konden uitbreiden, maar na de consolidering van het Frankenrijk door Karel de Grote hierbij werden ingelijfd. "Daardoor begon hun taal te verfrankischen, het "Ingvaeoonse" karakter ervan ging allengs verdwijnen (...). Het zijn deze min of meer gefrankiseerde Saksen, die wij later aantreffen in Oost-Nederland; vandaar vermoedelijk dat de dialecten van deze streken een betrekkelijk gering aantal ingvaeonismen vertonen." Hiermee kan niet bedoeld zijn dat die min of meer gefrankiseerde Saksen pas in de laatkarolingische tijd of nog later het oosten van Nederland hebben ingenomen. We moeten het wel zo begrijpen dat Oost-Nederland hier gewoon als een deel van Noord-Duitsland wordt beschouwd en dat het gefrankiseerde Saksisch er niet na Karel de Grote is geïmporteerd. Integendeel, het Saksisch dat in Oost-Nederland tijdens de regering van die vorst werd gesproken, is er van die tijd af samen met dat van

[12] Het is mogelijk, met behulp van het concept *diasysteem* deze formulering verder te verfijnen en sluitend te maken. Maar ik wens hier niet de argumentatie in mijn brochure van 1968 en de hele daarop volgende (vruchtbare) discussie te herhalen.

Noord-Duitsland gefrankiseerd. Het had helderder gezegd kunnen worden.

Ik denk dat de verstandige voorstanders van het Nedersaksisch het met deze interpretatie eens kunnen zijn, al zullen ze bij die nadruk op de frankisering wel even moeten slikken. Wat de drie genoemde dialectologen in hun statements hebben verklaard is er in ieder geval niet mee in tegenspraak.

De taalkundige stelling in Schönfeld-Van Loey vertrekt van een geschiedkundige stelling. Geschiedschrijving en archeologie zouden een benaderend beeld van de verdeling der Saksische en Frankische gebieden in de merovingische en karolingische tijd hebben opgeleverd, dat in de 19de eeuw al in grote trekken vastlag en nadien nog is verfijnd. Door de vitae van de heiligen Lebuinus en Liudger wordt dat beeld met betrekking tot een stukje van de grens tussen beide stammen verder geconcretiseerd. Ze lag aan de *Ysla, Isla*, de *IJssel*, een rivier met Deventer (*Daventre*) aan zijn oostelijke en Wilp (*Wilpe, Hvilpa*) aan zijn westelijke oever.[13] Over welke afstand de rivier Franken en Saksen scheidde staat wel niet in die teksten. Zoals we zullen zien is dit beeld door de historicus Slicher van Bath verworpen.

Als eerste taalkundige die expliciet een verband tussen moderne dialectgrenzen en nederzettingsgrenzen van Germaanse stammen aannam, wordt in de Duitse literatuur Karl Müllenhoff beschouwd (Wagner 1954 : 3; Schirmunski 1962 : 62). Die voerde een indeling op basis van teksten uit de Oudhoogduits-Oudsaksische tijd door (in de inleiding van Müllenhoff-Scherer 1864). Maar al op de oude dialect-indelingskaart van Delecourt uit 1844, is een grens "entre le *nederlandsch* et le *nedersaksisch*" van Noord-Duitsland getrokken; "ce dernier dialecte s'avance dans les Pays-Bas et paraît avoir pour limites naturelles les bruyères entre Hasselt et Ruremonde, le grand marais de Peel et

[13] *MGH* Scriptores 30 : 791 (over Lebuinus) : "(...) antiquis Saxonibus, predicaret et in confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Ysla plebem erudiret (...). Id. 792 : "(...) in primis oratorium in occidentali parte in loco nuncupato Wilpe, postea ecclesiam et mansionem in orientali ripa praeterfluentis fluminis Yslae (...)". *AASS* Martii 3, 643, 11 (over Liudger) : "(...) ut in confinio Francorum atque Saxonum, secus fluvium Isla, plebi in doctrina prodesse deberet (...). Fecerunt autem ei Oratorium in Occidentali parte praefati fluminis, in loco qui Hvilpa vocatur." Id. 643, 12 : "Post haec etiam aedificaverunt ei ecclesiam in littore Orientali ejusdem fluminis, in loco, cujus vocabulum est Daventre."

les marais et dunes qui divisent du sud au nord les provinces de Gueldre et d'Overyssel" (Vandenhoven 1844 : 102; het westelijke deel van de kaart is opnieuw afgedrukt bij Maes 2004 : 77). Delecourt somt op p. 33-34 een aantal kenmerken op waardoor het Nedersaksisch zich van het Nederlands onderscheidt : de uitspraak *ie* en *oe* voor Nederlands *ij* en *ui* in b.v. *wijn* en *huis*; *oo* en *ee* voor *oe* en *ie* in b.v. *goed* en *lief*; *oo* of *oe*, maar ook *ou* voor *ou* in woorden als *vrouw*, *bouwen*, de umlaut in b.v. *zoet*, *groen*, *voeren*, *roeren* (waarbij niet heel duidelijk is hoe hij de Brabantse en Gelderse uitspraak met *uu* interpreteert); het ontbreken van het prefix *ge-* in voltooide deelwoorden (waarbij hij de restrictie toevoegt dat het prefix in "la vieille Prusse et le Brandebourg" voorkomt); de *l* in *gold, holt, holden, kold* enz. De kaart van Delecourt is een verbeterde versie van de iets oudere kaart van Bernhardi 1844, die de grens tussen het Nederlands en wat hij het *Sassisch* noemt, praktisch met de Nederlands-Duitse (Pruisische) rijksgrens laat samenvallen. Er bestond dus al in de eerste helft van de 19de eeuw bij taalkundig geïnteresseerden een neiging om een verband te zoeken tussen dialectgrenzen en grenzen van stammen en dat principe op het Saksisch toe te passen. Hier is nog verder onderzoek noodzakelijk. [14]

De westgrens van het Nedersaksisch bij Delecourt heeft een duidelijk anders verloop dan wat later als die grens zal worden beschouwd. Die latere grens vinden we voor het eerst bij Pieter Willems, zij het dan negatief gedefinieerd. Het werk dat Willems met behulp van het materiaal van zijn beroemde enquête van 1885 wilde schrijven, zou hij "*Francia* benamen, aldus willende te verstaan geven dat hij slechts de dialecten van het oud Frankisch taalgebied zou bestudeeren, met uitsluiting der Nedersaksische en Friesche dialecten" (De Ceuleneer 1909 : 287). Dat dit inderdaad zijn bedoeling was, blijkt uit de kaart van Brok 1989 :

[14] Ulrich Maes deelt mij mee dat volgens hem B.H. LULOFS, *Schets van een overzigt der Duitsche taal of der Germaansche taaltakken* (1819) als eerste de term *Nedersaksisch* heeft gebruikt; op p. 92 geeft die een vage situering en typering van deze dialectgroep. Toch is Maes van mening dat Delecourt zijn kennis van het Nedersaksisch niet bij Lulofs, maar wel bij Halbertsma gehaald heeft (zie MAES 2004, noot 54). SLICHER VAN BATH 1944 : 166-167 wijst erop dat Halbertsma in 1835 het Overijssels en het Gronings tot het Platduits rekende en vijf jaar later meende dat het "plat-duitsch, het Overijsselsch en het Twentsch tongvallen zijn van het Saxisch". Dit gaat dus niet verder terug dan Delecourt.

54, waarop de lokalisering van de oostelijkste "Belegorte" van Willems, van de Zuiderzee tot het Bergische Land, vrij nauwkeurig samenvalt met de oostrand van wat weinige jaren later het Frankische dialectgebied zou gaan heten. Het lege gebied ten oosten daarvan is dan Saksisch. [15]

In de jaren 1890 komt dan de doorbraak. In dat jaar zelf moet Verdam in de eerste druk van zijn *Geschiedenis der Nederlandsche taal* nog betreuren dat aan "de verhouding der Nederlandsche dialecten onderling (...) nog zeer weinig gedaan" is en "zelfs de grenzen van de verschillende tongvallen, met name van het Saksisch en het Frankisch, nog niet nauwkeurig bepaald" zijn (p. 29). Toch kan hij enkele kenmerken van het Saksisch noemen : een eigen woordenschat, umlaut, eenheidspluralis in de vervoeging, ontbreken van diftongering bij *î* en *û*, "eene *ao*, die dient om een dubbele *a* weer te geven." Het jaar daarop, in 1891, publiceert de Duitse germanist Otto Behaghel in Hermann Pauls *Grundriß* de eerste druk van zijn *Geschichte der deutschen Sprache*. Die bevat een kaart met een indeling van de Continentaalwestgermaanse (de "deutsche") dialecten, die alles samengenomen tot vandaag stand heeft gehouden. In de driedeling Opperduits, Middelduits, Nederduits is het laatste gebied verder ingedeeld in *Niedersächsisch* en *Niederfränkisch*. De grens tussen de twee loopt van ten oosten van Düsseldorf naar de Zuiderzee in de buurt van Harderwijk. Het Nederlandse verloop ervan wordt vrij nauwkeurig beschreven : "zwischen Reese und Isselburg hindurch, um sich weiter rheinabwärts nach Norden zu wenden, über Doesburg auf Zutfen los und von dieser Stadt nach Westen zur Zuidersee. Was links dieser Linie liegt, ist fränkisches Gebiet; was rechts anstößt, ist sächsisches Gebiet. So erhalten wir die zwei Abteilungen des Niederfränkischen einerseits und des Niedersächsischen anderseits, wie man das östliche Gebiet nach dem wichtigsten Stamm nennt. Den östlichen Zweig bezeichnet man auch als plattdeutsch, oder man beschränkt auf ihn allein die Bezeichnung Niederdeutsch. Soweit die Quellen ein Urteil gestatten, scheint die Grenze zwischen Niederfränkisch

[15] De consequente doorvoering van dit principe levert wel voor andere stukken van de begrenzing van Willems' exploratiegebied moeilijkheden op : zie Goossens 1989 : 8-9.

und Niederdeutsch in der älteren Zeit den gleichen Lauf gehabt zu haben, wie heutzutage" (Behaghel 1891 : 536).

Wat maakte Behaghel zo zeker van zijn stuk? Kon hij bewijzen dat zijn lijn de scheiding vormt tussen belangrijke noordoostelijke en zuidwestelijke dialectkenmerken die al in de Oud(neder)saksische en Oud(neder)frankische tijd door dezelfde lijn gescheiden werden? Wie naar dat soort argumenten zoekt, wordt ontgoocheld. Behaghels grens scheidt volgens haar auteur een zuidwestelijke uitgang *-en* in de eerste en derde persoon meervoud van de werkwoorden van een noordoostelijke uitgang *-et*. Hij spreekt dus nog niet van de grens van een Westnedersaksische eenheidspluralis zoals latere onderzoekers, maar daar komt het wel op neer. Hij noemt verder nog twee andere verschijnselen die volgens hem tot de "altdeutsche Zeit" teruggaan, namelijk het gebruik van sterke imperfectumvormen met umlaut, die oorspronkelijk conjunctiefvormen waren, in indicatieffunctie, en het verdwijnen van de zwakke uitgang in de datief vrouwelijk enkelvoud van de adjectieven. In het eerste van die twee gevallen wijkt de grens van de imperfectvormen met umlaut sterk af van die van de eenheidspluralis, in het tweede ontbreekt een basis voor een vergelijking, aangezien de in aanmerking komende dialecten geen casusdeclinatie meer kennen. [16]

Kan Behaghels grens van de eenheidspluralis op *-(e)t* als enig argument taalhistorisch en taalgeografisch de bewijslast van zijn stelling dragen? Uit de postkarolingische tijd zijn uit de ruime omgeving van die lijn twee documenten overgeleverd, waarvan het ene, de Heliand, als Oudsaksisch wordt beschouwd en het andere, de Wachtendonckse Psalmen, als Oudnederfrankisch. Over hun lokalisering is veel gediscussieerd, maar we mogen wel aannemen dat elk van beide aan de "goede" kant van de grens ligt, de Psalmen in het Frankische, de Heliand in het Saksische gebied. Hoe ver van die grens af is wel niet duidelijk. Wel is duidelijk dat voor het tracé van een lijn die slechts door twee punten gescheiden wordt, een oneindig aantal mogelijkheden kan worden bedacht. Een van de andere mogelijkheden dan die

[16] De onbruikbaarheid van die twee argumenten wordt, met bibliografische verwijzingen, beargumenteerd in Goossens 1991 : 109 (vooral in voetnoot 2).

Zu te Winkel, Geschichte der niederländ. Sprache im „Grundriss der germanischen Philologie" I. Band.

Kaart 3. – Indelingskaart van de nederlandse dialecten (uit : Te Winkel 1898)

Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg.
Geograph. Anstalt von Wagner & Debes, Leipzig.

van Behaghel is ... het juiste verloop van die lijn. Behaghel heeft zich namelijk in het verloop ervan vergist. Een jaar na hem is het door Jellinghaus 1892 wezenlijk nauwkeuriger beschreven. Op diens kaart overschrijdt de grens van de eenheidspluralis al bij Doesburg de IJssel, buigt dan enkele kilometers voor de Zuiderzee naar het noordoosten, overschrijdt een tweede maal de IJssel tussen Zwolle en Kampen en loopt dan verder in de richting van Oost-Friesland. Daar bereikt ze de Eems tussen Leer en Emden. Dit verloop is, zoals later onderzoek (o.a. Weijnen 1966, overzichtskaart) heeft bevestigd, bij benadering juist.

Jellinghaus houdt zijn grens van de eenheidspluralis op *-t* wel degelijk voor de grens van het "Sächsisch". In zijn beschrijving van de voor Saksisch gehouden dialecten noemt hij op p. 1-2 nog enkele andere kenmerken, die hij opsommend aan de eenheidspluralis toevoegt. Het zijn er meer dan bij Behaghel en ze komen wel degelijk in zijn Saksisch gebied voor, echter zonder dat hun verspreiding met die van de eenheidspluralis congruent zou zijn : het ontbreken van de palatalisatie bij de oude *û*, de realisatie van *ô* als *oo* en van *eo* ("Gotisches *iu*") als *ee*, *ei*, veelvuldig voorkomende umlaut, behoud van de *l* in *-ald*, *-alt* en van de *n* in de uitgang *-en*, ontbreken van het prefix *ge-* in voltooide deelwoorden. Dat is een vooruitgang in vergelijking met Behaghel. Voor de Noordoostnederlandse dialecten aan de overkant van de grens van de eenheidspluralis op *-t* gebruikt Jellinghaus op p. 4-5 de omschrijving "Die halbsächsischen (friesisch-sächsischen) Mundarten in Groningen, Westdrenthe und Nordwestoverijssel". Als kenmerken noemt hij de werkwoordsuitgang 1ste en 3de persoon meervoud presens op *-en*, de diftong *ai* voor zowel oude *ai* als *eo*, de diftong *ou* (bij umlaut *öü*) voor *ô*, het ontbreken van het prefix *ge-* of *e-* in het participium, familienamen op *-sema*, *-n*, *-ns*, *-ker*. Ten zuidwesten van de eenheidspluralis op *-t* wil Jellinghaus geen Nedersaksisch zien; naar zijn mening wordt zelfs het dialect van de Opper-Betuwe "ganz mit Unrecht halbsächsisch genannt " (p. 10). De visie van Jellinghaus steunt dus op meer gegevens dan die van Behaghel en ze mag ook juister genoemd worden.

De Nedersaksische exclusiviteit van de eenheidspluralis wordt dus niet aangetroffen in een smalle strook aan de oostrand van de Zuiderzee, in de provincies Groningen en Friesland en in het noorden van Drente, maar ook niet in Oost-Friesland. Dat zijn, wellicht op het eerste na, allemaal gebieden die historisch Fries zijn geweest, maar later de taal van hun buren hebben overgenomen. Dat roept de vraag op of we bij de hier voorkomende *-en*-pluralis met een Fries relict te maken hebben, dat de Saksisering zou hebben overleefd. Op die vraag is Hofmann 1956 : 89-92 ingegaan (Zie ook Goeman 1993 : 116 en de daar genoemde literatuur). In het Fries heeft een "Ersetzung der alten anglofriesisch-sächsischen Einheitsendung des Verbs in der 1.-3. Pers. Plur. des Präsens *-aþ* durch *-e*" plaatsgevonden. Daar in het Fries een auslautende *n* in de regel uitviel, kan in principe de Friese uitgang *-e* op *-en* teruggaan, dus de vorm van de uitgang die we in Groningen, Noord-Drente en Oost-Friesland aantreffen. Maar de vervanging van de uitgang *-aþ* kan blijkens de bronnen "nicht vor dem späten Mittelalter erfolgt sein". De vervanger was *-e*; daarnaast "erscheinen in den altwestfriesischen Urkunden vereinzelt *-en*-Formen", "aber es ist sehr zweifelhaft, ob das mehr ist als "literarischer" Einfluß der mittelniederländischen Schriftsprache." Hofmann stelt vast dat bij de substantivische meervoudsuitgang *-an* en de werkwoordsmeervoudsvormen in het preteritum (Ofri. *-un, -on, -en*) in alle Friese dialecten de *n* bewaard is (in het Noordfries en het Saterlands ook nog in andere categorieën). En daarmee schijnen we met de eenheidspluralis op *-en*, die buiten Groningen, Noord-Drente en Oost-Friesland ook nog in het hele koloniale Oostnederduits verschijnt, vast te zitten. Als de dialecten tussen de IJssel, de Duitse grens en de Waddenzee ten oosten van het Fries allemaal Nedersaksisch zijn, dan toch zo dat hun gebied bij wat voor hun voornaamste kenmerk wordt gehouden, in twee stukken uiteenvalt en dat een toeschrijving van een van die twee aan de werking van een Fries substraat uit chronologische en structurele gronden moeilijk ligt.

Wanneer we trachten het betoogde stratigrafisch te formuleren, dan kunnen we ten eerste zeggen dat de gepostuleerde Ne-

dersaksische grens in de buurt van de IJssel slechts in geringe mate het uiteinde van een taallaag die door een andere overdekt wordt, representeert. Die overdekte taallaag is immers slechts in een "betrekkelijk gering aantal ingvaeonismen" herkenbaar. Ten tweede kunnen we zeggen dat het Nedersaksisch van Groningen, Noord-Drente en Oost-Friesland uit superstraat-dialecten bestaat, waarvan de substantie uit het aangrenzende zuiden en oosten moet zijn overgenomen en waarin het Friese substraat nog in sommige details herkenbaar zou moeten zijn. Voor een dialectgegrafisch georiënteerde Nederlandse taalgeschiedenis lijkt de tegenstelling die dwars door het Nedersaksisch loopt en daarin het noorden tegen het zuiden afzet, van minstens zoveel belang als de oudere en vagere tegenstelling waardoor het Nedersaksisch in zijn geheel van het Nederfrankisch wordt gescheiden.

In 1898 publiceerde J. te Winkel in de tweede druk van Pauls *Grundriss* een *Geschichte der niederländischen Sprache*. Ze bevat op p. 785-789 een paragraaf over de Nederlandse dialecten, die geïllustreerd wordt met een indelingskaart (**kaart 3**). In de vertaling van 1901 staat dezelfde kaart met een Nederlandstalige legende. Te Winkel vertrekt van de traditionele indeling in drie hoofdgroepen, maar hij bouwt een reeks overgangszones tussen de zuivere Friese, Frankische en Saksische dialecten in. Wat het Saksisch betreft, dit wordt in zijn zuivere vorm alleen maar aangetroffen in het door de eenheidspluralis op *-t* ingevangen gebied. Het valt in een zuidelijke ("eigentliches Sächsisch") en een noordelijke helft ("Drentisch-Sächsisch") uit elkaar. De grens is de Dedemsvaart. Rondom dit onversneden Saksisch treffen we de volgende overgangsdialecten aan. Ten eerste Fries-Saksische, in het noorden en in het westen tot ten zuiden van Elburg. Zij vallen in twee groepen uit elkaar : Gronings en Stellingwerfs (dit laatste in zeer ruime zin, want het omvat ook de hele oostrand van de voormalige Zuiderzee). Ten tweede vinden we aan de zuidkant Saksisch-Frankische overgangsdialecten. Op de kaart vormen zij twee onderafdelingen : Saksisch-Oostfrankisch in de Liemers, de Opper-Betuwe en een strook aan weerskanten van de Maas, stroomopwaarts tot bijna in Venlo, en Saksisch-West-

frankisch, vooral ten noorden van de Nederrijn en ten westen van de Gelderse IJssel, maar niet in het grootste deel van de Veluwe tot ten westen van Amersfoort, dat op de kaart als "Süderseeisch" ("Zuiderzeesch") verschijnt en er een onderafdeling vormt van een groot zuidwestelijk Fries-Frankisch gebied. Het is dan ook verrassend dat Te Winkel meent (p. 787) dat in het Gooi, ten westen van dat Zuiderzees, "auch sächsische Elemente nicht zu verkennen" zijn. Over het aandeel van het Saksisch in de genoemde mengdialecten met Saksische elementen is in het commentaar nauwelijks iets te vinden. Wel leren we dat het "*Ostfränkische* mit dem *Sächsischen*, doch vielleicht nur wenig gemischt" is.[17] Men is geneigd zich af te vragen hoe Te Winkel dat alles weet, te meer daar hij in deze paragraaf geen enkel concreet kenmerk van ook maar één van deze dialecten noemt.

In zijn *Inleiding* van 1904 komt Te Winkel in het kader van zijn bespreking van het "Nederduitsch" op zijn begrenzing van het Nedersaksisch, vooral in Nederland, terug. Zijn beschrijving van de grens op p. 450 volgt nauwkeurig het verloop van de isoglosse van de eenheidspluralis op *-t*. Na het geschipper met overgangsgebieden in zijn *Geschichte* van 1898 krijgen we hier dus een duidelijke aansluiting bij Jellinghaus. Maar er volgt wel een opvallende toevoeging : "Overigens mag men tegenwoordig ook tot het Saksisch rekenen de taal der Friezen, die het Saksisch hebben aangenomen in 't Noorden van Oldenburg, Oostfriesland, Groningen en Ommelanden (in 't bijzonder Westerwolde, waar de taal sterker Saksisch gekleurd is, dan elders in Groningen), in het Saksisch geworden deel der provincie Friesland (Aengwierden, Schoterland en de Stellingwerven, de helft van Kollumerland en Nieuw-Kruisland), in het Westen van Drente en in den Noordhoek van Overijsel" (p. 450). Op p. 300-301 gaat hij op concrete kenmerken in die volgens hem de Friese ondergrond van het Gronings doen uitkomen. "Juist die afwijking bevestigt het historisch feit, dat de Ommelanders geene Saksen zijn." Het hele gebied ten noorden en ten oosten van de door Behaghel getrokken lijn is zo dialectologisch definitief als Ne-

[17] Het Oostfrankisch-Saksische menggebied reikt overigens bijna zo ver naar het zuiden als het Saksisch bij Delecourt (zie p. 61).

dersaksisch geklasseerd en in dat ten zuiden en ten westen daarvan zijn nu duidelijke verhoudingen geschapen.

In 1909 nam J.H. Gallée in zijn boek over het Nederlandse boerenhuis nog een nieuwe indelingskaart van Te Winkel op, ditmaal alleen voor Nederland. Ze bevat eigenlijk niets nieuws. Het Saksisch in engere zin, waartoe ook het Oostveluws rondom Apeldoorn behoort, wordt door de eenheidspluralisgrens met *-t* afgebakend. Daar leunen enkele overgangsgebieden tegen aan : in het noorden en noordwesten het Gronings en het Stellingwerfs, die samen "Friesisch-Sächsisch" worden genoemd, en in het zuiden zonder verdere terminologische opdeling het Saksisch-Frankisch. Voor de dialecten ten westen van Arnhem – Apeldoorn – Elburg haalt Te Winkel nu een paar nieuwe stamnamen te voorschijn : Salisch en Chamavisch.

De volgende taalkundige die op de voorstelling van het Nederlandse dialectlandschap zijn stempel heeft gedrukt, was J. van Ginneken, met een grote en duidelijke indelingskaart in de twee drukken (1913 en 1928) van deel I van zijn *Handboek*. Hij is zeer duidelijk schatplichtig aan Te Winkel, zowel wat de indeling in gebieden en deelgebieden als wat de terminologie betreft. Hij gebruikt ook de stamterminologie (Friesch, Saksisch, Frankisch), maar ziet in tegenstelling tot Te Winkel eigenlijk geen overgangen tussen zulke stamdialecten en heeft ook geen combinerende termen als Friesch-Frankisch of Saksisch-Frankisch nodig. Wel deelt hij zijn Frankisch in Hollandsch-Frankisch, Brabantsch-Frankisch en Limburgsch-Frankisch in. Zijn Saksisch komt goed overeen met dat van Te Winkel : het omvat het door de eenheidspluralis op *-t* afgebakende Gelders-Overijsels en Drents en daarbuiten in het noorden en noordwesten het Gronings en Stellingwerfs, in het zuiden het Zuidoost-Veluws. Dit laatste komt met het Saksisch-Westfrankisch van Arnhem, Doesburg en Zutphen bij Te Winkel overeen. Diens Saksisch-Oostfrankisch wordt nu voor zuiver Frankisch gehouden. Het Saksisch bij Van Ginneken omvat dus, op zijn Zuidoost-Veluws en uiteraard ook op het Fries na, het hele noordoosten van Nederland en wordt in het zuiden voor een belangrijk deel door de verspreiding van de eenheidspluralis begrensd.

Een belangrijke vernieuwing bij Van Ginneken, die als voorloper van een nieuw indelingsprincipe fungeert, maar hier toch nog eerder een buitenbeentje is, bestaat uit de intekening van de isoglossen van enkele belangrijke verschijnselen in het zuidoosten. Hun benamingen staan erbij : Benrather linie, middelfrankische klankverschuiving; Panninger linie, st : sjt, sl : sjl, enz.; Panninger zijlinie, sch : sj; Mich-linie mich-dich; Uerdinger linie, ich-auch. Dit is voor het eerst geen nattevingerwerk meer, maar een overname van resultaten van een concreet dialectgeografisch onderzoek, dat van Schrijnen 1907. Interessant gegeven met impliciet verstrekkende gevolgen : van Van Ginnekens indeling van het Limburgs blijkt het verloop van deze isoglossen zich niets aan te trekken.

Met Van Ginneken begint een popularisering van de indeling der Nederlandse dialecten op basis van het stamprincipe in school- en studieboeken. De aanstoot gaf deze geleerde zelf, door in samenwerking met J. Endepols in 1917 een herwerkte en vereenvoudigde versie van het deel "De locale taalkringen" uit zijn *Handboek* van 1913 te publiceren. Ze bevat (zoals dat deel) tal van bijzonderheden over dialecten uit de verschillende regio's van het taalgebied en ook een indelingskaart, die een verkleinde weergave van de grote, op het stamprincipe gebaseerde kaart van 1913 is. Uit de tekst van het boek blijkt overigens dat de moderne dialecten als geëvolueerde voortzettingen van de taal der Germaanse stammen beschouwd worden.

Ik heb een aantal drukken van twee veel gebruikte onderwijs- en studieboeken bekeken om te weten welke opvattingen over Nederlandse dialectindeling zij verspreid hebben. Dat van Lecoutere (en Grootaers), dat tussen 1919 en 1948 zes drukken (en in 1959 nog een herdruk) beleefde, bevat van de tweede druk (1921) af een kaart. Ze is overduidelijk op het stamprincipe gebaseerd, met eigen kleuren voor het Fries, het Saksisch en het Frankisch. De kleurvlakken lopen niet in elkaar over, zodat scherpe grenzen gesuggereerd worden. Het gele Saksische vlak wordt in het zuidwesten begrensd door een lijn die ten zuiden van Elburg de grens van het ruime Stellingwerfs bij Te Winkel en Van Ginneken is, en verder zuidoostelijk door die van de een-

heidspluralis. Het gebied bij Arnhem, Zutphen en Doesburg, dat in navolging van Te Winkel en Van Ginneken "Saksisch-Westfrankisch" wordt genoemd, is in tegenstelling tot Van Ginneken bij het Frankisch gevoegd.[18] Het is overigens duidelijk dat ook bij het afbakenen van onderafdelingen der hoofdgroepen voortdurend gebruik is gemaakt van het werk van de twee genoemde voorgangers.

Van de traditierijke spraakkunst van Rijpma en Schuringa heb ik zeven drukken geraadpleegd. De eerste, van 1917, heeft nog geen kaart, maar situeert in zijn tekst het Saksisch in Twente en de Achterhoek en kent ook enkele overgangsdialecten, waaronder "in de Over-Betuwe *Saksisch-Frankisch*, en in Oost- en West-Stellingwerf *Friesch-Saksisch*" (p. 3). Dit lijkt op een onzorgvuldige overname uit Te Winkel. In de derde druk (1924) verschijnt een kaart, waarop de verspreiding met die bij Van Ginneken samenvalt, met die bijzonderheid evenwel dat het bij deze laatste breed gedefinieerde Stellingwerfs van de Lauwerszee tot ten zuiden van Elburg nu een "overgangsdialect" genoemd wordt. Deze kaart heeft het een hele reeks drukken volgehouden, maar werd wel aangevuld met gegevens uit dezelfde bron : in de zevende druk (1936) zijn de Limburgse isoglossen van Schrijnen en Van Ginneken erop ingetekend. Met die aanvulling staat de kaart nog steeds in de door J. Naarding bewerkte 15de druk van 1957. In de 19de echter, van twee jaar later, krijgen we een totaal nieuwe indelingskaart (**kaart 4**) : een zonder stamterminologie, maar met aanduidingen van gebieden met behulp van namen van provincies of provincieclusters (Brabants, Hollands). De lijnen die de gebieden scheiden, zijn concrete isoglossen, waarvan ook gezegd wordt welke verschijnselen (hoofdzakelijk uit de klankleer) ze begrenzen. Het gaat om een kaart die vervaardigd is op het Dialectenbureau in Amsterdam. De bewerker van deze druk is eveneens Naarding, die dus tussen 1957 en 1959 tot de conclusie gekomen moet zijn dat de oude kaart niet meer voldeed en door een realistischer voorstelling van de dialectgeografische verhoudingen vervangen moest wor-

[18] Verdere details bij Goossens 1970, noot 6.

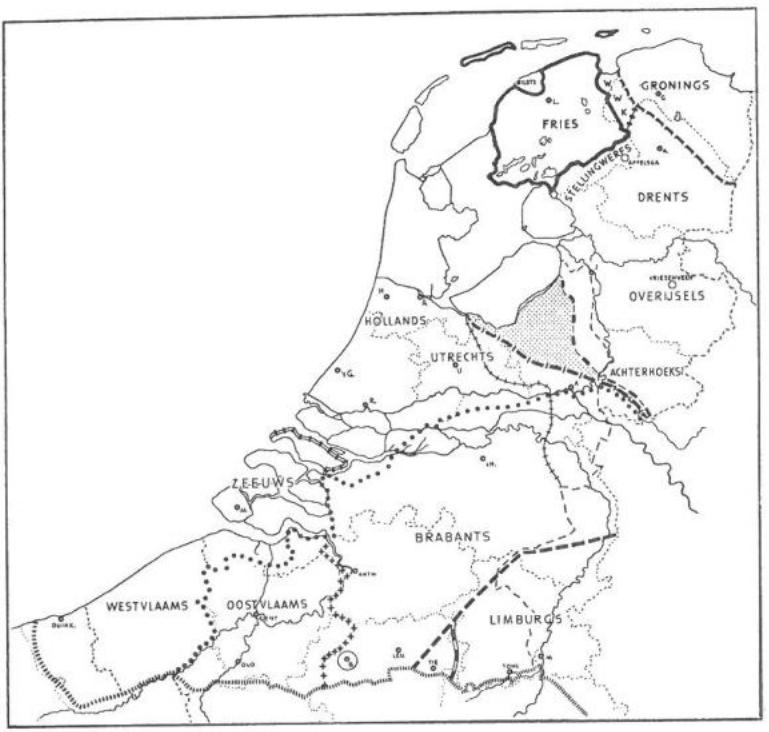

grens van het Friese taalgebied.

grens van het Gronings en van de Groningse diftongering van *ô* (koe/kou).

W Westerkwartiers.

zuidelijke grens van het westelijk Westerkwartiers. Sterk verwant aan het Gronings, maar zonder diftongering van *ô*.

grensgebied van de westelijke en oostelijke dialecten.

grens van de *slot-n* in de werkwoordsvormen. Ten westen: wegval van de *slot-n*, ten oosten: behoud van de *slot-n*.

ten westen: 1e en 3e pers. v. h. mv. i.h. praes. stam + *ə(n)*, ten oosten: stam + *t*. Van Elburg tot Doesburg oostgrens van het grensgebied van de westelijke en oostelijke dialecten.

noordgrens van het Zeeuws.

grens van de noordwestelijke en zuidoostelijke dialecten; ten noordwesten: *jij*, ten zuidoosten: *gij*. (Westvlaanderen is een menggebied).

grens van het Oostvlaams en het Brabants. Ten oosten: wegval van de *slot-n* in de werkwoordsvormen, ten westen behoud van de *slot-n* (of nasalering van de klinker of gutturalisering van de *n*).

grens van het Brabants en Limburgs, Gete-Linie genoemd.

Uerdingerlinie.

grens van de diftongering. Ten westen: *ui*, ten oosten: *uu*.

grens van de palatalisering van *oe*. Ten westen *uu* (in het noorden), ten oosten: *oe*.

Vlaams-Waalse taalgrens.

Kaart 4. – Indelingskaart van de Nederlandse dialecten
(uit : Rijpma & Schuringa 1959 : 10)

den. De nieuwe kaart staat ook in de 21ste (1968) en de 25ste (1978) druk, beide bewerkt door J. van Bakel.

Welke gebeurtenis heeft Naarding ertoe gebracht, de traditierijke stamindelingskaart van Rijpma en Schuringa door een isoglossenkaart zonder stambenamingen te vervangen? Dat zou het verschijnen van de eerste druk van Weijnens *Nederlandse dialectkunde* geweest kunnen zijn, die in 1958 het licht zag. Die bevat een grote indelingskaart met uitsluitend isoglossen, waartussen zelfs geen namen van gebieden verschijnen. Weijnen was daarmee niet aan zijn proefstuk, want al in 1941 had hij in zijn populariserend boek *De Nederlandse dialecten* een kaart van hetzelfde type met 45 isoglossen gepubliceerd, waartegen de 18 van 1958 zelfs een bescheiden indruk maken.[19] En in dat boek had hij zijn scepticisme ten aanzien van de dialectindeling volgens de verspreiding van de drie stammen "in allerlei schoolboeken" uitgesproken, hoewel hij het niet uitgesloten vond "dat énkele eigenaardigheden speciaal op de taal der Saksen teruggaaan". Voor de eenheidspluralis op *-t* vond hij dat zelfs voor de hand liggend. Maar hij voegde er wel aan toe dat dit niet wil zeggen "dat de grens (van dit verschijnsel, J.G.) bepaald wordt door de betrokken ethnische grens, nl. de verste uitbreiding der Saksen", want dan zouden geschiedwetenschap en taalkunde samen een vicieuze cirkel tot stand brengen (p. 113-115). Weijnen meent wel een zekere overeenkomst tussen zijn kaart en de vroegere indelingen te zien, maar noemt zijn methode "juister dan die van vroeger"; "men heeft er spel met open kaart" (p. 178). In zijn tekst gebruikt hij voor de grote dialectgroepen die door isoglossenbundels worden gescheiden, benamingen die met windrichtingen en met gebruikelijke aanduidingen van gebieden te maken hebben. Het zijn er zes, waarvan de laatste twee "een beoostenijsselse groep" en "een noorddrents-groningse groep" zijn. Die zes worden op hun beurt onderverdeeld in kleinere groepen, waarvoor eveneens de stamterminologie uit de weg wordt gegaan. In zijn boek van 1958 onderscheidt Weijnen eveneens zes hoofdgroepen (p. 322 vv.), maar die zijn slechts ge-

[19] De kaart van 1958 is wel omringd door een aantal kleine kaarten, die telkens de verspreiding van één dialectkenmerk afbakenen.

deeltelijk identiek met die van 1941. Met name de laatste twee zijn nu samengevoegd tot een noordoostelijke groep. In de uitvoerige bespreking ervan (p. 351-361) spelen de Saksen geen rol. Zij komen wel ter sprake in een paragraaf over "Stammen en stamgrenzen" (p. 63-64), waar de twee hoofdargumenten worden genoemd om hun betekenis in het dialectonderzoek laag aan te slaan. Ten eerste vormt de wederzijdse ondersteuning van de op zichzelf ontoereikende historische gegevens en het op zichzelf niet bewijskrachtige dialectmateriaal een vicieuze cirkel. Ten tweede heeft het onderzoek van de dynamiek der dialectgrenzen (bij ons door Kloeke) laten zien dat de isoglossenstructuur in hoofdzaak veel jonger is dan de stamtijd, hoewel Weijnen aanneemt "dat sommige isoglossen alle eeuwen die we terug kunnen gaan niet opgeschoven zijn."

In de sterk uitgebreide tweede druk van zijn *Nederlandse dialectkunde* van 1966 heeft Weijnen zijn opvattingen niet fundamenteel gewijzigd. Wel valt hier op dat de paragraaf over stammen en stamgrenzen nu ook over "stamhertogdommen en prehistorie" gaat (p. 90-92) en dat op die manier het geloof in het bestaan van heel oude dialectgrenzen toch wat meer gewicht krijgt.

In dezelfde periode waarin door Weijnen het idee werd verlaten dat onze dialecten taalgeografische verhoudingen voortzetten die bij de Germaanse stammen in onze streken aangetroffen werden en dat meer in het bijzonder in het oosten van Nederland Saksische dialecten worden gesproken, kwam de historicus Slicher van Bath tot dezelfde conclusie. Waar echter Weijnen nog een slag om de arm hield, was Slicher van Bath veel radicaler. In het tweede deel van zijn boek *Mensch en land in de Middeleeuwen* (1944) wijdt hij een heel hoofdstuk aan de vraag "Is Oost-Nederland Saksisch?" Hij ontmaskert de positieve beantwoording van die vraag als het resultaat van een "Saksenlegende". Hij bespreekt eerst de gegevens die door historici zijn aangedragen om de vestiging van een Saksenstam in Oost-Nederland en zijn begrenzing aldaar te funderen. Hij argumenteert dat zij geen bewijskracht hebben. Dat geldt volgens hem zelfs voor de etnografische verhoudingen aan de IJssel zoals die geschetst

worden in de vita van Lebuinus. Die rivier is volgens hem de grens tussen christenen en heidenen geweest en "een afgrenzing tusschen twee groote *machtsgebieden*, die overigens niet met de ethnische geaardheid van de inheemsche bevolking in verband staan" (p. 126). Na de gegevens van de historie bespreekt hij die van de "hulpwetenschappen" : de archeologie, de taalwetenschap, de rechtswetenschap, tenslotte de antropologie en de etnologie. De archeologische vondsten kunnen beter dan met de betiteling *Saksisch* naar hun geografisch verspreidingsgebied genoemd worden : zij zijn uitingen van een Noordzee-cultuur. Wat de taalkunde betreft stelt Slicher van Bath dat de benaming *Saksisch* "door de taalkundigen in navolging van de historici gegeven is" (p.137), d.w.z. op basis van onzekere gegevens. Hij is wel bereid het verdere gebruik van de benamingen *Saksisch*, *Frankisch* en *Fries* door de taalkundigen te tolereren, maar dan slechts als etiketten, want zij "zeggen ons niets over den stam van hen, die deze dialecten spreken" (p. 139). Ook zijn analyse van de gegevens der rechtswetenschap brengt hem tot de conclusie "dat politiek, verkeer en kerkelijke indeeling de vormgevende factoren zijn geweest en geenszins de stammen" (p. 143). Onder antropologie verstaat Slicher van Bath de wetenschap "welke zich met de lichamelijke kenmerken bezig houdt" (p. 143). Zijn terminologie is hier duidelijk nogal tijdsgebonden, maar de schaarsheid van het materiaal en de onzekerheid in de interpretatie van die kenmerken maken het onmogelijk hier conclusies te trekken. De beschouwingen over de "innerlijke kenmerken van de huidige Oost-Nederlandsche bevolking" die met die van de oude Saksen vergeleken zouden moeten worden, doen meer dan zestig jaar later glimlachen. Dit soort volkerenpsychologie heeft zijn tijd gehad, maar we kunnen wel met de auteur constateren dat het niet mogelijk is na te gaan, in hoeverre de gegeven karakterbeschrijvingen van de oude Saksen "op werkelijke waarnemingen en niet op zekere traditioneele opvattingen berusten" (p. 144-145). De algemene conclusie is duidelijk : We zien "dat het materiaal wel inlichtingen kan verstrekken over invloed van beschaving, politiek, maar niet over stammen" (p. 147) en verder "dat de Saksen geen wezenlijk bestanddeel

van de Oost-Nederlandsche bevolking uitgemaakt hebben en dat er geen reden bestaat om de huidige bevolking Saksisch te noemen" (p. 150).

Aan het tweede deel van dit hoofdstuk heeft Slicher van Bath de titel "De Saksenlegende" gegeven. De eerste elementen van die legende vindt hij in de Rijmkroniek "van Melis Stoke".[20] Ze wordt in een lange eerste periode (tot de uitgever van de kroniek Huydecoper, 1772) onderbouwd met argumenten die men in de geschiedenis meent te vinden; "daarna worden de verschillende hulpwetenschappen in het geding gebracht" (p. 152). Die gaan van 1870 af overheersen, terwijl het historisch argument dan geheel en al gaat ontbreken" (p. 173). De bloeitijd van de Saksenlegende ziet Slicher van Bath in de periode 1781-1861 met als een soort synthese die er gemakkelijk inging de voorstelling van L. Ph. C. van den Bergh in zijn *Handboek der Middelnederlandsche geographie* van 1852. In de kleine eeuw die daarop volgde, is er maar weinig protest tegen deze opvatting geweest, hoewel "Van den Bergh met meer stelligheid en zelfvertrouwen dan door argumenten gesteund, zijn beweringen opstelde", aldus hun eenzame bestrijder S. Gratama, die op p. 174 met instemming door Slicher van Bath geciteerd wordt. De Saksen-legende leeft van "een stam-begrip uit den tijd der romantiek, meer op gevoel berustend dan door het verstand bepaald" (p. 176).

Op een lezing voor de Dialectencommissie van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen is Slicher van Bath in 1947 op het probleem teruggekomen. Hij bestrijdt "het begrip stam zelf en al wat men daarmee verbindt" (p. 38). Hij stelt vast dat van een breuk tijdens de volksverhuizingen in Oost-Nederland niets te bespeuren valt. Eenheid in taal, recht en gewoonten "is het gevolg van culturele, politieke en economische factoren en van natuurlijke omstandigheden" (p. 41). Juist de moderne dialectgeografie heeft de ogen van de onderzoekers voor de invloed van

[20] In het anonyme eerste deel van de *Rijmkroniek van Holland* beschrijven de verzen 41-49 het gebied van de *Neder Sassen*. Ze worden door BURGERS 1999 : 167 als volgt geparafraseerd : "In 'oude boeken' had de auteur gelezen dat de Friezen vroeger Nedersaksen heetten en gevestigd waren ten westen van Nijmegen, met de Schelde als zuidgrens en de Lauwers als noordgrens." Hun gebied lag dus in de visie van de Nedersaksen-fans aan de verkeerde kant, en ook de identificatie met de Friezen (v. 76 "Die Neder Sassen heten nu Vriesen") zal hun niet welgevallig zijn.

die factoren geopend. Hij besluit : "De verdeling van het Nederlandse volk in de bekende drie stammen – Friezen, Franken en Saksen – is een hypothese, waarvan de onhoudbaarheid vrij zeker is" (p. 43).

Nog eens twee jaar later, in 1949, publiceerde Slicher van Bath zijn boek *Herschreven historie*. Het bevat een uitvoerig hoofdstuk over *Overijssel tussen West en Oost*, waarin hij de 54 volkstalige oorkonden van dat gebied uit de beginperiode (1300-1350) analyseert. Hij doet dat op een manier die men al historisch-taalgeografisch en variabelenlinguistisch kan noemen.[21] Hij ziet Overijssel op een as tussen de polen Utrecht in het westen en Münster in het oosten liggen. Er zijn verschuivingen in het taalgebruik op die as. Daarbij zijn de Twentse oorkonden het sterkst oostelijk gekleurd, maar alles samengenomen is er een "nauwe relatie met het Westen, in dit geval met het Utrechts" (p. 214). "Ondanks het onmiskenbaar Oostelijk gekleurd zijn van de Twentse stukken overwegen toch door hun aantal de Westelijke kenmerken" (p. 218). En de auteur besluit : "Ondanks vele onzekerheden staat toch vast, dat Overijssel in de eerste helft van de veertiende eeuw tot een Utrechts cultuurgebied behoorde. De Hollandse expansie in de 16e en 17e eeuw was slechts mogelijk, doordat Holland kon voortbouwen op de invloed, welke Utrecht hier vroeger had bezeten. Deze expansie was geen geestelijke verovering van een gebied, dat oorspronkelijk tot een andere, een oostelijke cultuurkring had behoord" (p. 220). Ook de resultaten van het onderzoek van de oudste taaldocumenten uit een strook die een goede dwarsdoorsnede van het Oostnederlandse gebied oplevert, spreken dus de stelling van een Nedersaksische, bij het oosten aanleunende eigenheid van het Oostnederlandse gebied tegen. En hetzelfde kan gezegd worden van de recente studie van Seyger 2002, die de Twentse oorkondentaal tussen 1336 en 1500 onderzocht heeft en stelt : "Samenvattend kan men constateren, dat het vroegm(id-

[21] De negen systematisch onderzochte variabelen zijn : 1. *e(e)* of *ei* voor Wgm. *ai*, 2. de eerste vocaal in het voegwoord *end(e)*, 3. *ie* of *e(e)* voor Wgm. *ê, eo*, 4. *u* of *o* vóór gedekte nasaal, 5. *a* of *o* voor de gerekte *o* in open lettergreep, 6. *old/t, ald/t* of *oud/t* voor Wgm. *a* of *o/u* + *l* + *d/t*, 7. de uitgang van de eerste en derde persoon pl. indicatief presens, 8. *segel* of *ingesegel* voor 'zegel', 9. *erfgenamen* of *erven(t), anerven(t)* voor 'erfgenamen'.

del)tw(ents) van meet af aan zich verrassend "westers" presenteert. Praktisch alle z.g. "westelijke" varianten komen ook al in de vroegste oorkonden voor. De westelijke invloed op het mtw. wordt van 1336-1500 nog sterker" (Seyger 2002 : 289)

Bij mijn weten zijn de kernstellingen van Slicher van Bath, die over het mythisch karakter van de stamindeling van Nederland en over de geleidelijke overgang tussen West (Utrecht) en Oost (Münster) – maar wel die over de sterke westelijke oriëntatie van het historische Overijsselse taallandschap – achteraf door niemand serieus aangevochten. Wel heeft Niebaum 1986 (zie ook Goeman 1992) de elementen van die overgang uitgezuiverd en sterkere oostelijke accenten gezet,[22] maar het getrapte karakter ervan, dat zich ten oosten van de grens verder voltrekt, niet aangevochten. Hij beschouwt (p. 167) samen met Entjes *Nedersaksisch* als "eenvoudig een ander woord voor Oostnederlands en Westnederduits tezamen."

In het levensbericht over Slicher van Bath dat Kooij 2006 heeft gepubliceerd, staat dat het boek *Mensch en land in de middeleeuwen* "vooral bekend (is) geworden omdat een aantal zaken tot mythen worden verklaard, zoals de Saksische afkomst van de Oost-Nederlanders". Dat zou dan vooral een bekendheid bij historici moeten zijn, want in geschriften van taalkundigen heb ik er ternauwernood iets van gemerkt. Overigens heb ik in belangrijke boeken van historici die na de studies van Slicher van Bath zijn verschenen, zoals de bundels van Lammers 1967 en 1970 en het eerste deel van de *Westfälische Geschichte* van Kohl 1983 geen nieuwe elementen in verband met een westgrens van de Saksenstam kunnen vinden.

Hoe is na Slicher van Bath en na de isoglossenkaarten van Weijnen de visie op de indeling van de Nederlandse dialecten geëvolueerd? Zoals we aan de hand van de spraakkunst van Rijpma en Schuringa hebben gezien, heeft een zekere popularisering van die nieuwe aard van dialectindeling plaatsgevonden. Een nieuwe isoglossenkaart van mijn hand van 1970 heeft via

[22] Hij doet dat vooral aan de hand van een kritische lectuur van een aantal opstellen van Leloux.

enkele studieboeken [23] eveneens een vrij ruime verspreiding gekend. De termen *Westsassisch* en *Oostsassisch* op die kaart zijn als etiketten te interpreteren. In het commentaar ligt de nadruk op het overgangskarakter van deze dialecten tussen Hollands en Brabants in het westen en Westfaals-Nederduits in het oosten.

Zeer populair is de kaart geweest die Jo Daan in 1969 in het boekje *Van randstad tot landrand* publiceerde. De basis van haar indeling is verschillend van die van de oudere kaarten. Voor Nederland ging ze uit van het bewustzijn van de dialectsprekers-informanten over de gelijkenis van naburige dialecten met hun eigen dialect. Om die (en complementair daarmee de verschillen) te karteren werd de z.g. pijltjesmethode gebruikt : "Met pijltjes verbinden wij die dialecten die volgens het getuigenis der sprekers een sterke gelijkenis vertonen. Zo openbaren zich de stroken waar geen verbindingspijltjes doorlopen. En dit zijn dan duidelijk de in het dialectsprekersbewustzijn levende dialectgrenzen" (Weijnen 1966 : 196). Wat Vlaanderen betreft, hier berust de indeling "op gegevens van taalkundigen die hier, in tegenstelling met Nederland, bijna allen dialectsprekers zijn" (Daan 1969 : 10). [24]

In het hier besproken verband zijn de volgende twee punten essentieel. Ten eerste is de kaart verdeeld in 28 vlakken, die allemaal in de legende een naam krijgen. Daarbij worden de termen *Frankisch* en *Saksisch* (niet *Fries*) systematisch vermeden. In het noordoostelijk deel van de kaart vinden we de volgende vlakken : 18 Veluws, 19 Gelders-Overijssels, 20 Twents-Graafschaps, 21 Twents, 22 Stellingwerfs, 23 Zuiddrents, 24 Middendrents, 25 Kollumerlands en 26 Gronings en Noorddrents. Men zou dus kunnen besluiten dat evenals bij de isoglossen-indelingskaarten het stamprincipe is verlaten. Ten tweede is elk vak ingekleurd. Het Friese is blauw. Daarbuiten zijn er twee dominerende kleuren : rood en groen. Deze treffen we als krachtig rood en krachtig groen aan in de uithoeken Limburg en Groningen. Naarmate we vandaaruit ons in de richting van de grote Hollandse steden bewegen worden het rood en het groen geleidelijk

[23] Zie p. 46 en noot 4 aldaar.
[24] Een kritische bespreking van deze kaart bij Goossens 1970 : 61-64.

aan bleker en geler, tot we in het gebied Den Haag-Haarlem-Amsterdam belanden, waar de kaart wit is. Dit is zeer suggestief : niet alleen wordt de gepostuleerde relatieve afstand van de afzonderlijke dialectgroepen tot de standaardtaal door kleurtinten gesuggereerd, maar ook – en daar komt het hier op aan – de graad van het Frankisch of Saksisch zijn van die groepen. De Saksen, die door de keuze van de namen van de afzonderlijke dialectgroepen buiten de voordeur worden gehouden, worden zo langs de (groene) achterdeur weer naar binnen gesmokkeld. [25]

Het is dus niet te verwonderen dat we ze nog altijd in huis hebben en dat b.v. op het eenvoudige indelingskaartje in het boekje van Vandeputte 1983 (p. 48) het noordoosten van Nederland als een eenheidsgebied verschijnt, dat *Saksisch* genoemd wordt en zich zo tegen het Hollands en het Brabants afzet. Die Saksische dialecten "gaan in de Platduitse dialecten in Duitsland over en vormen er een continu gebied mee" (p. 50). Of ze aan de andere kant in de Hollandse en Brabantse dialecten overgaan en daar een continu gebied mee vormen is een vraag die niet gesteld wordt. Verwonderlijk is wel dat Janssens en Marynissen een omgetekende versie van het kaartje van Vandeputte in hun boek hebben overgenomen. Zelfs diens uitleg bij het Saksisch staat zo goed als letterlijk eveneens in hun boek, niet alleen het geciteerde stuk zin, maar ook de toevoeging "Maar onder invloed van respectievelijk het AN en het Hoogduits vervreemden ze steeds meer van elkaar (p. 180 in de tweede druk). Ook de twee dialectkenmerken van het Saksisch die Vandeputte noemt, zijn overgenomen. Het oude geloof dat de noordoostelijke Nederlandse dialecten van oorsprong de taal van een Saksenstam zijn, als zodanig in het oosten met de Noordduitse dialecten samenhangen en in het westen afgebakend kunnen worden, leeft dan ook vandaag nog voort. Dat is het geval niet alleen in de hoofden van de ideologen die voor het Nedersaksisch als streek-

[25] Ook NIEBAUM 2006 : 265-266, die aanneemt dat voor de middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd van een Nederlands-(Neder-)Duits taalcontinuum is uit te gaan, stelt niettegenstaande dat : "Der heute auf der Staatsgrenze liegende Ost/West-Gegensatz verlief damals viel weiter westlich." Zie tenslotte ook *MAND I* : 58, waar gezegd wordt : "De dialecten in het noordoosten lijken meer op het Nederduits dan op het Standaardnederlands."

taal opkomen, maar ook in publicaties met wetenschappelijke aspiraties. En het ziet er naar uit dat taalkundigen die zich zoals Willemyns 1997 : 152-156 van deze visie distantiëren, minder gehoor vinden.

3. – De dialectologische feiten

In de onder 2 besproken publicaties worden enkele dialectkenmerken genoemd die voor het Nedersaksisch in het oosten van Nederland als karakteristiek beschouwd worden. Het zijn, in de volgorde waarin ze hierboven zijn vermeld, de volgende[26] : 1. Nederlands *ij* en *ui* verschijnen als *ie* en *oe*; 2. Nederlands *ie* en *oe* verschijnen als *ee* en *oo*; 3. in woorden als *zoet, groen, voeren, roeren* heeft het vocalisme (van de eerste syllabe) umlaut; 4. in voltooide deelwoorden ontbreekt het prefix *ge-*; 5. in woorden als *goud, hout, houden, koud* is de *l* bewaard (*gold* enz.); 6. het meervoud van de presensvervoeging heeft slechts één uitgang voor de drie personen, *-t* (in sommige dialecten *-en*); 7. Westgerm. *â* verschijnt als *ao* en onderscheidt zich als zodanig van de gerekte *a*; 8. in de uitgang *-en* is de *n* bewaard.

We kunnen dit lijstje trachten aan te vullen door na te gaan welke verschijnselen op isoglossen-indelingskaarten van het Nederlandse taalgebied door lijnen afgebakend worden waarvan het verloop min of meer met dat van de gepostuleerde Saksengrens overeenstemt. Er is een zekere bundeling van isoglossen in de buurt (links) van de IJssel te constateren, hoewel de concentratie ervan geringer is dan die van sommige bundels elders in het taalgebied, zoals b.v. tussen Zeeuws en Brabants (vgl. Weijnen 1941) of tussen Brabants en Limburgs (vgl. Goossens 1970). Dat doet al van te voren vermoeden dat de eventuele stamgrens van de Saksen minder dialectvormende kracht heeft gehad dan sommige jongere grenzen van politieke territoria. Het gaat om de isoglossen van vijf verschijnselen, waarvan er slechts één niet in bovenstaand lijstje voorkomt : 9. Het bewaren van de finale sjwa in woorden als *oge, deure*. De vier andere zijn de nummers 1,

[26] De twee van te voren onbruikbare kenmerken die door Behaghel genoemd worden (zie voetnoot 16), heb ik niet in het lijstje opgenomen.

5, 6 en 8 van hierboven. Maar we kunnen de inventaris verder aanvullen met behulp van de opsomming van kenmerken die volgens Weijnen 1966 : 427 "het exclusieve karakter der noordoostelijke dialecten evident" maken. Dat levert nog drie nieuwe elementen op : 10. Het pronomen *wel* voor Ndl. *wie*, Duits *wer*; 11. Het enclitisch pronomen *-ə* voor de onderwerpsvorm van het pers. vnw. 3de pers. mann. ev. (Ndl. *-ie*, Duits *er*); 12. Het pers. vnw. 2de pers. ev. en mv. *ie, i-j* of *ei*.

Het eerste van de genoemde kenmerken is eigenlijk een complex van twee verschijnselen die uit elkaar gehouden moeten worden. Dat is hierboven in het eerste hoofdstuk naar aanleiding van Kloekes *muis*-kaart al gebeurd. Het eerste is het ontbreken van de palatalisatie van de oude *û* (*mûs* > *muus*) in het Nedersaksisch, het tweede het ontbreken van de diftongering in beide gesloten lange klinkers (*î* > *ei*, *$\hat{\hat{u}}$* > *ui*).[27] Het niet plaatsvinden van beide ontwikkelingen zou dus een Nedersaksisch verschijnsel zijn. Op **kaart 5** is van die twee alleen de grens tussen de westelijke palatalisatie en de oostelijke niet-palatalisatie aangegeven. Het is lijn 2, die tussen Elburg en Kampen aan de voormalige Zuiderzee begint en bij Lobith Nederland verlaat. Ze wekt de indruk een element van een bundel van noordwest naar zuidoost lopende isoglossen in de buurt van de IJssel te zijn en dus als bestanddeel van de begrenzing van het Nedersaksisch te kunnen fungeren. We stellen echter vast dat de vorm *muus* zich in het gebied ten oosten en ten noorden van die grens in drie exclaves heeft kunnen doorzetten : 1) Ten noorden van de IJsselmonding in een strook aan de noordoostelijke Zuiderzeekust, die thans door de Noordoostpolder van het IJsselmeer gescheiden is. In die strook liggen de stadjes Blokzijl, Vollenhove en Genemuiden. 2) In een klein eiland ten oosten van deze strook. 3) In de omgeving van Kollum, aan weerskanten van de grens tussen de provincies Friesland en Groningen, die in het westen door Friessprekend gebied wordt begrensd. Kloeke 1927 : 145 beschouwde de Kollumse exclave als het resultaat van het feit dat hier "het Hollandsch

[27] Bij de begrenzing hiervan speelt de denkbare diftongering van de niet gepalataliseerde *û* (> *ou*) in het noordoosten van Nederland geen rol, aangezien de diftongering hier de grens van de palatalisatie niet heeft bereikt.

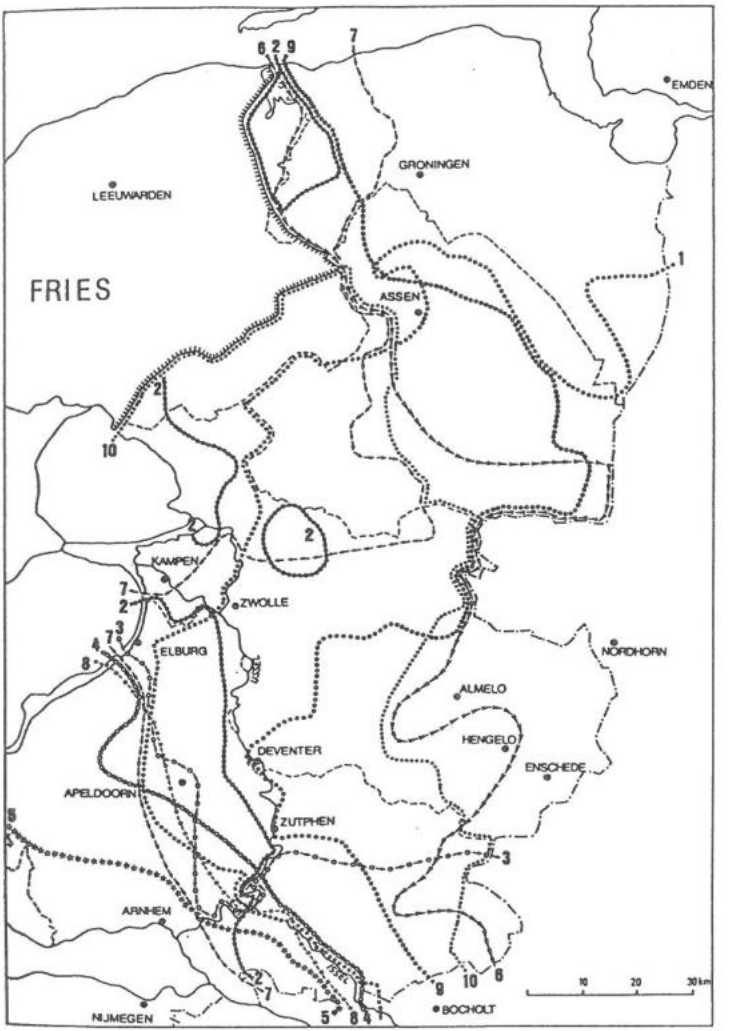

Kaart 5. – Isoglossen in het noordoosten van Nederland
(uit : Goossens 1991 : 110)

een wig tusschen het Friesch en het Groningsch heeft gedreven" en vermoedde dat het Fries zich hier tot in de 16de en 17de eeuw heeft kunnen handhaven en de bewoners van dit Humsterland zich dan "in de armen van de thans reeds buitengewoon expansieve Hollandsche taal en cultuur wierpen, op dezelfde wijze als

de Friesche steden en havenplaatsen dat hebben gedaan." Ook de twee andere *mûs*-exclaves interpreteerde Kloeke als Hollandse vernieuwingen (p. 149-155). In zijn argumentatie wees hij op het stedelijk karakter van Vollenhove en Genemuiden, op de scheepvaart, op de drooglegging van veengebied die van Blokzijl uitging, op de gesloten overname van het gereformeerde geloof e.a. Maar ook afgezien van de gedetailleerde argumentatie van Kloeke volstaat eigenlijk al de eenvoudige constatering dat de palatalisatie een vernieuwing is geweest, anders uitgedrukt dat in haar gebied net zoals in het gebied ten oosten daarvan een fase heeft bestaan waarin geen palatalisatie voorkwam, om te concluderen dat de palatalisatiegrens met een tegenstelling tussen Saksen en Franken niets te maken kan hebben.

Dezelfde redenering kunnen we toepassen op de nog jongere diftongeringsgrens. Die loopt een eind ten westen van de palatalisatiegrens in zuidelijke richting. Ze bereikt nergens de Duitse grens, maar valt bij Maastricht op de Romaanse taalgrens. Dit westelijke verloop maakte het overbodig, de begrenzing van de vernieuwing der diftongering mee op de kaart in te tekenen.

Het tweede kenmerk, Nederlands *ie* en *oe* verschijnen als *ee* en *oo*, kunnen we verder preciseren. Ndl. *ie* is de voortzetting van Wgm. *ê* en *eo*, Ndl. *oe* van Wgm. *ô*. Deze laatse ondergaat in de Oostndl. dialecten umlaut, zodat we daar niet een reeks van twee (*ee* en *oo*), maar van drie elementen (*ee, eu* en *oo* : *leef* 'lief', *zeuken* 'zoeken', *book* 'boek') hebben. De representatie van die reeks is in het Gronings en Noorddrents evenals in het dialect van Vriezenveen diftongisch, geschematiseerd *ai, ui, ou*.

De reeks *ee, eu, oo* met haar regionale verdere diftongische ontwikkeling wordt in de Duitse dialectologie en taalgeschiedenis als een Nederduits (Nedersaksisch) kenmerk beschouwd. Oudsaksische bronnen hebben al (of nog altijd) de monoftongen *ê* en *ô*. Dit contrasteert met de Hoogduitse ontwikkeling van Wgerm. *ê/eo* en *ô* tot openende diftongen (Mhd. *ie, üe, uo*), die zich later meestal tot gesloten lange klinkers ontwikkelden. Met die Hoogduitse ontwikkeling vormt de Nederlandse een geheel. De grens tussen de Nederduitse en de Hoogduitse ontwikkeling bereikt Nederland ten noorden van het Westfaalse Bocholt. Lijn

9 is het resultaat van een poging om het verloop in het oosten van Nederland weer te geven aan de hand van het vocalisme in het werkwoord *gieten*. Dat ging niet zonder moeite, omdat de fonetische realisaties van de elementen der reeks niet steeds gemakkelijk zijn te interpreteren (zie Entjes 1970 en Goossens 1991 : 119-120). De opvallende overeenkomst met het grensverloop op de kaarten van Entjes 1970 : 157, 161 en 165 (de eerste en de derde ook bij Weijnen 1991, kaarten 13 en 20) geeft echter vertrouwen. Het Nederlandse deel van het gebied valt, doordat lijn 9 aan de Bentheimse inham ten noorden van Twente met de rijksgrens samenvalt, in twee stukken uit elkaar. Het zuidelijke stuk (het grootste, noordelijke deel van de Achterhoek, Twente, oostelijk Salland) heeft de monoftongische ontwikkeling; het noordelijke (Groningen en het noorden van Drente) de diftongische. De voortzetting van beide Nedersaksische deelgebieden in Duitsland is o.a. te vinden bij Niebaum en Macha 2006 : 86. [28]

In het Moezelfrankisch, het Ripuarisch, het Duitse Zuidnederfrankisch en het daarbij aansluitende Oostlimburgs vinden we als voortzetting van Wgerm. *ê/eo* en *ô* eveneens een reeks *ee, eu, oo* of *ei, ui, ou*, maar die is, zoals Wiesinger 1970 : §118-120 betoogd heeft, jonger dan de Nederduitse en gaat op een tussenfase *ie, üe, uo* terug. Het gebied met deze ontwikkeling is overigens door een strook met *ie, uu, oe* van het grote Noordduitse areaal gescheiden.

Het lijkt dus mogelijk, de realisaties van het vocalisme ten oosten van lijn 9 als Nedersaksische ontwikkelingen te beschouwen. Die lijn verloopt echter een flink eind oostelijker dan de gepostuleerde IJsselbundel. Als ze er in het verleden toe behoord heeft, is ze dus vrij aanzienlijk naar het oosten opgeschoven. Dat lijkt overigens zeer plausibel. De exclaves met palatalisatie van oude *û* (kenmerk 1, lijn 2) liggen alle drie in de grote deuk die lijn 9 ten oosten en ten noorden van Zwolle vertoont. Deze streek is kennelijk in het Oostnederlandse taallandschap bijzonder ontvankelijk voor westelijke, Hollandse vernieuwingen.

[28] In de linkerhelften van de figuren op die kaart is te letten op de realisaties die zijn aangegeven tegenover het cijfer 4, in de rechterhelften op die tegenover het cijfer 1.

Bij het derde genoemde kenmerk, de umlaut in woorden als *zoet, groen, voeren, roeren*, gaat het in deze formulering om een umlaut zonder morfologische functie in woorden met Wgerm. *ô*. Waar die voorkomt en hoe hij begrensd wordt is goed bekend. De grenzen bij de afzonderlijke woorden vallen niet volkomen samen, maar het globale beeld is duidelijk (zie o.a. Goossens 1980 : 182; vgl. ook beneden, kaart 6). Het westen van het taalgebied, d.w.z. het Vlaams, het Zeeuws, het Hollands, het westelijke Noordbrabants en Utrechts, heeft deze umlaut niet, de rest van het taalgebied, waartoe o.a. heel Noordoost-Nederland behoort, heeft hem wel. Het oostelijke Nederlands is hier slechts een deel van een veel groter Wgerm. geheel, waarop juist het westen van het Nederlandse taalgebied een uitzondering vormt. Het is dus zonder meer duidelijk dat die umlaut geen specifiek kenmerk van de Nedersaksische dialecten is, niet in Nederland en ook niet in het Nederduitse geheel.

Maar het is ook duidelijk dat de problematiek van de umlaut in een veel ruimer kader dan dat van de Wgerm. *ô* in gevallen zonder morfologische consequenties beoordeeld moet worden. Het hele vocalisme en ook de morfologie zijn erbij te betrekken. Dat gebeurt in hoofdstuk III. Hier is het voldoende erop te wijzen dat het Nedersaksische gebied op het vlak van de umlaut zich als zodanig niet tegen de rest van het taalgebied afzet, maar wel bij een morfologische umlaut zelf een tweedeling vertoont. Bij de diminutiva heeft het noorden van ons gebied ("nördlich der Linie Genemuiden F 84 – Hasselt F 85 – Dedemsvaart G 91") geen umlaut, het zuiden wel (Kloeke 1929).

Over het vierde kenmerk, het ontbreken van het prefix *ge-* in voltooide deelwoorden, zijn we sinds de studie van Hol 1941 behoorlijk geïnformeerd. Men neemt aan dat dit prefix in het Wgerm., in tegenstelling tot het Gotisch, algemeen voorkwam, maar achteraf uit veel dialecten verdween. Dit gebeurde via een fonetisch proces : de *g* ging vóór volgende *i* in *j* over. Uit *ji-* ontstond *i-*, dat tot *ə* kon verdoffen en dan eventueel verdwijnen. In het Nederlandse taalgebied kan men slechts met voorbehoud van een Nedersaksisch kenmerk spreken, namelijk wanneer men de prefixloze vormen en de vormen met *ə-* samenneemt en bo-

vendien geen rekening houdt met het voorkomen van prefixloze participia in Noord-Holland en van participia die met *ə-* beginnen elders in het taalgebied (gesloten op een paar Zeeuwse eilanden, het westen van West-Vlaanderen met Frans-Vlaanderen evenals het westen van Oost-Vlaanderen, verspreid als relict in Holland). Het "Nedersaksisch" gebied omvat ook de Veluwe en reikt tot in het Gooi. Het noorden ervan (Groningen en Noord-Drente, ook Friesland) heeft de prefixloze vorm, de rest die met *ə-*. In Twente en een deel van de Achterhoek komen beide types naast elkaar voor. Voor de historische aansluiting bij Nederduitsland zie Lasch 1914 : 125-127 en voor de toestand in de Duitse dialecten Schirmunski 1962 : 166-170, waaruit blijkt dat reductie en wegval niet algemeen Nederduits zijn en dat ze verder ook in andere dialecten optreden. De vormen met *ge-* hebben hun kern in het Brabants en het Limburgs met Keulen als achterland. De Nedersaksische participia met *ə-* moeten met de verdwijnende, maar vroeger algemene Hollandse samengehangen hebben. De wig ertussen, rondom de stad Utrecht, moet ontstaan zijn door overname van het Brabantse type, dat bestanddeel van de wordende algemene taal werd, aldus een zeer plausibele aanname van Heeroma 1942 (zie ook Verdenius 1942). Het Nedersaksische complex heeft dus zijn vorm aangenomen door het jongere oprukken van de oudere vorm van het prefix. Met een Nedersaksische eigenheid heeft het niets te maken.

Bij het vijfde kenmerk gaat het om het behoud van de *l* vóór *d* of *t* nadat een aan deze combinatie voorafgaande *a* en *o* (en *u*) in een *o*-achtige klinker waren samengevallen (*kold, zolt* als *gold, holt*). Dit kenmerk is ook Nederduits en Engels. In het Nederlands heeft eveneens klinkersamenval in deze positie plaatsgevonden, maar daarna is er wel de *l* gevocaliseerd *(koud, zout* zowel als *goud, hout*). Het Hoogduits kent geen van beide ontwikkelingen (*kalt, Salz* tegen *Gold, Holz*). Lijn 3 bakent het voor Nedersaksisch gehouden verschijnsel af. Ze behoort tot de IJsselbundel, maar sluit wel het grootste, zuidelijk deel van de Achterhoek uit. Dat deel schijnt bij de Duitse Nederrijn met het noorden van Nederlands Limburg aan te sluiten, waar bij bewaarde *l* de woorden met *a* nog van die met *o* gescheiden zijn.

Ook het Nederduitse zuiden van Westfalen houdt beide reeksen nog gescheiden. De verdeling in de Achterhoek stemt overeen met kaart 25 *zout* in *FAND I* en wordt min of meer bevestigd door kaart 27 bij Broekhuysen 1950. Daar heeft wel de grens tussen *smolt* en *smalt* een ander verloop dan die tussen *zolt* en *zalt*. Maar zowel op kaart 86 *goud* als op kaart 26 *oud* in *FAND I*, dus bij twee woorden met op *l* volgende *d*, is de hele Achterhoek met gegevens met *o* + *l* gevuld.

Het deelkenmerk van de klinkersamenval is dus geen Nedersaksische exclusiviteit, aangezien het op het Limburgs na in het hele Nederlandse taalgebied (en in de standaardtaal) en ook in het Engels voorkomt. De combinatie daarvan met het behoud van de *l* heeft een verspreiding die min of meer met het Nederduits-Oostnederlandse "Nedersaksische" gebied overeenstemt, maar in het zuiden sluit een strook daarvan bij het Hoogduits aan. Het is zonder meer duidelijk dat de *ol*/*ou*-grens in de buurt van de IJssel door uitbreiding van een westelijke vernieuwing, de *l*-vocalisering, tot stand is gekomen. Van een historisch Nedersaksisch kenmerk kan dus geen sprake zijn.

Op het zesde kenmerk, de eenheidspluralis op *-t*, is hierboven onder 2 al ingegaan. Het is niettegenstaande de daar geformuleerde bedenkingen het kenmerk dat traditioneel voor het meest typisch wordt aangezien, ook al om zijn onmiskenbaar hoge ouderdom. Zelfs Frings, die van een Saksengrens als dialectvormende stamgrens niet weten wilde, sprak van "einen 'sächsischen' oder besser einen niederdeutschen Kulturraum, der sich infolge der sächsischen Eroberung auf niederdeutschem Boden bildete" (Frings 1955 : 521) en meende : "Kennzeichen des sächsisch-niederdeutschen Kulturraumes östlich der rheinisch-westfälischen und nördlich der niederdeutsch-hochdeutschen Grenze ist *-et*. Es ist in der Stammeszeit entstanden und langsam Kennzeichen des Gesamtraumes geworden" (p. 532). De moeilijkheden waarop onder 2 werd gewezen, zijn met deze toegeving natuurlijk niet opgelost. Dat geldt in het bijzonder voor het verloop van de grens van de eenheidspluralis op *-t*, waaruit geen begrenzing van een Nedersaksisch taal- of dialectgebied kan worden afgeleid. Wel kan worden geconstateerd dat het traject

van die grens tussen de Duitse grens en kort voor Elburg tot de IJsselbundel behoort. Wat Foerste 1952 : 1913-14 deed is dan ook niet ongevaarlijk : de grens van die eenheidspluralis gebruiken om de "ungefähre Grenze des altsächsischen Sprachraums im 9. Jh." te bepalen. We hebben geen enkele garantie dat die grens in de 20ste eeuw identiek was met die in de 9de eeuw. Het gevaar van een cirkelredenering is hier overduidelijk.

Kenmerk 7 luidt : Wgerm. *â* wordt in het Nedersaksisch door een open lange *o* gerepresenteerd, die opponeert met de gerekte Wgerm. *a*, die als lange *ā* verschijnt. De grens tussen het gebied waar beide vocalen gescheiden blijven en dat waar ze zijn samengevallen heeft echter duidelijk met de begrenzing van het Nedersaksisch niets te maken. Kloeke 1955 : 53-84 (met kaart) heeft ze voor Noordoost-Nederland getekend en Weijnen 1991 : 195-197 (met kaart 90) heeft ze tot aan de Romaanse taalgrens doorgetrokken (Zie ook hoofdstuk III, paragraaf 3 en kaart 8). Hij heeft er wel de restrictie aan toegevoegd dat zijn begrenzing alleen bij *â* vóór niet-dentalen geldt. Vóór dentalen is er inderdaad in een aantal plaatsen samenval : zie Weijnen 1991 : 68-69, aan te vullen met Goossens 1967 : 262 (en kaart). De grens tussen het noordelijk en westelijk gebied met gescheiden ontwikkeling van *â* en *ā* tenminste vóór labialen en velaren begint bij de taalgrens in het oosten van Vlaams-Brabant, loopt in noordelijke richting en bereikt de Zuiderzee links van de IJsselmonding. Van ten noorden van Kampen en Zwolle loopt ze dan in oostelijke richting naar de Duitse grens toe. Het noorden van Drente en Groningen vertonen dus samenval. Er is hier bijgevolg weer een tegenstelling tussen het noorden van het Nedersaksisch gebied, dat een vernieuwing vertoont (Kloeke 1955 : 58 noemt de samenval in Noord-Drente zelfs jong) en de rest, die een gescheiden ontwikkeling bewaard heeft. Het verloop van de grens ten zuiden van de IJsselmonding is zonder meer voor het Nedersaksisch atypisch. Dat geldt ook voor de verspreiding van het behoud van de tegenstelling in het aangrenzende Duitse gebied. In het Nederduitse areaal is ze slechts in het Westfaals bewaard (zie de arcering op de kaart van Niebaum en Macha 2006, 86). Bovendien zet de tegenstelling zich ten zuiden van de Benrather

lijn voort. De meeste Hoogduitse dialecten laten *â* en *ā* niet samenvallen. Wel is er samenval in veel Beierse en sommige Hessische dialecten evenals in het Hoogduitse taaleiland rondom Berlijn (Wiesinger 1970, I : 291, 307, 311, 340, 349).

Over kenmerk 8 kunnen we kort zijn. Het gaat om het bewaren van de finale nasaal in meersyllabige woordvormen als *ogen*, *lopen*, *negen*. Het noordoostelijke gebied met bewaarde nasaal is afgebakend door lijn 5. Meestal is de aan de nasaal voorafgaande sjwa er gesyncopeerd en is de zo sonantisch geworden nasaal aan de nu direct voorafgaande consonant geassimileerd (*loopm*, *werkŋ*). Zie daarvoor kaart 102 bij Weijnen 1991. Op de Veluwe is de sjwa bewaard en treedt geen assimilatie op. De tegenstelling tussen het "Nedersaksisch" verschijnsel en het gebied met apocope is jong (Nieuwnederlands). Ze heeft een tegenhanger in het zuidwesten van het taalgebied, waar het Vlaams met het Zeeuws een tweede gebied met bewaarde eind-*n* vormt (Weijnen 1966 bij uitslaande kaart en 1991, kaart 81).

Het noordoostelijk gebied met behoud van een finale sjwa in woorden als Mnl. *oge, deure* (kenmerk 9) is kleiner dan dat met behoud van finale *n* in de uitgang *-en*. Hetzelfde geldt voor het zuidwestelijke gebied (vgl. Weijnen 1991, kaart 45 met kaart 81). Lijn 4, die tot de IJsselbundel behoort, is de zuidwestelijke grens van het Nedersaksische gebied zonder sjwa-apocope. Dit gebied wordt echter niet overal door zulke vormen gevuld. De westelijke helft van de provincie Groningen heeft wel apocope en ook het oosten van Drente apocopeert vaak. Blijkbaar is hier veel in beweging en verschilt de toestand er van woord tot woord. De onzekerheid wordt mooi geïllustreerd door de twee kaarten die Weijnen over het verschijnsel heeft gepubliceerd. In 1966 (kaartje bij de overzichtskaart) onderscheidt hij twee noordoostelijke gebieden zonder apocope, gescheiden door een wig met apocope, die van noordwest naar zuidoost door Drente loopt. In 1991 verbindt hij beide gebieden langs de oostkant en laat de apocope in Groningen wat naar het oosten opschuiven. De apocope zal hier zowel als op de oostelijke Veluwe en aan de IJssel in het offensief zijn. Ze is een Nieuwnederlands verschijnsel dat het oude heeft teruggedrongen tot in de buurt van de

"Nedersaksengrens". In het noorden (Groningen, Drente) heb ik van een kartering afgezien, maar het is wel duidelijk dat daar een tegenstelling tussen oud en nieuw ontstaat die aan de meer gestabiliseerde vernieuwingen bij een aantal hierboven besproken kenmerken herinnert.

Of de verspreiding van het tiende kenmerk, het vragend voornaamwoord *wel* voor Ndl. *wie*, Hd. *wer*, ooit met het Nedersaksische gebied is samengevallen weten we niet. In het zuiden verloopt zijn grens (lijn 6) erg oostelijk : slechts een deel van de oostelijke Achterhoek en een wat groter deel van Twente kennen het. Het wekt hier de indruk vanuit het westen tot in de buurt van de Duitse grens te zijn teruggedrongen. Verder noordelijk is *wel* ruimer verspreid en neemt het de noordelijke helft van Drente en heel Groningen in, behalve het op Holland georiënteerde Kollumerland. Ook bij dit kenmerk treffen we dus in het Nedersaksische gebied een tegenstelling tussen het zuiden en het noorden aan, maar ditmaal blijkt het zuiden te hebben vernieuwd, terwijl het noorden aan de vroegere toestand heeft vastgehouden. Overigens is *wel* in de Nederduitse dialecten zeker niet algemeen verspreid en was het dat ook vroeger niet. Lasch 1914 : 220 kent het slechts als bijvorm van *welk*, naast *wol*, dat als Noordnedersaksisch gekarakteriseerd wordt.

De verspreiding van het enclitische pronomen *-ə* als subjectvorm van de 3de persoon mann. sg. (Ndl. *-ie*, Dt. *er*) is minutieus onderzocht door Kloeke 1955 : 137-147 (met kaart). Deze vorm komt voor in het gebied ten oosten en ten noorden van lijn 7, die tot de IJsselbundel behoort. Tot zijn gebied behoort echter niet het Groningse Westerkwartier : daar vinden we *-ər*, dat dus verder naar het oosten reikt dan het Friese taalgebied. Verder behoort er ook niet een gebied tussen de Tjonger en de Dedemsvaart met ook Zwolle en Kampen toe. Het reikt in het oosten nog tot een eind in de provincie Drente. Hier zegt men *-ie* of *-i-j*. De grens tussen oostelijk *-ə* en westelijk *-ər* of *-ie*, *-i-j* is door een tweede lijn 7 aangegeven. Ook ten westen van de eerste lijn 7 luidt het encliticon *-ie*. Kloeke wist met het *-ie-*, *-i-j*-gebied rondom de kop van Overijssel niet goed raad. Hij was "aanvankelijk half en half van mening dat men hier evenals op de Veluwe met

een "westelijke" wig te doen zou hebben, een mening die o.a. een zwakke steun vond in de *zout-* en *zou-*bruggehoofden die men in de kop van Overijssel kan waarnemen" (p. 144). We kunnen hierbij opmerken dat die steun sterker wordt door de *muus*-enclaves en ook door het verloop van de *ie/ee-* resp. de *oe/oo*-grens. Vooral bij de monoftongische *-ie* in "de steden Steenwijk, Vollenhove, Genemuiden, Kampen en Meppen" (p. 146) neigt Kloeke naar de stelling van Hollandse invloed. Anderzijds vermoedt hij dat *-i-j* een andere oorsprong heeft dan *-ə*, iets wat hij voor *-ie* op de Veluwe wel aanneemt (uit **hi*). Voor *-ə* vermoedt Kloeke herkomst uit **hê*, wat in het Mnd. de meest verspreide vorm is. Uit middeleeuwse Oostnederlandse ambtelijke bronnen die hij geraadpleegd heeft (p. 139), komt echter geen eenduidig beeld te voorschijn. En daar een sjwa verdoffingsproduct van alle mogelijke klinkers kan zijn, is het eigenlijk onmogelijk te achterhalen of de door de twee lijnen 7 gescheiden pronominale vormen ook vormen met een verschillende etymologie zijn. En zelfs indien dat wel het geval is : het pronomen **hê* is geen Nedersaksische exclusiviteit. Het reikt een heel eind in het Middelduitse areaal en omvat in het Nederlandse taalgebied ook het Limburgs (zie Frings 1950, kaart 48 en *FSA* 2 : 85-101 met kaart 91).

Het twaalfde en laatste kenmerk is het subjectpronomen *ie, i-j, ei* van de 2de persoon enkelvoud (dat in het gebied waar ook *doe* voorkomt, hiermee een gecompliceerde sociolinguistische variabele vormt) of meervoud. Zijn verspreiding is afgebakend door lijn 8, die tot de IJssel-Oostveluwebundel behoort. Kloeke 1920 heeft de vormvarianten en het gebruik ervan in het grootste, noordelijke deel van zijn gebied gedetailleerd onderzocht. Het voornaamwoord *ie* (*i-j, ei*) is evenals *jij* uit de postverbale enclise van Mnl. *-i* ontstaan, waarbij de finale dentaal van het werkwoord gepalataliseerd werd. In *ie* is de zo ontstane *j* door de iets opener *i* geassimileerd[29] (Verdenius 1924; *FSA* 2 : 52 met kaart 13). Het vertoont dus in dit opzicht een verdere ontwikkelingsfase dan *jij*, maar in zijn niet gediftongeerde of slechts aanlopen tot diftongering bevattende vocalisme een ouder taalstadium. Het westelijk aangrenzende *jij, je* heeft de steun van de

[29] Vgl. de ontwikkeling bij het prefix in het boven behandelde vierde kenmerk!

standaardtaal en het zuidelijk aangrenzende *gij, ge* die van een schrijftaaltraditie. Het grensverloop is dan wel het resultaat van een terugdringing van *ie* vanuit het westen en eventueel het zuiden. Er is geen reden om dit pronomen als specifiek Nedersaksisch-Nederduits te beschouwen, hoewel de Nederduitse vormen van het subjectpronomen van de 2de persoon dezelfde oorsprong hebben. Het Oostnederlandse type zonder anlautende *j* of *g* omvat ten oosten van de Duitse grens slechts een smalle strook in de "Kreise" Aschendorf, Lingen, Meppen, Nordhorn, gedeeltelijk Leer. Ten oosten daarvan verschijnen dan weer vormen met anlautende *j* of *g* (*Niedersächsisches Wörterbuch* 6, kol. 707 en 1029).

4. – Besluit : tabula rasa

Het onderzoek van de dialectologische feiten leidt tot de volgende conclusies :

1. Er bestaat geen bundeling van dialectgrenzen die als argument voor de stelling van een Nedersaksische dialectgroep met overtuigende eigen oude kenmerken kan worden beschouwd die zich in haar geheel tegen de meer westelijke en zuidelijke dialecten afzet.
2. De interne opsplitsing van de dialecten die als Nedersaksisch worden beschouwd is taalgeografisch ten minste zo belangrijk als de tegenstelling tussen die en de andere dialecten van het Nederlandse taalgebied.
3. Verreweg de meeste dialectkenmerken die in de geschiedenis van het onderzoek als Nedersaksisch zijn beschouwd, zijn relictverschijnselen, die in een vroeger stadium in veel grotere gebieden voorkwamen dan in het areaal dat voor Nedersaksisch wordt gehouden. Hun begrenzing is veel jonger dan de gepostuleerde stamtijd.
4. Slechts twee van de twaalf besproken kenmerken (de eenheidspluralis op *-t* en de representatie van Wgm. *ô* en *ê*, *eo* als *oo* (of *ou*) en *ee* (of *ei*) in plaats van *oe* en *ie* kunnen afspiegelingen van toestanden uit de gepostuleerde stamtijd zijn. Hun begrenzing vertoont echter belangrijke afwijkingen van de aangenomen Saksengrens en taalstructureel kunnen zij het

gewicht van de aangenomen taalhistorisch-geografische hypothese niet dragen.

Het is dus onjuist te stellen dat de tegenstelling tussen Saksische en Frankische dialecten een basisgegeven van de Nederlandse taalgeschiedenis zou zijn en dat de Nedersaksische dialecten in het geheel van de Nederlandse een zelfstandiger en meer aparte status zouden verdienen dan de andere. Stratigrafisch gesproken : Aan de rand van het gepostuleerde Nedersaksische gebied zijn niet twee gelijktijdige taallagen op elkaar gestoten, maar wel zijn er elementen van een jongere laag van buiten af over een oudere heen geschoven. Maar de zo ontstane heterogeniteit is hoegenaamd geen exclusiviteit van de samenstelling der dialecten uit die streek. Integendeel, in het grootste deel van het Nederlandse taalgebied hebben zulke overdekkingen van oud door nieuw plaatsgevonden.

Het was niet mijn bedoeling een pleidooi voor de afschaffing van de term *Nedersaksisch* te houden. Maar wie hem wil gebruiken moet zich er wel van bewust zijn een woord te bezigen met een linguistisch zeer onscherpe en heterogene inhoud, die zich nauwelijks in contrast met andere dialectgeografische inhouden laat definiëren. Men kan op tientallen en tientallen andere manieren stukken uit de koek van de Nederlandse dialecten snijden en die van namen voorzien die linguistisch evenveel (of even weinig) bestaansrecht hebben als de term *Nedersaksisch*.

De tegenstelling tussen Nedersaksisch en Nederfrankisch kan dus niet als eerste dialectologisch fundament van een Nederlandse taalgeschiedenis fungeren. Het lijkt verstandiger van een tabula rasa te vertrekken. Die mag echter niet zo begrepen worden dat met de afsluiting van de periode der volksverhuizingen een aaneengesloten gebied zonder taalgeografische verschillen zou zijn ontstaan, waaruit zich dan geleidelijk aan fundamenten opleverende dialecten zouden hebben ontwikkeld. Het komt er integendeel op aan, op die tabula rasa een tekening neer te zetten van een eerste taalgeografisch contrast, dat niet in de eerste plaats verbonden wordt met een stamconcept, maar wel met een sociolinguistische spanning die als veroorzaker van een dynamiek fungeert waaruit het Nederlandse taalgebied is ontstaan.

Hoofdstuk III. – West en Oost

> "(...) in tegenstelling tot het ontwikkelingspatroon dat men b.v. in het Engels of het Duits vindt, is het Nederlands in de eerste plaats niet geleidelijk uit de interactie van nauw verwante en struktureel op elkaar gelijkende dialekten gegroeid, eerder heeft die taal haar eigen strukturele karakter gekregen door een botsing van twee betrekkelijk sterk gedifferentieerde Germaanse talen. Reeds vroeg is die nieuwe taal expansief geworden (...)" (Buccini 1995, p. 60)

1. – Umlaut en de geboorte van het Nederlands

Het belangrijkste dialectologische terraslanschap in het Nederlandse taalgebied is dat van de *i*-umlaut of kortweg : van de umlaut. De eerste die getracht heeft dat terraslanschap in kaart te brengen, is Heeroma 1939 : 202 geweest. Hij karakteriseert zijn begrenzingen van de umlaut in *ganzen*, *voeten*, *geloven* en *zoeken*[30] als "standaardisoglossen", die "als gidsen kunnen dienen bij het ontwarren van ingewikkelde isoglossenstructuren." Bijzonder belang hecht Heeroma aan de "umlautslijn van *zoeken*, de westelijkste die op het kaartje staat getekend", want die "kan als de algemene grens van de umlaut in gm. *ô* en *æ̂* gelden. Bewesten deze lijn ligt, kan men zeggen, het westingwaeoonse relictgebied bij uitstek. Bewesten deze lijn ligt ook de bakermat van de nederlandse kultuurtaal, zowel van de middeleeuwse (vlaamse) als van de moderne (hollandse)" (p. 103).

Dit is (misschien afgezien van het gebruik van de term *westingwaeoons*) in een studie van nog vóór de tweede wereldoorlog buitengewoon scherp gezien. Dat Heeroma's *zoeken*-grens inderdaad als algemene grens voor germ. *ô* en *æ* gelden kan, is door later onderzoek bevestigd. De afwijkingen bij andere "umlautfähige" woorden zijn minimaal. Ik noem alleen uit *FAND II-III* ter vergelijking met kaart 104 *zoeken* de kaarten 100 *groen*, 101

[30] En bovendien in het Nederduits in *verkopen*, maar die grens bereikt het Nederlandse taalgebied niet.

voeten, 103 *proeven*, 108 *roeren* (een opvallende afwijking bij kaart 106 *vroeg*). Op **kaart 6** is als lijn 1 de grens bij het adjectief

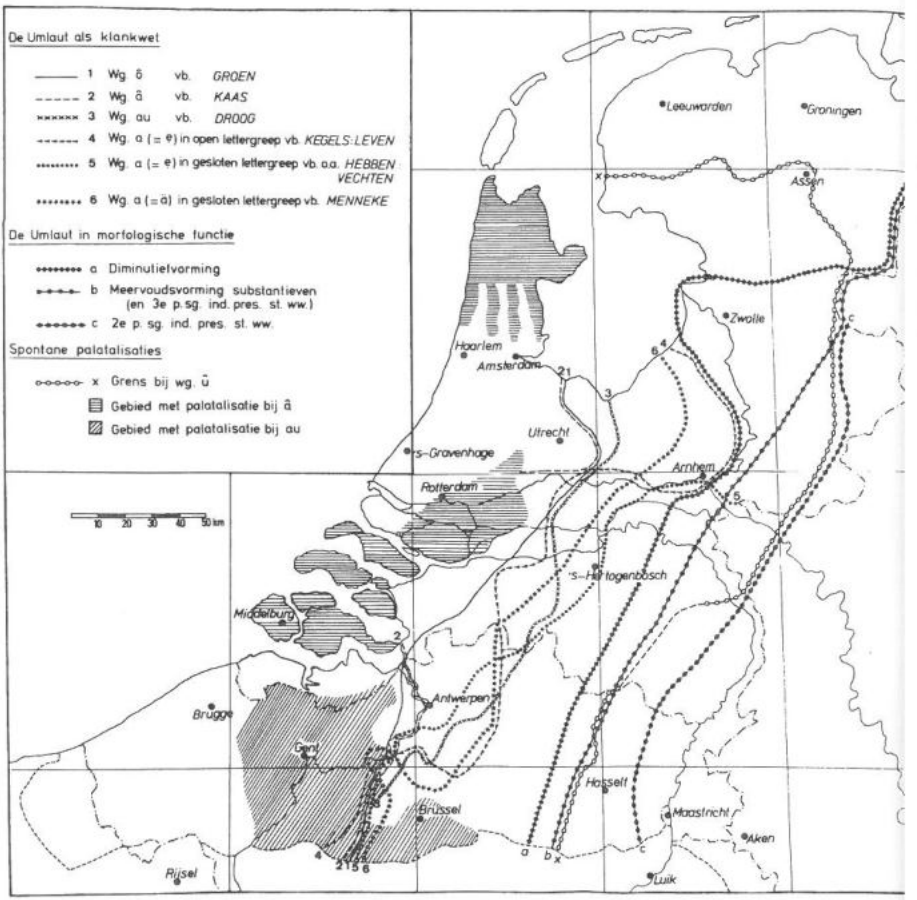

Kaart 6. – Umlaut en palatalisatie in het Nederlandse taalgebied (uit : Goossens 1996 : 65)

groen ingetekend. Het gebied ten oosten van de lijn heeft umlaut, dat ten westen niet. De uiteinden van de umlautgrens zijn in het zuiden bij Geraardsbergen en in het noorden bij Hilversum te vinden. Nog verder noordelijk vormt de voormalige Zuiderzee de grens.

Dat de umlaut van Germ. *æ* (Gemeengerm. *ê*[1], Wgerm. *â*) dezelfde westgrens heeft als die van *ô* en dat die weer systematisch voor een reeks gevallen geldt die ervoor in aanmerking komen, is eveneens door later onderzoek bevestigd. In *FAND II-III* geldt dat voor de kaarten 119 *kaas* en 120 *schaar* en *haring*. Toch zijn hier een drietal opmerkingen bij nodig. De eerste is dat de umlaut bij Wgerm. *â* in een strook van de Belgische grens tot ten zuiden van Utrecht wat verder naar het westen reikt dan die van *ô*. De tweede dat juist hier de westgrens bij *â* eigenlijk niet getrokken kan worden, omdat het umlautgebied er aan de westkant door een Zeeuws en gedeeltelijk Zuidhollands areaal met spontane palatalisatie van de *â* wordt afgelost, zoals op de kaart is aangegeven. In dat areaal hebben dus b.v. *kaas* (met umlautfactor) en *schaap* (zonder umlautfactor) hetzelfde palatale, *ee*-achtige vocalisme. Zie daarvoor Goossens 1980 : 183-185. Ook in het noorden van Noord-Holland komt spontane palatalisatie van de *â* voor, maar aangezien die daar niet tot aan de umlautgrens reikt en bovendien regressief is, verhindert zij het doortrekken van die grens tot aan de zuidrand van de voormalige Zuiderzee bij Hilversum niet. De derde opmerking betreft het feit dat van de beschreven klankwettige umlaut van *â* een morfologische umlaut met beperkter verspreiding is te onderscheiden. Deze komt alleen in een oostelijke rand van Limburg tot Overijssel voor, maar strekt zich wel ook over de aangrenzende Duitse dialecten uit (Goossens 1997 : 172-173). Hij heeft als geronde voorklinker[31] dezelfde openingsgraad als de niet umgelautete, velaar gerealiseerde *â*, waarmee hij dus een gedeelte van een reeks vormt, b.v. als [œ:] en [ɔ:] in *schaapje* en *schaap*. Op de morfologische, door analogie tot stand gekomen umlaut wordt beneden verder ingegaan. Het klankwettige umlautproduct van *â* is daarentegen steeds een ongeronde palataal, die in de regel meer gesloten is dan de niet umgelautete *â*, b.v. als [e:] in *schaper* 'schaapherder', en bovendien vaak als een diftong, b.v. als [i.ə], gerealiseerd wordt. Hier is dus geen sprake van reeksvorming. Zie voor die tegenstelling ook *FAND II-III* : 261.

[31] In het Limburgse ontrondingsgebied als ongeronde voorklinker.

Het derde voor umlaut vatbaar element met een plaats in het terraslandschap is Germ. *au*, waarvan de vertegenwoordigers in het grootste deel van Limburg op basis van het volgende consonantisme in twee groepen uit elkaar vallen. Vóór een *h* of een dentale medeklinker trad er (via een stadium *ao*) monoftongering tot z.g. scherplange *ô* op (*dood, brood*), in alle andere omgevingen handhaafde zich een diftong (*boum, ouge*). Het Limburgs maakt deel uit van het oostelijke gebied waar de umlaut werkt, zodat elk van de twee genoemde ontwikkelingen nog eens in een umgelautet en een niet-umgelautet product gesplitst is (met diftong *dröümen* en *boum*), met scherplange monoftong *hôren* en *dood*).

Ten westen van Limburg, waar geen splitsing in *ou* en *ô* voorkomt, maar steeds van scherplange *ô* is uit te gaan, reikt deze umlaut minder ver dan die van *â* en *ô* (zie de grens bij *droog* op de kaart) : er is een strook van de Dender in het zuiden tot in de buurt van Amersfoort in het noorden die bij *â* en *ô* wel umlaut heeft, maar bij *au/ao* niet. Onze umlautgrens bij *droog* (en *ik geloof*) is getrokken aan de hand van de *RND*. Wanneer we die vergelijken met de kaarten 148 *droog* en 149 *geloven* in *FAND II-III*, die op veel recenter materiaal zijn gebaseerd, kunnen we constateren dat de umlautloze vorm in een halve eeuw tijd de umgelautete zeer sterk heeft teruggedrongen, vooral in het Belgische deel van de kaarten. Bijna de hele provincie Antwerpen en ook een aanzienlijk deel van Vlaams-Brabant zegt nu [dru.əχ] en [ʏəlu.əvə] in plaats van [dry.əχ] en [ʏəly.əvə]. Op het detailkaartje bij Goossens 1980 : 184 was overigens al te zien dat volgens het RND-materiaal de umlautloze vorm van *droog* zich al in de onmiddellijke omgeving van de provinciesteden Leuven en Turnhout genesteld had. Dat bij het werkwoord *dopen* (*FAND II-III*, kaart 150) kerkelijk taalgebruik de umlaut veel verder naar het oosten had teruggedrongen, had ik al in 1962 : 323 geconstateerd. We raken hier een punt dat voor een goed begrip van het terraslandschap onontbeerlijk is : hoe lager het aantal gevallen waarin de umlaut kan werken, des te zwakker is wanneer de kansen keren zijn positie tegen zijn terugdringing vanuit het westen. Het aantal gevallen dat bij Wgerm. *au/ao* een um-

lautfactor bevatte, is duidelijk kleiner dan bij *â* en zeker dan bij *ô*. Bij de verdringing van de umlaut bij *au/ao* speelt natuurlijk ook een rol dat de stad Antwerpen in tegenstelling tot de twee vorige gevallen geen umlaut heeft.

Een ander punt waarin de situatie bij *au/ao* duidelijk verschilt van die bij de *ô* en wat zijn verspreiding betreft ook bij de *â* is zijn spontane palatalisatie in het Oostvlaams en in een Zuidwestbrabants gebiedje met Brussel als centrum. Hier vinden we dus niet alleen voortzettingen van *drômen* en *drôg*, maar ook van *bôm*, *ôg*, *brôd* en *dôd*. De concrete realisatie van het spontaan gepalataliseerde vocalisme is meestal [y.ə], in Brussel en in Gent [y:]. Deze palatalisatie blijkt vrij jong te zijn (vgl. Van Loey 1961 : 184-186 en Taeldeman 1985 : 200-201). Opvallend is echter dat bij het werkwoord *horen* de omgeving van Brussel depalataliseert (*FAND II-III*, kaart 151). Het ziet ernaar uit dat de spontane palatalisatie hier in de positie voor volgende *r* wordt teruggedrongen.

Tot de voor umlaut vatbare lange klinkers en diftongen behoorde tenslotte de Wgerm. *û*. Die heeft in het oosten van het taalgebied overal waar het controleerbaar is umlaut ondergaan, d.w.z. overal ten oosten van lijn x op de kaart. Limburg, het oosten van Noord-Brabant, de Achterhoek, Twente, de oostelijke helft van Drente evenals de provincies Groningen en Friesland hebben dus umlaut, met palataal vocalisme (meestal een *uu*) in b.v. *kruus* 'kruis' tegen velaar vocalisme in b.v. *hoes* 'huis'. Ten westen van de lijn heeft spontane palatalisatie plaatsgevonden. Die resulteerde in een identieke realisatie van het vocalisme in *huis* (b.v. *huus* of gediftongeerd *huis*) en *kruis* (b.v. *kruus* of gediftongeerd *kruis*).

Lijn x heeft een oostelijker verloop dan de isoglossenbundel die gevormd wordt door de begrenzing van de umlaut in de drie vorige gevallen. Het ligt dan voor de hand aan te nemen dat de spontane palatalisatie van de *û* vanuit het westen over die bundel is heengeschoven tot aan haar huidige begrenzing. Er is ook een positieve aanwijzing voor die veronderstelling. Wanneer de niet-umgelautete *û* gevolgd werd door een *r* en dus in de ontwikkeling van deze klinker – o.a. door niet-diftongering – geïsoleerd

kwam te staan, werd hij niet zonder meer in het elan van de palatalisatie meegesleurd. Dat is het geval bij *zoer* voor 'zuur' en (met een woordgeografische complicatie) bij *schoer* 'schuur' (= 'bui', vgl. Duits *Schauer* en Engels *shower*), die in het hele Oostbrabants van België en Nederland, het hele gebied ten oosten van een lijn 's-Hertogenbosch-Arnhem en overal ten oosten en ten noorden van de Veluwe velaar vocalisme hebben (vgl. *ANKO* 2, kaart 11 en Weijnen 1951 : 12). In vergelijking met de *zuur*-kaart van de *ANKO* heeft het type *zoer* op de jongere kaart 76 van de *FAND II-III* niet zeer spectaculair, maar toch duidelijk terrein verloren.

Door onze bespreking van de verspreiding van de umlaut bij Wgerm. *ô*, *â*, *au*/*ao* en *û* wordt de oude stelling bevestigd dat het westen van het Nederlandse taalgebied (Vlaanderen, Zeeland, Holland) geen umlaut van historisch lange vocalen en van diftongen kent, het oosten daarentegen wel. Twee diftongen die eveneens vóór een umlautfactor konden staan, Germ. *ai* en *eu*, dienen buiten deze problematiek gehouden te worden. Zij werden al in de Gemeengerm. periode elk in twee varianten gesplitst, *ai*/*ae* en *iu*/*eo*, waarvan telkens de eerste vóór een umlautfactor (en bovendien vóór een *w* en een *u*) kon staan, de tweede niet. Hierbij valt op dat in het zuidwesten van het taalgebied telkens de gefonemiseerde tweede variant veralgemeend werd, terwijl in het noordoosten het verschil (afgezien van morfologische nivelleringen in paradigmata) gehandhaafd bleef. Wel is het zuidwestelijke gebied bij *ai*/*ae* veel kleiner dan bij *iu*/*eo*. Bij de eerste beperkt de veralgemening van de umlautloze vorm (*kleene* voor *klein*, *gete* voor *geit*) zich tot West- en Frans-Vlaanderen, met Oost-Vlaanderen als overgangsgebied (Van Loey 1967, Taeldeman 1978 : 8-9 en kaart 1), bij de tweede omvat ze het hele Vlaams, het Brabants behalve het noordoosten en het Westlimburgs. Hier vormt het Zeeuws met het zuidelijke Zuidhollands een overgangsstrook (Gysseling 1964, Goossens 1966, Van Loey 1980 : 61-62). Er zijn dus niet alleen chronologische, maar ook geografische argumenten om bij het onderzoek van de umlaut Germ. *ai* en *eu* buiten beschouwing te laten. Bij de *eu* is overigens nog een historisch-fonetisch argument voor deze op-

vatting te noemen. De ontwikkeling van de variant *iu* tot *uu* ziet er eerder uit als een dubbel assimilatieproces dan als een umlaut : het eerste lid werd gerond, het tweede gepalataliseerd, d.w.z. elk van beide leden paste zich articulatorisch aan het andere aan, wat een palatale geronde lange klinker opleverde.

Het bovenstaande stemt overeen met de traditionele opvatting dat "het Nederlands" geen umlaut van lange vocalen en diftongen kent. Met het Nederlands wordt dan kennelijk de standaardtaal samen met de westelijke dialecten waar die uit is ontstaan bedoeld. Impliceert die opvatting ook dat die taal en die dialecten bij de korte klinkers wel umlaut hebben ? Dat werd inderdaad tot 1980 bijna algemeen aangenomen. In dat jaar heb ik echter geargumenteerd dat de traditionele opvatting dat het westen van ons taalgebied slechts umlaut van korte klinkers, het oosten bovendien ook umlaut van lange klinkers en diftongen heeft, te vervangen is door de stelling dat overal de primaire umlaut gewerkt heeft, de secundaire daarentegen slechts in de oostelijke helft van het taalgebied gefonemiseerd is.

In het voordeel van deze stelling pleit het volgende. Het staat buiten kijf dat de Wgerm. korte *a* ook in het westen en in het ABN umlaut onderging. Werkwoordsvormen als *dekken* naast *dak*, *temmen* naast *tam*, *tellen* naast *getal*, *omhelzen* naast *hals*, *krenken* naast *krank* en vele andere voorbeelden maken hier iedere discussie overbodig. Maar wel valt op dat in het westen en het ABN (wellicht op het geval *eend* na) geen voorbeelden te vinden zijn van een umlaut die vanuit de derde syllabe op een *a* van de eerste syllabe gewerkt zou hebben, en evenmin van een umlaut vanuit de tweede syllabe wanneer zich op de grens van die twee syllaben een cluster *-cht-* bevond. In het Duits werkte de umlaut in zulke gevallen wel : naast *Macht* staat hier *mächtig* en naast *Magd* een meervoud *Mägde* uit ohd. *magadi*.[32] Ook de oostelijke Nederlandse dialecten vertonen deze umlaut. Men noemt hem secundair, in tegenstelling tot die in gevallen als *temmen* en *dekken* of ook de niet aan morfologische umlautalternanties gebonden gevallen *bed* en *eng*, die niet aan de genoemde restricties gebonden waren. Daar spreekt men van primaire

[32] Voor verdere details zie o.a. von KIENLE 1969 : 27-30.

umlaut. Daar het aantal gevallen met Wgerm. *a* dat klankwettig voor secundaire umlaut in aanmerking komt, echter klein is, ligt het voor de hand dat die nog verder naar het oosten is teruggedrongen dan die van Germ. *au*, te meer daar hij bijna uitsluitend in morfologische alternanties optreedt (*bekker* naast *bakken*, *menneke* naast *man*) : zie lijn 6 op de kaart en vgl. Goossens 1980 : 186-187. Bij de primaire umlaut komen ook wel alternanties voor (*temmen* naast *tam*), maar ze vormen geen voorwaarde (naast *bed* en *eng* bestaan geen vormvarianten zonder umlaut). Een min of meer bruikbaar voorbeeld van een secundaire umlaut buiten een alternantie, maar bij een open lettergreep, levert kaart 16 *eend* in *FAND II-III*. Hier heeft wel uitzonderlijk (waarom ?) de umlautvorm (maar is het ook een umlautproduct ?) de umlautloze in een westelijke relictpositie teruggedrongen, tot in West- en Frans-Vlaanderen, met duidelijke indicaties van het gebruik van de umlautloze vorm in Zeeland en het zuiden van Holland tot in een recent verleden.

In de oostelijke dialecten met secundaire umlaut van *a* valt dit vocalisme met dat van Wgerm. *e* samen. Bij de primaire umlaut is dat niet het geval : het product daarvan is er meer palataal-gesloten dan dat van de *e*, zoals Van Wijk in 1914 al wist en zoals de lijnen 4 en 5 op de kaart illustreren. Lijn 4 bakent het oostelijke gebied af waar in open lettergreep het vocalisme van *kegels* (primaire umlaut van *a*) meer gesloten is dan dat van *leven* (Wgerm. *e*), lijn 5 waar in gesloten lettergreep het vocalisme van *hebben* (primaire umlaut) meer gesloten is dan dat van *vechten* (Wgerm. *e*). Voor details zie Goossens 1980 : 187-192. Met het verschijnen van de *FAND* zijn deze constateringen door nieuw kaartmateriaal bevestigd. Het duidelijkst is dat bij de open lettergreep het geval. Hier (*FAND II-III*) vertoont de eerste syllabe van *ezel* (kaart 11) en *lepel* (kaart 12), die primaire umlaut hebben, in het hele taalgebied gesloten *ee-* of daaruit ontstaan diftongisch *ei*-vocalisme,[33] terwijl zich dat bij *week* (kaart 21), *scheel* (kaart 22) en *eten* (kaart 23), met Wgerm. *e*, tot het westen (Vlaanderen-Zeeland, Holland, het westen van Noord-Brabant, Utrecht en ook Groningen en Drente) beperkt. Anders

[33] Met verkortingen in Overijssel en Gelderland ten oosten van de IJssel.

uitgedrukt : het oosten onderscheidt een meer gesloten vocalisme bij de primaire umlaut van Wgerm. *a* van een meer open bij Wgerm. *e*, het westen doet dat niet. Bij de gesloten lettergreep (*FAND I*) vertonen de kaarten met voorbeelden van primaire umlaut 27 *zetten*, 28 *rekken*, 29 *zes*, 30 *bed*, 31 *leggen* ten oosten van het Vlaams en Zeeuws overal half open vocalisme [ɛ], maar in een aantal oostelijke dialecten blijkt Wgerm. *e* meestal open te worden gerealiseerd : [æ]. "De omvang van dat gebied verschilt van kaart tot kaart, maar uit een vergelijking van de kaarten blijkt dat naast het Limburgs en het Kleverlands ook het hele oostelijke en zuidelijke Brabants een tegenstelling tussen een open en een half-open *e* kent" (*FAND I* : 97). Het duidelijkst tekenen de zuidoostelijke gebieden met open *e* ([æ]) zich af wanneer op de klinker een nasaal of *l* volgt : kaarten 51 *pen*, 52 *bel*, 53 *geld*, 54 *helpen*.

Hiermee is, wanneer we van de hierna te bespreken consequenties voor de morfologie afzien, de verspreiding van de umlaut in alle voor dit verschijnsel vatbare klinkers en tweeklanken beschreven, op één na : Wgerm. *u*. Het resultaat kan als volgt worden samengevat : Één historische klinker vertoont in het hele taalgebied umlaut, namelijk de korte *a*, voor zover geen syllabe of een cluster *-cht-* tussen deze klinker en de umlautfactor de umlaut verhinderde of afremde, m.a.w. in geval van primaire umlaut. In alle andere gevallen is er een tegenstelling tussen een westelijk gebied zonder en een (zuid)oostelijk gebied met umlaut. Deze gevallen zijn : de Wgerm. lange klinkers *â*, *ô* en *û* (met de restrictie voor deze laatste dat een deel van het umlautgebied is overdekt door de westelijke spontane palatalisatie), de diftong *au/ao*, de korte klinker *a* wanneer zich tussen deze klinker en de umlautfactor een umlautstremmend element bevond, in open en gesloten lettergreep, tenslotte de uit primaire umlaut ontstane *e*, eveneens in open en gesloten lettergreep. Het umlautproduct bij deze *e* is meer palataal-gesloten dan de voortzetting van Wgerm. *e*. Dat geldt zowel voor de open als voor de gesloten lettergreep. De begrenzingen van al deze umlauten vormen een terraslandschap, waarbij het aantal gevallen met umlaut van west naar oost toeneemt, maar waarin een aanvankelijke gemeenschappe-

lijke grens in de buurt van de Dender nog gemakkelijk te herkennen is.

Bovenstaande opsomming spreekt de traditionele opvatting tegen dat de verdeling van de umlaut in het Nederlandse taalgebied met een tegenstelling tussen korte klinkers enerzijds en lange klinkers en diftongen anderzijds zou kunnen worden beschreven. Er zijn namelijk korte klinkers die zich op dezelfde manier gedragen als de lange en de diftong, namelijk de Wgerm. *a* voor umlautstremmende factor evenals de *e* die door primaire umlaut uit *a* was ontstaan. Het vele decennia lang negeren van dit feit, dat al in 1914 door Van Wijk was herkend, is eigenlijk niet te begrijpen.

Wat verbindt de genoemde korte klinkers met de lange en de diftong in hun vatbaarheid voor umlaut? Dat is het feit dat hun umlaut op secundaire wijze tot stand is gekomen, in tegenstelling tot de primaire umlaut van *a*. Deze laatste is historisch-fonologisch het resultaat van de samenval (de "merger") van de Wgerm. *a* voor umlautfactor met de Wgerm. *e*, die in principe niet voor umlautfactor stond. Het resultaat daarvan was dat er nu meer woorden met een *e* (en minder met een *a*) waren dan voorheen, en bovendien dat de distributie van die *e* werd uitgebreid met de positie "vóór umlautfactor". Het is aan te nemen dat op dat ogenblik de palatalisatie vóór umlautfactor ook bij de andere genoemde vocalische elementen al aan de gang was. Het gaat tenslotte bij al deze elementen en de *a* om hetzelfde fonetisch proces: palatalisatie door de werking van een volgende umlautfactor. Dat had echter nog geen fonologische consequenties, aangezien de gepalataliseerde en de niet gepalataliseerde variant van deze klinkers complementair verdeeld waren (positionele varianten vormden) zolang de umlautfactoren bewaard bleven. Maar zolang dat het geval was kon hun palataliserende werking blijven voortduren, met als consequentie o.a. dat de *e* die door primaire umlaut met de Wgerm. *e* was samengevallen, zich daar door een steeds palatalere realisatie weer van losmaakte. Wanneer dan in een laatste fase van het proces de umlautfactoren samen met de niet-palataliserende klinkers na beklemtoonde syllabe tot een sjwa verdoffen, wordt de complementaire

verdeling van de wel en de niet umgelautete varianten opgeheven en ontstaat tengevolge van deze distributiesamenval fonologisch gezien een nieuwe reeks klinkers/diftongen. Die zijn door secundaire umlaut ontstaan, d.w.z. door een umlaut die fonologisch (niet fonetisch!) jonger is dan de primaire. Voor de primaire umlaut van Wgerm. *a* betekent dit dat hij zich in deze fase heeft ontwikkeld tot een secundaire umlaut van de daaruit ontstane *e*. De precieze chronologie van de fonemisering van de secundaire umlaut van de *a* ligt niet vast, maar dat is voor ons probleem slechts zijdelings van belang. Zie daarvoor Goossens 1989a.

Wie de verdeling van de representanten van Wgerm. *u* in de Nederlandse dialecten bekijkt, vindt ten oosten van de umlautgrens bij de meest stabiele lange vocalen *ô* en *â* in de regel een klankwettige verdeling van velaar niet en palataal wel umgelautet vocalisme (*vol : vullen*, in open lettergreep *zomer : sleutel*). Maar ten westen van die grens vindt hij slechts chaos : woorden met historische umlautfactor die geen umlaut vertonen (*bos[se]* 'koker' of 'naaf'[34], *slotel* 'sleutel'), omgekeerd woorden zonder historische umlautfactor die wel palataal vocalisme hebben (*wulf* 'wolf', *veugel* 'vogel'), daarnaast in beide gevallen woorden die zich volgens het principe umlaut : geen umlaut "normaal" gedragen (*mus, meulen* 'molen' *: hond, boven*). Bij een aantal woorden met umlautfactor treedt ontronde umlaut op (*brig* of *breg* 'brug', *krepel* 'kreupel'), maar ontrond vocalisme vinden we uitzonderlijk ook bij ontbreken van een umlautfactor (*ip* 'op'). Bij de gevallen met umlautontronding valt verder het ontbreken van een onbeklemtoonde tweede syllabe met eindsjwa op in Vlaamse en Zeeuwse dialecten, die normaal geen sjwa-apocope hebben (*pit* in plaats van **pitte* 'put'). Bij alle genoemde mogelijkheden kunnen naast de aangegeven representatie in het Vlaams-Zeeuws-Hollandse gebied met verdere dialectgeografische opdeling ook een of meer andere representaties voorkomen, zodat dit gebied voor wat het optreden van velaar, palataal-gerond en palataal-ongerond vocalisme betreft niet alleen een on-

[34] Dit als voorbeeld dat niet in de rijke collectie van TAELDEMAN 1971 voorkomt. Zie *TNZN* 3, 6.

doorzichtige classificatie vertoont, maar bovendien zeer versnipperd is. Tenslotte : zoals de gegeven voorbeelden illustreren geldt de beschreven toestand niet alleen voor Wgerm. *u* in gesloten, maar ook in open syllabe. De chaos is dus, tenminste in aanleg, ouder dan de rekking van korte klinkers in open lettergreep in dit gebied.

Wie deze chaos taalhistorisch wil interpreteren heeft één zekerheid : de gevallen met ontronding van palataal vocalisme hebben wel degelijk umlaut. Het voorzetsel *ip* 'op' staat te geïsoleerd om dat tegen te spreken en heeft een eigen verklaring nodig. Er is sinds de jaren dertig heel wat vlijt aan de westelijke ontwikkeling van Wgerm. *u* besteed. De voornaamste studies van vóór mijn nieuwe kijk op de zaken van 1980 zijn Vereecken 1938 en Taeldeman 1971. Vereecken, die negen kaarten geeft, beschouwt de westelijke woorden met palatale klinker als gevallen met spontane palatalisatie. *Spontaan* betekent bij haar niet 'systematisch, zo goed als zonder uitzonderingen', zoals men de term bij de westelijke realisaties van Wgerm. *û* opvat, maar 'waarvan men de oorzaak nog niet achterhaald heeft' (Vereecken 1938 : 93). In haar opvatting kunnen dus in het westen gevallen met velaar naast gevallen met palataal vocalisme voorkomen zonder dat deze laatste niet spontaan zouden zijn. De kwestie of de speciale positie van Wgerm. *u* in een theorie van de umlaut als een verschijnsel bij historisch korte klinkers te beoordelen is, zoals dat destijds in de historische grammatica van het Nederlands werd beschreven, is bij haar niet aan de orde. En ook de vraag of de oostelijke umlaut van *u* iets met een tegenstelling tussen primaire en secundaire umlaut te maken heeft, valt buiten haar gezichtsveld.

Een belangrijke aanvulling op de studie van Vereecken leverde een artikel van Verstegen 1943 (met zes kaarten), dat echter louter inventariserend is. Hier krijgen we voor het eerst zicht op de verspreiding van de umlautontronding, ten minste in de zuidelijke dialecten. Bij Goossens 1962 (11 kaarten; daarin 5 gevallen met Wgerm. *u*) worden de westelijke palatalisaties in het kader van het ontstaan van geronde palatale klinkerreeksen in de Nederlandse dialecten als elementen in het totstandkomen van

een evenwicht met de oostelijke umlauten gezien. Dat stuk bevat dus wel een taalhistorische visie, maar bevat nog geen stellingname ten aanzien van de problematiek zoals ze hier is geschetst (in het westen geen secundaire umlaut, ofwel geen umlaut omdat de *u* een korte klinkers was).

In de uitvoerige studie van Taeldeman 1971 wordt met behulp van 21 kaarten de verdeling van het Wgerm. *u*-vocalisme in het zuidwesten van het Nederlandse taalgebied onderzocht (zie ook *FAND I* : kaarten 90-127 en *FAND II-III*, kaarten 36-55). Taeldeman maakt een scherp onderscheid tussen Wgerm. *u* en *o*. Bij deze laatste sluit hij westelijke palatalisatie en (uiteraard) umlaut uit. Hij stelt zich niet tevreden met Vereeckens "verklaring" van de palatale geronde klinkers in dat gebied als gevallen van palatalisatie "waarvan men de oorzaak nog niet achterhaald heeft", maar neemt aan dat umlaut "evengoed in het westen als in de kontinentaler dialekten gewerkt" heeft (voor de gerekte palataal : Taeldeman 1971 : 249) en dat daarnaast de "onstabiele status van de gesloten fonemen in het korte-vokalensysteem wellicht een sterke strukturele impuls (is) geweest voor het samenvallen" van een mediaal geworden *u* "met de schaarse representanten van umlauts-/ў/" (bij de kort gebleven vocaal : p. 227). Hij heeft zeker een punt voor zijn umlauttheorie door de constering dat de meeste gevallen met ontronding (types *stik* en *krepel*) een umlautfactor bevat hebben, maar moet wel (wat voor de hand ligt) voor de uitzondering *ip* voor 'op' een ad hoc-oplossing verzinnen.[35] Toch bevat zijn stelling enkele zwakke punten : in zijn woordenlijst staan een aantal elementen waarvoor even goed historisch *o*- als *u*-vocalisme kan worden aangenomen, zijn kijk op de beïnvloedende consonantische omgevingen is aanvechtbaar, hij houdt geen rekening met een mogelijk parallellisme in de sluiting van de half open korte klinkers van de ongeronde palatale en de velare reeks, waardoor het denkbaar is dat een *u* voor gedekte nasaal op een na-Wgerm. *o* teruggaat (zie Goossens 1980 : 203-204). Samengevat : In de vi-

[35] TAELDEMAN 1971 : 195 : "Dit alles impliceert dan dat de "spontane" palatalisatie in *op* ouder (8e à 10de-eeuws zoals de umlautsontronding ?) zou zijn dan in de meeste andere gevallen, waar de palatalisatie dan geen aanleiding tot ("ingw.") ontronding meer heeft gegeven (...)".

sie van Taeldeman onderscheidt het Vlaamse (en gedeeltelijk het Zeeuwse en ook nog wat het Hollandse) westen zich van het oosten, niet doordat het geen umlaut van Wgerm. *u* zou hebben, maar wel doordat er bij de gevallen met umlaut nog gevallen met idiosyncratische (door hem "spontaan" genoemde) palatalisatie bovenop komen.

In Goossens 1980 wordt met de opvatting van een westelijke umlaut van Wgerm. *u* gebroken. Hier wordt aangenomen dat men om de verspreiding van de umlaut in het Nederlandse taalgebied te begrijpen, niet van een tegenstelling tussen voor umlaut vatbare korte klinkers enerzijds en lange klinkers plus diftongen anderzijds dient uit te gaan, waarbij de standaardtaal slechts umlaut van de eerste groep zou kennen en westelijke dialecten bovendien nog idiosyncratische palatalisaties bij Wgerm. *u*. Wel gaat het om een tegenstelling tussen primaire umlaut, waarvoor alleen Wgerm. *a* in aanmerking kwam, en secundaire umlaut, die op lange klinkers en diftongen en bovendien op Wgerm. *u* kon werken. De primaire umlaut werkte in het hele taalgebied, de secundaire niet in het westen en in de standaardtaal. Ook in deze opvatting blijft men in het westen met idiosyncratische palatalisaties zitten. Zowel in de vorige als in deze opvatting is er een aparte uitleg nodig voor de gevallen met ontrond vocalisme (*pit/pet*, *krepel*), die door Weijnen 1962 : 95 "als de uiterste consequentie van de *i*-umlaut" beschreven worden. In ieder geval is ook in mijn opvatting rekening te houden met sommige woorden die op die manier in het westen umlaut vertonen.

In 1989a heb ik de begrippen primaire en secundaire umlaut in vier opzichten gepreciseerd. Typologisch : de fonemisering van de primaire umlaut vond plaats door samenval van de umgelautete met een andere klinker (Wgerm. *e*), van de secundaire door samenval van de umlautfactoren met andere klinkers. Kwantitatief : de primaire umlaut is de umlaut van één enkele klinker (Wgerm. *a*), de secundaire van een hele reeks klinkers, met tot consequentie het ontstaan van een reeks nieuwe klinkers. Chronologisch : de primaire umlaut werd vroeger gefonemiseerd dan de secundaire. Geografisch : de primaire umlaut is

in alle Nederlandse dialecten en in de standaardtaal opgetreden, de secundaire niet in de westelijke dialecten.

Taeldeman heeft in *FAND I* : 189 en *FAND II-III* : 81-82 zijn en mijn opvattingen nog eens naast elkaar geplaatst en op de moeilijkheden zowel in de ene als in de andere oplossing gewezen. Hij kiest hier echter niet opnieuw stelling. Wel lijkt hij mij aan wat hij secundaire umlaut noemt, een andere inhoud te geven dan ik : hij betrekt hem op morfologisch gemarkeerde vormen uit de flexie. Buccini 1992 heeft zich bij mijn mening aangesloten, maar in 1995 : 51-60 nuances aangebracht, waardoor "de twee posities toch tenminste in zekere mate verzoend worden" (p. 53). Daarop is nog terug te komen. Van Loon 1995 neemt aan dat "het Nederlands geen umlaut op lange vocalen" heeft, maar geeft geen argumenten voor de stelling dat de vocaallengte en niet het primaire/secundaire karakter van de umlaut de bepalende factor is geweest. Goeman 2004 tenslotte bekijkt het probleem "vanuit het noordoosten, het Nederduits". Zijn artikel is blijkbaar op het laatste ogenblik voor een feestbundel geredigeerd. Daardoor vertoont het een aantal redactionele manco's, die het begrijpen bemoeilijken. Hij beperkt zich tot de morfologische umlaut in de 3de persoon sg. presens van sterke werkwoorden (klasse 7 en delen van klassen 2 en 6). Hij postuleert daarin een samenhang van het umlautloze Groningen en het noorden Van Drente met een groot Noordnederduits gebied en staat sceptisch tegenover een verdringing van de umlaut onder westelijke (Hollandse) invloed.

Alles samengenomen lijkt me de stelling dat de tegenstelling tussen het Vlaams-Zeeuws-Hollandse westen en de rest op historisch-fonologisch vlak door de beperkter verspreiding van de secundaire umlaut bepaald wordt, ook na de discussie sedert 1980 nog steeds het plausibelst. Voor het noordoosten lijkt nog verder onderzoek nodig dat uit zal moeten gaan van een ruimere materiaalbasis dan die van een morfologische casus. Die morfologie heb ik totnogtoe zoveel mogelijk buiten beschouwing gelaten om het beeld niet van het begin af te vertroebelen. Het is nu echter tijd om het in het betoog te betrekken.

Als het westen afgezien van de ontrondingsgevallen (type *stik*, *evel*) alleen maar primaire umlaut (van *a*) heeft gekend, moet het aantal umlautalternanties er veel beperkter zijn geweest dan in het aangrenzende oosten. Maar we vinden er in het ABN toch nog heel wat in de woordvorming, hoewel ze er gelexicaliseerd blijken te zijn : *tam/temmen*, *dak/dekken*, *lam/belemmeren*, *hals/omhelzen* enz. (verdere voorbeelden bij Schönfeld-Van Loey 1970 : 41-42) en met rekking van de ene of de andere klinker *laat/lest*, *haan/hen*, *waken/wekken*, *lam/leemte*, *stad/(leger)stede*, *baten/beter*. Daarentegen lukt het nauwelijks, bij de voortzettingen van Wgerm. *u/o* zulke voorbeelden te vinden. Een op het eerste gezicht overtuigend geval, *vol/vullen*, is bij nader toezien verdacht, aangezien *vol* in het grootste deel van het Vlaams met palatale klinker gerealiseerd wordt : *vul* (Taeldeman 1971 : kaarten 2 en 13). Deze constatering geeft een verdere steun aan de stelling van de beperkter verspreiding van de secundaire umlaut.

Maar wat er ook van zij, wisselingen tussen umgelautete en niet-umgelautete klinker treffen we in het westen zo goed als uitsluitend in de woordvorming aan, en ook daar zijn ze gelexicaliseerd. Uit de flexie is alleen het paar *stad/steden* bekend, en daarin zou de umlautloze enkelvoudsvorm dan nog een ontlening aan oostelijker dialecten kunnen zijn (Goossens 1999a : 158-159; Schütte 2007/08 : 116). Het ziet er dus naar uit dat de zwakke positie van de umlaut in het westen, waar hij uitsluitend de Wgerm. *a* had aangetast, tot gevolg had dat morfologische alternanties van umlaut- en niet-umlautklinker zich hier niet hebben kunnen handhaven. Verder oostelijk was de positie van de umlaut veel steviger. Hij had hier het ontstaan van een geronde palatale klinkerreeks tot gevolg. Die nieuwe klinkers leverden, waar flexie en woordvorming dat mogelijk maakten, samen met de umlaut van *a* alternanties met hun velare en hun open tegenhangers op. Maar ook als zulke alternanties niet tot stand konden komen, b.v. bij de adjectieven *groen* en *droog*, droeg de umlaut tot de uitbouw van een geronde palatale reeks bij.

Er zijn dus twee fundamentele kenmerken waardoor de dialecten van het grootste deel van het huidige Nederlandse taalgebied zich tegen het westen afgezet hebben. In de eerste plaats

kwamen hier vocaalsystemen met een eigen verdeling van de elementen over de woordenschat tot stand. In het westen werd en wordt in de regel geen verschil gemaakt tussen de klinkers van *haar* en *schaar*, *boek* en *ik zoek*, *hoog* en *droog*, *huis* en *kruis*, *bakken* en *bakker*, het adjectief *hel* en het substantief *hel*, *zon* en *zonde*, *deken* 'geestelijke' en *deken* 'bedekking', *boven* en *over*. Deze negen woordparen, die slechts voorbeelden van reeksen zijn, leveren ten oosten van de umlaut- en palatalisatiebundel telkens verschillende vocalen op : geschematiseerd *haar* en *scheer*, *boek* en *ik zuuk*, *hoog* en *dreug*, *hous* en *kruis*, *bakken* en *bekker*, *hel* en *hèl*, *zon* en *zun*, *dèèken* en *deken*, *boven* en *euver*. In de tweede plaats, en dat is nog veel doorslaggevender, impliceerde deze tegenstelling een scherp contrast in de vormleer van oost en west. In het oosten waren de voorwaarden vervuld voor een morfologische functie van de umlaut zoals we die uit het Duits kennen in de meervoudsvorming van talloze zelfstandige naamwoorden (type *Fuß/Füße*), in de tweede en derde persoon enkelvoud presens van talrijke sterke werkwoorden (*ich laufe, du läufst, er läuft*) en in de tweede conjunctief van een nog groter aantal (*ich käme*), in de trappen van vergelijking van een reeks bijvoeglijke naamwoorden (*klug/klüger*), in de diminutiefvorming (*Vogel/Vögelchen*) en in talrijke andere gevallen van woordvorming (*Macht/mächtig*). In het westen daarentegen, waar alleen de primaire umlaut heeft gewerkt, waren kennelijk de gevallen met een morfologische umlautalternantie zo weinig talrijk, dat zij zich in de flexie hoegenaamd niet en in de woordvorming slechts daar konden handhaven waar het semantisch verband tussen de twee leden van een paar niet meer werd aangevoeld (*dekken* naast *dak*, *belemmeren* naast *lam*). In de flexie ging de nivellering zelfs verder : het uitschakelen van de umlaut in de tweede en derde persoon enkelvoud indicatief presens sloeg over op de sterke werkwoorden die hier ten gevolge van een oudere ontwikkeling al een afwijkende klinker hadden. Zo werd bijvoorbeeld *hij hilpt* tot *hij helpt* genivelleerd.

Door deze en nog te bespreken andere ontwikkelingen kregen de dialecten van het westen een structuur die afwijkt van die van alle andere Germaanse dialecten We kunnen die terecht als

Nederlands karakteriseren omdat ze in een latere fase bestanddeel van de Nederlandse standaardtaal is geworden en omdat ze ook in meerdere of mindere mate door de meerderheid der dialecten van de oostelijke twee derden van het taalgebied is overgenomen. Daarop wordt dadelijk verder ingegaan.

Op de vraag hoe het komt dat de strook Vlaanderen-Zeeland-Holland als enig gebied van het hele Westgermaans het fundamentele kenmerk bevat dat als vertrekpunt van de specifiek Nederlandse ontwikkeling moet worden beschouwd, had ik destijds geen bevredigend antwoord. In 1988 kon ik er wel op wijzen dat grote stukken van dat gebied slechts laat een vaste bewoning hebben gekregen en dat de definitieve nederzetting er van gemengde aard blijkt te zijn geweest, met oorspronkelijke kustbewoners, vooral Friezen, en uit het binnenland gekomen groepen. Ik moest echter bekennen dat deze constateringen het probleem niet konden oplossen en besloot : "Het oudste Nederlands, de taal van de drie-eenheid Vlaanderen-Zeeland-Holland, blijft een mysterie."

Maar in 1992 heeft Buccini een bevredigend antwoord gegeven op de vraag waar ik in 1988 mee bleef zitten. Hij stelt dat in het areaal dat later het Nederlandse taalgebied zou worden, na de volksverhuizingen twee soorten dialecten werden gesproken : in het westen, in de buurt van de kust, "Ingweoonse", door groepen die al eerder, en verder naar het oosten "Frankische", door groepen die pas later sedentair waren geworden. Tot op zekere hoogte had er in het westen vermenging van beide bevolkingsgroepen plaats. De "Franken" waren de sociaal dominante groep, zodat het Ingweoons (ik laat van hier af de aanhalingstekens weg) in het westen in de merovingisch-karolingische tijd geleidelijk door het prestigieuzere Frankisch vervangen werd. Dit proces, dat zich over meerdere generaties heeft voltrokken, verliep volgens het impositie-model dat F. van Coetsem in zijn boek *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact* van 1988 heeft uitgewerkt. Op den duur spraken de bewoners van de westelijke Nederlanden een taal waarvan het fonologisch systeem Frankisch was, maar met een Ingweoonse articulatiebasis, terwijl hun morfologie als een gereduceerd

Frankisch systeem te karakteriseren is, met een aantal uit hun oorspronkelijke taal overgenomen elementen. In de woordenschat kwamen elementen uit beide systemen voor. Op het ogenblik van hun overschakeling spraken de Ingweonen dialecten waarin het umlautproces verder gevorderd was dan in het Frankisch : de fonemisering van de nieuwe reeks geronde voorklinkers was er al in doorgevoerd. Bij de Franken had fonemisering op dat ogenblik slechts plaatsgehad bij de primaire umlaut van *a*, de secundaire umlauten waren nog maar positionele varianten van hun niet-umgelautete tegenhangers. De Ingweoonse sprekers, bij wie de umlaut de fase van een fonologisch proces had afgesloten en eenvoudig een bron van morfolexicale alternanties was geworden, slaagden er niet in, perfect een Frankisch dialect te leren waarin de secundaire umlauten nog in een allofonische fase verkeerden, zij schakelden die subfonemische verschillen in de hantering van hun doeltaal gewoon uit. Daardoor werd in die overgenomen taal het umlautproces geblokkeerd, aangezien de voorwaarde die tot fonemisering van de umlaut had kunnen leiden, was verdwenen. Dat de oude Ingweoonse dialecten wel degelijk een gefonemiseerde umlaut hebben gekend, blijkt nu juist uit woorden als *stik*, *pit* en *rik* voor 'stuk', 'put' en 'rug', die als relicten een extreme palatalisatie in de gestalte van ontronding combineren met apocope van de vocaal die zich uit de umlautfactor had ontwikkeld. Dat contrasteert opvallend met het normale ontbreken van die apocope in woordvormen als *oge* voor 'oog' of *ik schrive* voor 'ik schrijf' in het merendeel van die dialecten.

Buccini's stelling is strikt genomen wegens het ontbreken van taalmateriaal uit de cruciale periode niet bewijsbaar, maar ze is consistent en zeer plausibel en ze geeft een bevredigend antwoord op de vraag hoe het Nederlands is ontstaan. Ze impliceert wel dat die taal bij haar ontstaan in een gebied werd gesproken dat in socioculturеel opzicht juist niet de toon aangaf, maar dat dit gebied met zijn nieuwe taal in een volgende fase, in de elfde-twaalfde eeuw, dominant is geworden.

In zijn studie van 1995 betoogt Buccini dat "die uitzonderlijke ontwikkeling van het Nederlands van bijzonder groot belang

is voor ons begrip van de ontwikkeling van de *i*-umlaut in het Germaans als geheel. Door de bestudering van het Nederlands en de Nederlandse dialekten krijgen wij ook belangrijke inzichten in het probleem van de vroege dialektische struktuur van het Germaans" (p. 60). Bij zijn vroegere uiteenzetting over het ontstaan van het Nederlands brengt hij nog enkele nuances aan. De variatie waartoe de overname van het Frankische systeem in het westen leidde, verliep langs een horizontale (geografische) en een vertikale (sociale) as. Het aantal ingweonismen was groter naarmate men verder naar het westen ging en naarmate men verder op de sociale ladder afdaalde. En al in de late Oudnederlandse periode kwam niet alleen een "ontingweonisering" in Vlaanderen, maar ook een "vernederlandsing" in Brabant op gang. Verder noordelijk zijn de verhoudingen minder duidelijk. Buccini neemt aan dat er een "verheven" variëteit Oudnederlands bestond, "dus zonder secundaire umlaut, die ofwel aan de palatalisatie niet meedeed ofwel weerstand bood tegen het opkomen van de palatalisatie" (p. 58), wat vormen als *koning* en *molen* in plaats van *keuning* en *meulen* opleverde. Een toegeving aan Taeldeman is de voorzichtige aanname van een consonantische conditionering van de palatalisatie door impositie vanuit de Ingweoonse uitgangstaal, die sterke overeenkomsten met het Zuidengelse Kustingweoons vertoond moet hebben.

In tegenstelling tot het vorige hoofdstuk, waar ik geen argumenten kon zien om aan de isoglossenbundel in de buurt van de IJssel de historische status van een grens tussen twee Germaanse volksstammen, de Saksen en de Franken, toe te kennen, ben ik dus wel van mening dat er in het westen van ons taalgebied een scheiding tussen twee bevolkingsgroepen (ik spreek liever niet van stammen) is geweest. Die twee groepen spraken aanvankelijk twee duidelijk verschillende varianten van het Westgermaans, maar de westelijkste groep heeft op de beschreven manier haar taal door die van haar oostelijke buren vervangen, en die vervanging heeft het ontstaan van het Nederlands tot gevolg gehad. De twee taalvarianten waar het om gaat heb ik hierboven in de traditie van de Nederlandse taalgeschiedschrijving Ingweoons en Frankisch genoemd. Ook hier gaat het om etiket-

ten, maar er blijkt wel meer nederzettingshistorische realiteit achter te zitten dan in het geval van de Saksen en de Franken aangetoond kan worden. Zo is er herhaaldelijk op gewezen dat tot die Ingweonen Friezen hebben behoord. Hun taalkenmerken (zo *pet, breg* tegen *pit, brig*) worden vooral in noordelijker (Zeeuwse, Hollandse) maritieme dialecten aangetroffen (Buccini 1995 : 46, 56). Het lijkt me echter niet nodig hier op grond van het uiterst schaarse bronnenmateriaal verder te speculeren. We hebben genoeg aan de constatering dat de Germaanse kustbewoners van na de volksverhuizingen zich in hun taalgebruik aan hun jongere oostelijke buren hebben aangepast.

2. – Ingweoons

In bovenstaand résumé van het betoog van Buccini heb ik de termen *Ingweoons* en *Frankisch* gebruikt. Ik zal dat ook in het vervolg doen, zij het met een zekere schroom, omdat ik geen tegenstelling tussen "stammen" wil suggereren, maar het slechts wil hebben over groepen sprekers waarvan de Wgerm. dialecten zich duidelijk onderscheidden.

In de literatuur over het Ingweoons kan men lezen dat de naam *Ingwaeones* in de 'Germania' van Tacitus en in de 'Naturalis historia' van Plinius overgeleverd is en dat hij deel uitmaakt van een opsomming van drie stamgroepen, waarvan de andere twee de *Istvaeones* en de *Erminones* zijn.[36] De Ingwaeones leefden aan de kust (proximi Oceano). Feitelijk staat bij Tacitus niet *Ingwaeones*, maar *Ingaeuones*. Bij Plinius staan de spellingen *Inguaeones*, *Ingyeones*, *Incyones* (Much & Lange 1967 : 53-55; Neumann 2000). In de literatuur heeft zich de spelling *Ingw(a)eonen* doorgezet en is *Ingw(a)eoons* een benaming ge-

[36] Zij zijn de afstammelingen van Mannus. "Manno tres filios assignant, e quorum nominibus proximi Oceano Ingaeuones, medii Erminones, ceteri Istvaeones vocentur" (Germania c. 2). Bij Plinius zijn het eigenlijk vijf stammen. Als eerste noemt hij de *Vandili* en als vijfde de *Peucini-Basternae*. Die twee worden als jongere toevoegingen beschouwd. Als argument daarvoor wordt het ontbreken van de alliteratie beschouwd, die de drie andere met elkaar verbindt (Much & Lange 1967 : 55). Immers, hun "Genealogie geht wohl auf einen germ. Mythos zurück, der in dichterischer Form (*carminibus antiquis*) tradiert wurde" (Neumann 200 : 431).

worden voor verschijnselen in de Westgermaanse dialecten die zich in de buurt van de kust concentreren.

Vooral sinds het roemruchte artikel van Wrede 1924 is in de Germaanse dialectologie en taalgeschiedenis aan de studie van het Ingweoons veel energie besteed. Dat heeft voor een aanzienlijke aangroei van de kennis gezorgd, maar tegelijk is het thema in drie opzichten onduidelijker geworden. Deze zijn de geografische begrenzing van het verschijnsel, zijn historische afbakening en de criteria waaraan een taalfenomeen moet voldoen om in de inventaris van de ingweonismen opgenomen te mogen worden. In verband met het Nederlands is de aangroei van de studies en hypothesen in de historische grammatica van Schönfeld van de derde druk (1932) af goed te volgen. Een beknopt historisch overzicht van het internationale onderzoek staat bij Nielsen 2000. In zijn afscheidscollege van 1997 heeft Van Bree het onderwerp "opnieuw bekeken" en er vanuit moderne taalhistorische inzichten nieuwe aspecten aan toegevoegd. Inventariseringen van ingweonismen vanuit Nederlands perspectief staan o.a. bij Schönfeld-Van Loey 1970 : XXXIII-XXXVII en bij Van Bree 1997 : 12-15.

Het hier ingenomen standpunt is er een dat zich tegen de drie genoemde vervagingen afzet. Wat de geografische begrenzing betreft neem ik aan dat ingweonismen te vinden zijn in het gebied ten westen van de bundel der secundaire umlauten. Daartoe behoren het Vlaams, Zeeuws, Hollands en ook het noordoosten, waar echter de umlautbundel een minder duidelijke structuur vertoont. Wat de historische afbakening betreft moet het gaan om verschijnselen die ouder zijn dan de grondstructuur van het Frankisch en – om nog eens het geologische beeld te gebruiken – als elementen van de onderliggende laag zijn blijven dagzomen doordat de jongere, bovenste laag ze niet helemaal overdekt heeft. Het komt voor dat zich op een ingweonisme jongere verschijnselen hebben geënt. Die moeten er dan van afgepeld worden om het eigenlijke ingweonisme te herkennen. Voorbeeld : Met de Ingweoonse Ersatzdehnung in **ûs* uit **uns* en **mûþ-* uit **munþ-* was de ontwikkeling in het vocalisme van deze woorden nog niet afgelopen. In Ingweoons *ûs* werd de *û* in

een West- en Frans-Vlaams gebied spontaan gepalataliseerd : *(n)ys*. Die palatalisatie tot *y* is niet Ingweoons, maar jonger Nederlands. In plaatsnamen op *-muide(n)* vinden we bovendien een nog jongere Nederlandse diftongering. Alleen de eerste fase in deze ontwikkeling, de Ersatzdehnung, is Ingweoons, de rest is niet-Ingweoons Nederlands. Tenslotte de criteria waaraan een taalverschijnsel moet voldoen om als ingweonisme te worden beschouwd : het moet zich van de resultaten van regelmatige ontwikkelingen in zijn gebied onderscheiden doordat het als een anomalie herkenbaar is, die bovendien maar een deel van het Ingweoonse areaal inneemt. Zo is b.v. het normale palatalisatieproduct van Wgerm. *u/o* in het Ingweoonse gebied een geronde voorklinker (*wulf* 'wolf, bij rekking *sleutel*); bij Ingweoonse ontronding vinden we echter *i* of *e* en *ee* (*brig/breg* 'brug', *krepel* 'kreupel').

3. – De umlaut in de morfologie

Onder 1 is de verspreiding van de umlaut als klankwet in de Nederlandse dialecten beschreven. Het gaat hier om een z.g. combinatorische klankwet : een klank a verandert in een klank b, echter niet in alle omgevingen waarin hij voorkomt, maar slechts als bepaalde voorwaarden in die omgeving vervuld zijn. Concreet : de umlaut wekte slechts als er een umlautfactor voorhanden was, d.w.z een *i*, *î*, *iu* of *j* in de eerste of eventueel de tweede syllabe die op de beklemtoonde klinker volgde die de umlaut onderging.

De umlaut had belangrijke consequenties voor de morfologie. In een flexieparadigma konden vormen met en zonder umlautfactor naast elkaar voorkomen. Zo hadden in de presensvervoeging van het werkwoord *varen* (**faran*) de tweede en derde persoon singularis een umlautfactor (**faris*, **farit*), de andere vormen en de infinitief niet. Dus ondergingen die tweede en derde persoon umlaut, de andere vormen niet. Dat leverde in het Duits naast een infinitief *fahren* en presensvormen *ich fahre*, *wir* en *sie fahren*, *ihr fahrt* zonder umlaut de vormen *du fährst* en *er fährt* met umlaut op. Het resultaat is dus een umlautalternantie. Umlautalternanties vinden we ook in de verbuiging (vgl. Duits

Maus/Mäuse of Engels *mouse/mice*) en in de woordvorming (vgl. Duits *Macht/mächtig*).

Het ligt voor de hand dat combinatorische klankwetten en dus ook de umlaut door het tot stand komen van redundanties de grammatica compliceren. Grammatische onderscheidingen die vroeger door één kenmerk werden uitgedrukt, worden het nu door twee kenmerken, waarvan het oorspronkelijke wel kan verdwijnen (bij de umlaut door het verdoffen van de umlautfactoren). In de meeste gevallen komt het nieuwe kenmerk slechts in een deel van het paradigma voor. Dat deel bestaat dan uit niet-neutrale delen van dat paradigma, dus bij substantieven niet uit de nominatief enkelvoud, bij werkwoorden niet uit de infinitief, bij woordparen niet uit het simplex. Dat verzwakt de positie van de umlaut in de vormen waarin hij wel voorkomt. Zo kunnen analogieën tot stand komen, waardoor de umgelautete klinker door die van de neutrale vorm wordt vervangen en in de flexie weer doorlopend hetzelfde vocalisme heerst. In de woordvorming verloopt het analogieproces minder gemakkelijk, omdat de band tussen het grondwoord en zijn afleiding minder hecht is dan in de flexie die tussen de neutrale en de geflecteerde vorm. In de westelijke Nederlandse dialecten stond de umlaut bovendien wezenlijk zwakker dan verder oostelijk, omdat hij er alleen op Wgerm. *a* gewerkt had, maar verder oostelijk bovendien op het hele velare deel van het vocaalsysteem.

Het is dus te begrijpen dat in het westen de umlaut uit de flexie verdwenen is en dat waar hij zich in de woordvorming gehandhaafd heeft, het verband tussen het grondwoord en zijn afleiding (*tam/temmen*) niet of nauwelijks wordt aangevoeld. Dat is natuurlijk ook de situatie in de standaardtaal. Maar woorden waarin klankwettig geen alternanties tot stand konden komen, hebben de umlaut uiteraard bewaard (*bed*, *ezel*).

De westelijke morfologische alternantieloosheid is al bij het begin van de schriftelijke overlevering in het midden van de 13de eeuw ingetreden. Op dat ogenblik is blijkbaar de spontane palatalisatie van de *û* vanuit het westen al expansief in oostelijke richting. Daardoor worden de alternanties van het type *moes/muze* 'muis/muizen' in het westen van Brabant en Utrecht al

vroeg automatisch opgerold en is de positie van de morfologische umlaut er al verzwakt.

Toch heeft het middeleeuwse Zuidwestbrabants nog talrijke morfologische umlauten, vooral in de woordvorming : bij de diminutieven (b.v. *kelfken* 'kalfje', *streetken* 'straatje', *vuesken* (dim. van *vos*), *vreuken* 'vrouwtje' (Van Loey 1937 : 33, 41, 73, 83), bij adjectieven op *-ig* (b.v. *eendrechtich*, *mechtich*, *gestedich*) (id. : 28, 29, 62) en substantieven op *-er* (b.v. *luepre* 'loper', *wechter* 'wachter', *zegher* 'zager') (id : 83, 85, 94). Ook in de meervoudsvorming komt een vorm als *meeghden* (id. : 94) tot in de 16de eeuw voor. Niet alleen bij *meeghden*, maar ook bij *streetken* en *zegher*, die eveneens nog in de 16de eeuw met umlautvocaal voorkomen, stipt Van Loey aan dat het moderne Brussels dialect analoge niet-umlautvocaal heeft. Overigens zijn er ook nu nog voldoende resten van het hierboven besproken type *menneke* en *bekker* die van het vroegere ruime voorkomen van morfologische umlauten in het Brabants getuigenis afleggen. Ook in de meervoudsvorming van substantieven zijn er in een aantal Brabantse dialecten nog relicten, al zijn ze niet talrijk : *zeuge* naast sing. *zog* (Zuidbrabantse realisatie *zoeg*), *heuve* naast *hof* (Goossens 1987 : 165). In het Oostnoordbrabants hebben ze zich echter goed gehandhaafd : in de lijst met relictmeervouden van de sterke verbuiging in het dialect van Oerle bij De Bont 1962 : 336-341 staan er 35. Het zijn gedeeltelijk nieuwvormingen, die de levenskracht van de umlaut als morfologisch procédé tot in de twintigste eeuw toe bewijzen.

In de Brabantse dialecten is verder morfologische nivellering ten voordele van de umlautklinker in het presens en het voltooid deelwoord van sterke werkwoorden der zesde klasse bekend : *veren*, *greven* in plaats van *varen*, *graven* (Goossens 2000 : 109-111). Het gaat hier om de umlaut van de Wgerm. korte *a*, zodat die ontwikkeling in een periode van onzekerheid ook in het westen denkbaar is geweest. Van Loey 1980 : 42 heeft uit het Hollandse Mnl. de vormen *dregen*, *greven*, *veren* opgetekend. Bij sterke werkwoorden van klasse 7 (*blazen*, *braden*) komt umlaut (*blezen*, *breden*) in kleine Zuidwestbrabantse gebieden vlak ten oosten van de umlautgrens van Wgerm. *â* voor, duidelijk als relict

(Goossens 2000 : 112). Hier was een verspreiding verder westelijk uitgesloten. Het "averechtse" doordringen van de umlaut in de neutrale vormen van zulke werkwoorden is een indicatie voor een nog betrekkelijk laattijdig fungeren van de morfologische umlauten in het Brabants.

Van het gebied waar de umlaut thans nog een levend morfologisch procédé is geeft kaart 6 een indruk. In de meervoudsvorming van substantieven gaat het om Limburg, een oostelijk deel van Noord-Brabant en ten noorden van de Rivieren om ruim bemeten Liemers, Achterhoek en Twente. Ongeveer hetzelfde gebied heeft umlaut in de 3de pers. sg. ind. presens van sterke werkwoorden der zesde en zevende klasse. Bij de 2de persoon is het gebied nog kleiner. Dat is het gevolg van de verdere terugdringing van het enkelvoudspronomen *du* door pronominale vormen van de 2de persoon meervoud en de daarbij horende vormen van het werkwoord. Hier beperkt het zich tot het oostelijke Limburgs en een wat smallere strook van de Liemers, de Achterhoek en Twente. Bij de diminutieven, een geval van woordvorming dus, zij het dan het meest gesystematiseerde, is het dan weer wat groter, met nog een duidelijk aandeel van het oostelijke Brabants en ten noorden van de Rivieren nagenoeg heel Overijssel en Gelderland ten oosten van de IJsselbundel. Goeman 2004 : 456 heeft er op gewezen dat dit beeld voor de 3de pers. sg. "bijstelling verdient", immers "het hangt er maar vanaf welk werkwoord men kiest". Daar heeft hij zeker gelijk in, en ik zou hetzelfde willen zeggen van de diminutieven : het hangt er maar van af welk substantief men kiest. Het gaat niet om strakke grenslijnen, maar om (tamelijk smalle) overgangszones, die onder druk van de westelijke umlautloosheid tot stand zijn gekomen. Bij voldoende levenskracht van de dialecten, die echter intussen onzeker is geworden, zouden ze in de toekomst wel tot strakke lijnen evolueren, die met de Nederlands-Duitse staatsgrens zouden samenvallen.

Die levenskracht is er tot in een vrij nabij verleden wel geweest, zoals blijkt uit de realisatie van de morfologische umlaut van Wgerm. *â* in de oostelijke rand. De klankwettige umlaut van *â* levert er een ongerond palataal vocalisme op, dat in tegen-

stelling tot de umlauten van alle velare vocalen en diftongen niet in reeksverband met zijn velare tegenhanger staat : het is in de regel meer gesloten, vaak in de gestalte van een centrerende diftong. Bij *moes/muus* 'muis/muizen', *boom/beum* 'boom/bomen', *klok/klukske* 'klok/klokje' is er dat verband wel. Ze vertonen het even goed als *hoes* en *kruus*, *oog* en *geleuven*, *kop* en *put*, die in tegenstelling hiermee geen morfologische paren vormen. Bij *paal* en *kaas* is er dat verband niet, ze luiden b.v. in het Twentse Enschede *paol* en *keez* (Bezoen 1938 : 15-16), in het Limburgse Genk *pool* en *kiehs*. In het grootste deel van het oostelijke gebied wordt de niet umgelautete *â* door een open [ɔ:] gerealiseerd, de klankwettig umgelautete door een meer gesloten ongerond palatale vocalisme, in Limburg [iə], in Achterhoek-Twente [e:] (vgl. in *FAND II-III* kaart 114 *schaap*[37] met kaart 119 *kaas*), en die verhouding vinden we ook in één geval uit de woordvorming : *schaper*, afleiding van *schaap*, luidde te Enschede *scheeper* (jonger *schèèper*) (Bezoen 1938 : 16), te Genk *sjieper*. In de flexie echter, waar het verband tussen de neutrale en de geflecteerde vorm hechter is, krijgen we wel reeksvorming van een velare en een geronde (in het Limburgse ontrondingsgebied een ongeronde) palatale vocaal. Deze laatste vult in het gebied met [ɔ:] in de niet-umgelautete vorm een lacune in het vocaalsysteem op : *paol* 'paal' : *pääl* 'palen'([œ:]) en *päölke* 'paaltje', *schaop* 'schaap' : *schääpke* en ook al veelal een meervoud *schääp*, dat het oude meervoud, dat formeel met het enkelvoud identiek was, aflost. Hier is dus door een door levende umlautcorrespondenties veroorzaakte systeemdwang een nieuwe vocaal onstaan. Het verschijnsel is te vinden op kaarten 21b *draden* en 22b *schapen* in *MAND I*, maar het commentaar gaat eraan voorbij.

Zoals hierboven bij de gegevens van De Bont over het Oostnoordbrabantse Oerle al werd gesteld, kunnen ook binnen het klankwettig ontwikkelde vocaalsysteem morfologische verschuivingen ten voordele van de umlaut plaatsvinden. Een goed voorbeeld is kaart 109 'honden' in *FAND I*, waaruit blijkt dat aanzienlijke delen van de oostelijke randstrook van Limburg tot

[37] In de *FAND*-transcripties op kaarten 114 *schaap* en 115 *tafel* verschijnt die vocaal meestal als een sterk velare *aa* ([ɒ.]).

Twente het meervoud *hon* al door een meervoud *hun* hebben vervangen.

Wil dit zeggen dat het morfologisch functioneren van de umlaut in het oosten nog toeneemt? Dat lijkt bij de meervoudsvorming van substantieven tot op zekere hoogte het geval te zijn. In de nieuwe buigingsklassen die hier bij de herstructurering van het Wgerm. numerussysteem zijn ontstaan (zie daarvoor onder 4), heeft die met umlaut en zonder uitgang zo blijkbaar een krachtig en attractief herkenningsteken. Heel wat gegevens hierover zijn te vinden in het eerste hoofdstuk van *MAND I*. In de diminutiefvorming (gegevens op kaarten 60b-63a van *MAND I*) blijkt er weinig te bewegen; wel krijgen gediminueerde jonge leenwoorden vaak geen umlaut meer (*buroke* 'bureautje', *trotwaarke* 'trottoirtje'). Bij de 3de pers. sg. presens van sterke werkwoorden is er ook nauwelijks beweging (de tegenstelling tussen *vangen* en *hij vingt*, *lopen* en *hij lupt* handhaaft zich). Uitzonderlijk valt hier wel een aantasting van een zwakke werkwoordsvorm door de umlaut te constateren (*maken/hij mikt*, *pakken/hij pikt*). Bij de 2de pers. verdwijnt uiteraard de umlaut samen met het pronomen *du*.

In de genoemde gevallen gaat het om delen van het morfologisch systeem met een goede lexicale vertegenwoordiging. Wanneer een umlaut morfologisch zwakker staat wordt hij wel duidelijk aangetast. In de woordvorming blijft een jong varken een *leuper*, maar een deelnemer aan een atletiekwedstrijd is een *loper*; een jager met umlaut wordt dan een *jager* of *jaoger*, maar een hoerenjager blijft een *hoerenjeger*. Het zwakst lijken mij bij de werkwoorden de optatieven/conjunctieven en de conjugatievormen met rückumlaut te staan. Grootaers 1909 : 326-333 beschrijft het gebruik van umlautvocalisme in de conjunctief preteritum in het dialect van Tongeren nog als een levend procéde, met als voorbeelden uit de zwakke vervoeging de werkwoorden *brengen*, *kennen*, *leggen* en *zeggen* (bij de laatste drie in contrast met de rückumlaut in de indicatief). Bij het begin van zijn reeksen stamtijden van de verschillende ablautklassen der sterke werkwoorden op p. 333 plaatst hij de volgende voetnoot : "Wij achten het nutteloos het conjonct. praeter. op te geven daar het

denzelfden vorm heeft als het indic. praeter., met umlaut volgens de gewone regels." Bakkes 1996 : 123-125 vermeldt voor Montfort alleen nog optatiefvormen met umlaut bij *höbbe* 'hebben', waarvan hij het gebruik volgens de leeftijd stratificeert. De oudste generatie kan ze meestal nog naar hun functie van de indicatief onderscheiden, bij de jongeren loopt het gebruik van de oorspronkelijke indicatief- en optatiefvormen van het preteritum volledig door elkaar. Bakkes besluit dat de optatiefvormen zich niet zullen handhaven : "het heeft te weinig steun vanuit het Nederlands" (p. 125). Het ziet er dus naar uit dat de umlautalternanties in de vervoeging van het preteritum in de loop van de twintigste eeuw in het Limburgs bijna volledig zijn afgebouwd.

Bij de werkwoorden met rückumlaut had de neutrale vorm wel umlaut, maar het preteritum en het voltooid deelwoord niet. In de gevallen met umlaut van korte *a* (*kennen*, *leggen*, *zetten*, in het grootste deel van het Limburgs ook *hebben* en *zeggen*) hebben de vormen met *a* – en dus ook de umlautalternantie – zich meestal kunnen handhaven. Ook in oostelijk Noord-Brabant en in Twente zijn er nog resten.Wel hoor ik bij *kennen* al vaak *kende* en *gekend* in plaats van *kaan* en *gekand*. Verder is in een groot deel van Limburg door toevoeging van de uitgang *-en* in het voltooid deelwoord het werkwoord *zetten* volledig sterk geworden (*zetten, zat, gezatten* : zie *FAND I* : kaart 46). Bij werkwoorden met een andere klinker dan Wgerm. korte *a* is de rückumlaut naar de Duitse grens teruggedreven. De oude grammatica van Jongeneel 1884 : 27 kent voor Heerlen van *veule* 'voelen' nog een preteritum *volt* en als voltooid deelwoord "*gevolt* of *geveult*". [38]

4. – De vernederlandsing van de klanksystemen

Uit de behandeling van de umlaut is gebleken dat de beperkte mate waarin dit verschijnsel zich in het westen heeft doorgezet, tot een aanpassing van de oostelijker dialecten heeft geleid. De

[38] Dat *zocht* en *gezocht* bij *zuken* 'zoeken' in het hele gebied met secundaire umlaut een geval van rückumlaut is (dat zich natuurlijk onder westelijke invloed heeft kunnen handhaven), beseft niemand meer.

intensiteit van die aanpassing vermindert met de groeiende afstand van het westelijke kerngebied. Aan de beïnvloeding van de oostelijke dialecten draagt uiteraard ook de standaardtaal bij, die een product van de specifiek westelijke ontwikkeling is. De westelijke dynamiek is ook bij een aantal andere verschijnselen uit de klankleer te herkennen. Een daarvan is al in de behandeling van de umlaut opgenomen : de spontane palatalisatie van Wgerm. *û*. Andere zullen in wat volgt ter sprake komen.

Die kunnen in twee groepen worden verdeeld. Er zijn ten eerste in oorsprong westelijke verschijnselen die over hun volle lengte van noord naar zuid over vroegere oostelijke taallagen zijn geschoven. Zo iets constateerden we al bij de spontane palatalisatie van Wgerm. *û*. Het resultaat is in zulke gevallen een oost-west-tegenstelling waarvan de grens min of meer parallel loopt met de Noordzeekust en met de Nederlands-Duitse staatsgrens. Afwijkingen treffen we nogal eens aan in het noordoosten, waar Groningen soms sterker verhollandst is dan de meer zuidelijke Nedersaksische dialecten. In zulke gevallen loopt er ten zuiden van Groningen een isoglosse van west naar oost die haaks staat op het traject van het grootste deel van de tegenstelling. De tweede groep is het resultaat van een expansie vanuit het noordelijke westen, Holland, die haar dynamiek ontwikkelde nadat het zuidwesten, Vlaanderen, zijn dominantie al had verloren als gevolg van de verschuiving van het economisch zwaartepunt naar Brabant tegen het einde van de middeleeuwen. In dit geval verschijnt het Vlaamse dialectareaal op de kaart als een relictgebied. Holland en Brabant kunnen dan met elkaar verbonden zijn en een gemeenschappelijke oostgrens van hun vernieuwing vertonen. Maar het komt ook voor dat Brabant niet meedoet. In dat geval hebben we eerder met noord-zuid-tegenstellingen te maken, die in het vierde hoofdstuk behandeld worden.

Een goed voorbeeld van de eerste groep is de westelijke ontwikkeling van de klankgroepen *-ald/t* en *-old/t* tot uniform *oud/t* (*oud, zout, goud, hout*) door samenval van *a* en *o* en door vocalisering van de *l* in deze combinaties (**kaart 7**). Het oosten heeft er zich aan onttrokken doordat of geen van beide ontwikkelingen

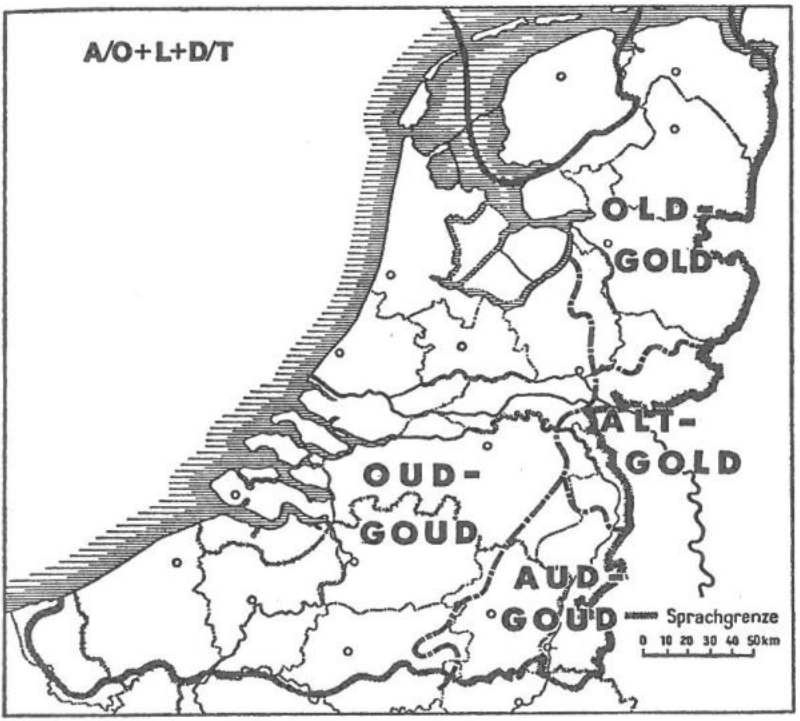

Kaart 7. – Wgerm. *a/o + l + d/t* in het Nederlandse taalgebied
(uit : Goossens 1970 : 72)

plaatsvond (*ald, zalt, gold, holt*) of slechts één van beide (*old, zolt, gold, holt* ofwel *aud, zaut, goud, hout*). De eerste van deze drie mogelijkheden treffen we in de oostrand van het Rivierengebied aan, de tweede ten noorden daarvan in het grootste deel van de Nedersaksische dialecten, de derde ten zuiden in het Limburgs. De huidige geografische verdeling lijkt grotendeels al tegen het einde van de middeleeuwen bereikt te zijn, maar er zijn interessante schriftelijke relicten die enige aandacht vragen. In persoons- en plaatsnamen van het noordoosten handhaaft zich de eigen ontwikkeling (*Wolters, Westerwolde*), terwijl in het Limburgs zelfs de fase die aan de hier al in de dertiende eeuw geattesteerde vocalisering voorafging, nog in de spelling zichtbaar wordt (*Aldenbiesen, Posterholt*; een familienaam *Salden* 'des Ouden')

Een tweede geval is de westelijke ontwikkeling van Wgerm. *eo* en *ê* tot *ie* (*lief, diep*) en van Wgerm. *ô* tot *oe* (*voet, boek*) (**kaart 8**). Ook hier zijn er in het oosten relictstroken met *ee* en *oo* blijven liggen, die zich op kleinere schaal tot sluitende diftongen (*ei* of *ai*, *ou* of *au*) ontwikkelden. Dat gebeurde in Groningen en het noorden van Drente evenals in Sittard en omgeving. Een grenstrekking tussen het grote westelijke gebied met *ie* en *oe* en de oostelijke rand in het Nedersaksisch gebied met *ee* (*ei*) en *oo* (*ou*) is niet gemakkelijk, vooral door het gesloten karakter van *ee* en *oo* (in *leef* 'lief' en *book* 'boek') en de hiermee samenhangende (bijna-)samenval met de niet-gediftongeerde oude *î* en *û* van *lijf* en *buik* (Goossens 1991 : 120 : zie ook in hoofdstuk 2, paragraaf 3, kenmerk 2; de grens op ons kaartje is lijn 9 van kaart 5). In Limburg is de *ie*/*ee*- en de *oe*/*oo*-grens al bij benadering getrokken door Leenen 1947 : 6 (met kaart). Een moeilijkheid is hier dat de oostelijke *ee* en *oo* vermoedelijk vanuit het naburige Ripuarisch is geïmporteerd en dus zelf een vernieuwing is (vgl. Wiesinger 1970,II : 47-59 en kaarten 12-14; voor Limburg zelf Goossens 1991 : 119-120). Maar het gaat dan wel om een oude, middeleeuwse vernieuwing, die al lang feitelijk als een relict functioneert.

Een derde voorbeeld (met complicaties) is de samenval van de Wgerm. *â* en de in open lettergreep gerekte korte *a*, die in het oosten behalve in Groningen en Drente gescheiden zijn en wel zo dat de *â* van *slapen* en *laten* een meer gesloten velaar vocalisme oplevert dan de *ā* van *rapen* en *haten* (zie eveneens kaart 8). Een oostelijk minimaal paar vormen *varen* 'vreemd, onwennig voorkomen' (*varen V* in *WNT* 18 : 541-544) en *varen* 'zich met een voertuig bewegen', in het dialect van Genk [vo:^{1}:rə] : [vɔ:^{2}:rə]. Een beschrijving van de tegenstelling tussen het gebied met gescheiden ontwikkeling en dat met samenval staat hierboven in hoofdstuk 2, paragraaf 3, kenmerk 7. Het grensverloop op kaart 90 bij Weijnen 1991 is op bovenstaand kaartje gecorrigeerd. Er is wel een aantal grensplaatsen ten westen van de isoglosse waar samenval plaatsgevonden heeft vóór dentaal. Dat "in het Vlaams het onderscheid veelal gehandhaafd" zou zijn, zoals Weijnen 1991 : 195 met een beroep op kaart 8 bij Taeldeman

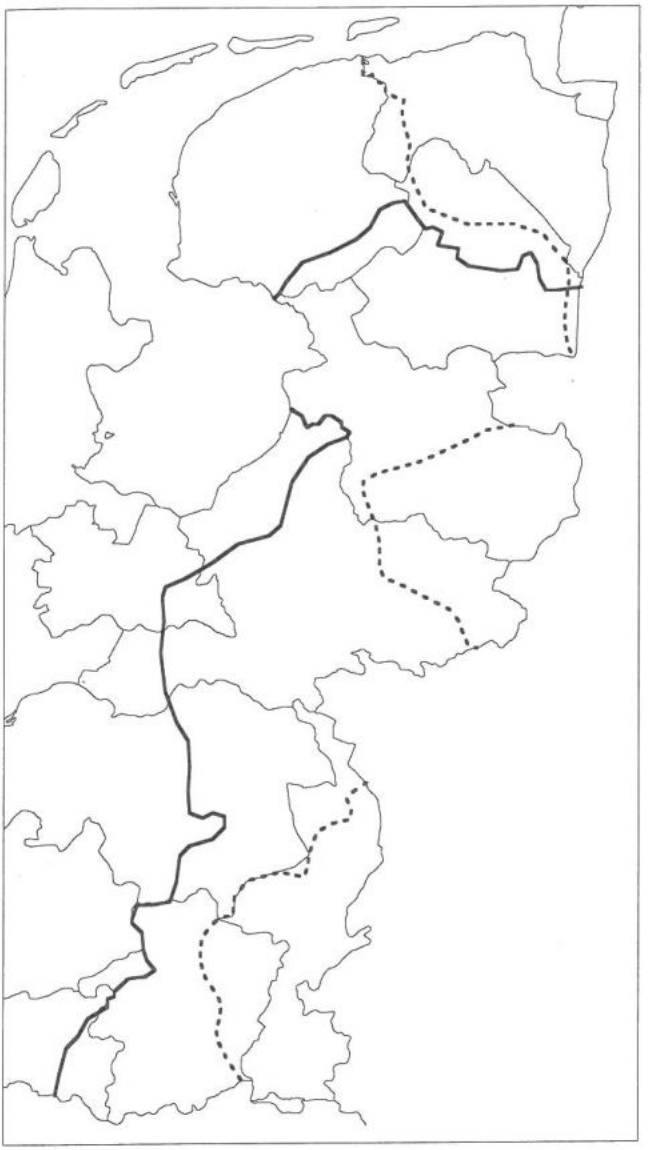

Kaart 8. – De verspreiding van Wgerm. *eo/ê* en *ô* als *ee* of *ei* resp. *oo of ou* (stippellijn) en van de gescheiden ontwikkeling van Wgerm. *â* en gerekte *a* tenminste voor niet-dentalen in het oosten van het Nederlandse taalgebied.

1985 stelt, berust echter op een misverstand. Daar gaat het om een positionele splitsing na voorafgaande samenval, aangezien de twee historische klinkers volgens een identieke verdelingsregel dezelfde dialectproducten opleveren. Weijnen 1991 : 195 neemt verder aan dat het Fries en het Noordhollands beide historische vocalen onderscheiden, maar dan zo dat de voortzetting van *â* de meest palatale is, het omgekeerde dus van de situatie in het oostelijk gebied met gescheiden ontwikkeling. Hij steunt daarbij op een artikel van Kloeke van 1933-1934, die minutieus de toestand in de dialecten rondom de Zuiderzee had onderzocht en aan de Noordhollandse kant van dat gebied bij sommige *â*-woorden een verdringing van een *ee*-achtig vocalisme door *aa* of *ao* had geconstateerd. Er zal dus tot in de eerste helft van de 20ste eeuw in een noordelijk deel van Noord-Holland een verschil tussen de realisaties van *â* en *ā* bestaan hebben. In *FAND II-III* met kaarten 1-10 en 109-116 is de toestand hier opnieuw onderzocht. Taeldeman neemt er op p. 240 aan dat het westen van het taalgebied samenval heeft, "hoewel voor Noord-Holland enig voorbehoud gemaakt moet worden. Daar is de (ingewikkelde) toestand als volgt : gerekte Wgm. *ă* is er steeds [a:], Wgm. *â* is er lexicaal diffuus (...) de ene keer (b.v. *kwaad, ader, maan, razen*) [a:] (= Wgm. *ă*, de andere keer (b.v. *draad, braden, blazen, gedaan*) [ɛ.i] (: Wgm. *ā*)." De westelijke toestand die als voorbeeld voor de oostelijke dialecten kon functioneren, is dus in een stukje van dat westen slechts laat of zelfs nu nog niet helemaal bereikt. Het gaat dan wel om z.g. Westfriese dialecten, waarvan geen expansiekracht uitging

Het tweede en het derde voorbeeld verduidelijken de ambivalente houding van Groningen. De ene keer neemt het een Hollandse vernieuwing over en zet zich daardoor tegen een conservatief zuidelijker Nedersaksisch af. De andere keer bewaart het juist een oud kenmerk terwijl het zuidelijker Nedersaksisch onder westelijke invloed een vernieuwing doorvoert. In beide gevallen levert dat Nedersaksische noord-zuid-tegenstellingen op.

Uit het vocalisme is verder de tot in onze tijd voortlevende gescheiden realisatie van niet-umgelautete Wgerm. *u* en *o* in gesloten syllabe te vermelden, die nog in een vrij groot oostelijk ge-

bied voorkomt. Het omvat een groot deel van Limburg, het oosten van Noord-Brabant en ook een aanzienlijk deel van het noordoosten. Ten westen daarvan is er samenval. De beoordeling van het probleem wordt bemoeilijkt doordat het verschil tussen de twee historische klinkers meestal als dat tussen twee (fonetisch niet zeer sterk verschillende) korte *o*'s en niet als een *oe* : *o*-tegenstelling wordt gerealiseerd en doordat het doorkruist wordt door *ó* : *ò-* of *u* : *o*-contrasten op basis van het volgende consonantisme (vaak gesloten vocalisme vóór labiaal of velaar). Oudere literatuur over het probleem is genoemd bij Weijnen 1966 : 282. Aan de hand van de nochtans rijke verzameling *u-* en *o*-kaarten in *FAND I* lukt het mij niet tot een afbakening te komen. Mijns inziens hebben sommige transcribenten van de opnamen voor die atlas problemen gehad met het onderscheiden van meer gesloten en meer open korte *o*'s.

Een mooi voorbeeld van een oostelijk relict uit het consonantisme is de stemhebbende assimilatie van intervocalische clusters bestaande uit een stemloze consonant + *d*, die voorkomt dat de regel van *'t kofschip* in werking treedt. Die regel is bekend uit de verledentijdsvorming van zwakke werkwoorden en levert er vormen als *maakte* en *stopte* naast *reisde* en *leefde* op. In Limburg, waar de regel niet werkt, luiden de eerste twee echter *maaGde* en *stobde*. De regel van *'t kofschip* werkt in zuidelijke dialecten ook op de grens van presens-werkwoordsvormen van de tweede persoon en het volgende enclitische pronomen : *zegde* 'zeg je' tegen *maakte* 'maak je' : zie hoofdstuk 4, 2. Op **kaart 9** is de grens van de doorlopend stemhebbende assimilatie in het zuidoosten overgenomen uit Goossens-Verheyden 1970 : 141. Het Limburgse gebied met die assimilatie zette zich volgens gegevens uit de enquête-Willems van 1885 (overgenomen uit Goossens 1985a : 58) in het Duitse Zuidnederfrankisch voort. Verder noordelijk vond ik het type *(s)liGde* 'likte' (*RND*-zin 7 : 'De schipper likte zijn vingers af') in een reeks plaatsen bij de Duitse grens : in en rond de Bentheimse inham evenals in Westerwolde. Het gaat hier blijkbaar om laatste resten, die met nogal veel omkadering ook besproken zijn door Roos 2004.

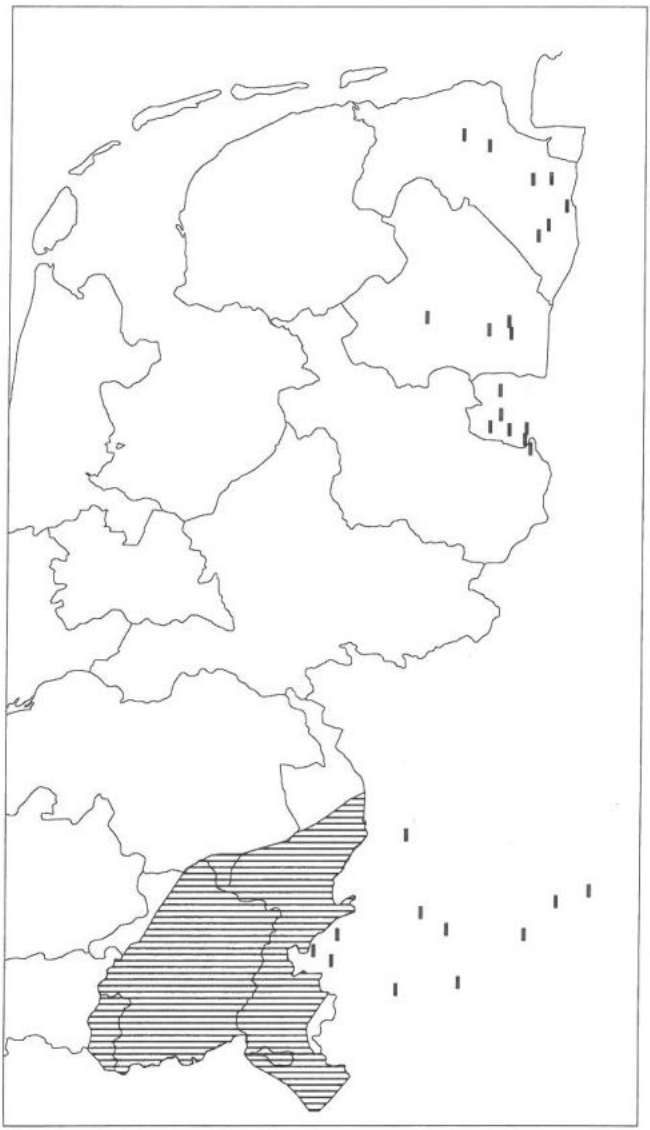

Kaart 9. – Stemhebbende assimilatie van intervocalische clusters bestaande uit consonant + *d* in het oosten van het Nederlandse taalgebied en het aansluitende westen van Duitsland

Een ander voorbeeld uit het consonantisme is de verdringing van de oude occlusieve *g* in geval van historische geminatie door fricatieve realisaties van de *g*. De occlusief heeft zich in delen van het Limburgs en in het noordoosten in een gebied van Twente tot Groningen kunnen handhaven. Illustratief zijn de kaarten 44 *rug*, 47 *liggen* en 48 *zeggen* in *FAND IV*. Op de *rug*-kaart hebben ook Frans-Vlaanderen, het grootste deel van West-Vlaanderen, Zeeland en Goeree-Overflakkee een occlusief, en wel een *k*, die in finale positie staat, terwijl we hier in dit woord tweelettergrepigheid zouden verwachten. Het ingweonisme *rik/rek* (bovendien is dus de klinker ontrond) representeert er echter niet het normale patroon voor oude gegemineerde *g* vóór sjwa. Dat vinden we – tenminste voor wat het consonantisme betreft – wel in de woorden *rogge* en *brug* (vgl. Taeldeman 1971 : 262 en 1985 : 185 en 192), die ook in het *rik/rek*-gebied tweesyllabig zijn en er de zuidwestelijke laryngalisering van de fricatieve *g* vertonen. In het noordoosten verschijnt op de *FAND*-kaart het woord *rug* meestal als tweelettergrepige vorm met een fricatieve *g* op de syllabegrens, in westelijk Groningen als éénlettergrepige eindigend op *-ch*, in Twente als éénlettergrepige eindigend op *-w*. Hier schijnt dus een occlusieve *g* te ontbreken, maar we vinden die wel bij *liggen* (kaart 47) en *zeggen* (kaart 48). Hier vormt hij een betrekkelijk homogeen gebied van Twente tot de Waddenkust. Omgekeerd zijn de notaties van de occlusief dan weer nogal dun gezaaid in Limburg, waar ze de indruk van laatste resten wekken. M.i. is er meer van overgebleven dan uit die kaarten blijkt, zoals overigens ook (vooral Nederlands-) Limburgse woordenboeken en dialectteksten verduidelijken. Ook in oostelijk Vlaams-Brabant is op beide kaarten de occlusieve realisatie van de *g* goed vertegenwoordigd.

Nog uit het consonantisme zijn de resten van stemhebbendheid van consonanten te vermelden die door apocope van een volgende auslautende Mnl. sjwa in finale positie waren komen te staan. We vinden ze in Limburg en in het noordoosten, vooral in Twente. Hier heeft dus de tweede Nederlandse auslautverscherping zich nog niet volledig doorgezet (Goossens 1977a).

Met de besproken gevallen is de lijst van west-oost-tegenstellingen als resultaat van de westelijke dynamiek zeker nog niet volledig. Ik sluit dit thema echter af, en wel met een los geval : het contrast tussen westelijk *bezem* en oostelijk *bessem* (kaart 48 bij Weijnen 1991). Groningen en Noord-Drente sluiten hier bij het westen aan, terwijl omgekeerd het Brabants op oostelijk standpunt staat.

De uitstraling van het Vlaamse dialectgebied heeft sinds de late middeleeuwen plaats gemaakt voor stagnatie. Daardoor kon het voorkomen dat vernieuwingen die in Holland hun volle dynamiek ontplooiden en zich vandaar in oostelijke richting doorzetten, in Vlaanderen niet tot bloei kwamen of er werden afgeremd. Dit manifesteert zich in relictverschijnselen, die het hele Vlaams of westelijke delen ervan omvatten.

Een duidelijk voorbeeld is het ontbreken van de diftongering van Mnl. *î* en *û̂* in het West- en Frans-Vlaams en Zeeuws (vgl. kaart 1). Voor de aan de diftongering voorafgaande spontane palatalisatie van Wgerm. *û* tot Mnl. *û̂* had Vlaanderen nog mee als motor gefungeerd, zodat dit verschijnsel over een breed front van de Zuiderzee tot de taalgrens in het zuiden expansief was geworden. In het monoftong-relictgebied langs de zuidelijke kust kan wel van een kleinschalige eigen dynamiek in die zin worden gesproken, dat de Mnl. gesloten klinkers verkort en aan de zuidelijke rand van het areaal ook wat geopend werden, maar dat spreekt het typische relictkarakter van het westelijk Vlaamse en Zeeuwse *muus* voor 'muis' niet tegen.

Een intervocalische *-d-* is in de regel in nagenoeg het hele taalgebied uitgevallen. In Groningen en Drente blijkt hij echter vaak te zijn bewaard of hersteld. Van een cultuurtalig herstel is blijkbaar vooral in de Randstad dikwijls sprake. Talrijke voorbeelden zijn in *FAND IV* te vinden, b.v. op de kaarten 49 *adem*, 52 *schade*, 53 *bodem*, 54 *zadel* enz. Uiteraard is aan deze toestand een fase met syncope voorafgegaan, en die blijkt zo goed als algemeen te zijn geweest, maar dan toch zo dat een soort herinnering aan een nog oudere fase met *-d-* bleef voortleven. In West- en Frans-Vlaanderen is de toestand anders. Daar blijkt zich een historische intervocalische *-d-* in bepaalde gevallen te hebben ge-

handhaafd. Weijnen 1991 : 131 waagt het, daarvoor een regel te formuleren : "achter oude *î* en *û* en in woorden met *oud* < *ald/old*." Het is interessant te zien dat het dan gaat om een intervocalische *-d-* na de elementen van de reeks der drie gesloten korte klinkers, want historisch *ald/old* wordt er als *ud* gerealiseerd. Taeldeman 1979 : 93, 94 heeft het behoud van de *d* in *blij(de)*, *snijden*, *luiden* en *houden* gekarteerd. In *FAND IV* vinden we bewaarde *d* op de kaarten 50 *blijde*, 60 *houden*, 69 *(een) koude (winter)*, 70 *(een) oude (koe)*, en vóór *-er* in de comparatieven 71 *breder*, 72 *wijder* en 73 *kwader*. De groep *id*, *yd*, *ud* blijkt zich als reeks tegen de intervocalische *d*-syncope te hebben verzet. Dat zou kunnen impliceren dat de syncope pas na het totstandkomen van die reeks, d.w.z. na de *l*-vocalisering in *ald/old* tot stand is gekomen.

Conservatisme in het Vlaams kunnen we ook bij andere verschijnselen uit de klankleer constateren. De apocope van Mnl. finale sjwa (*oge, ic scrive*), die in de 13de eeuw in Holland begonnen is (Marynissen 2004), het grootste deel van het taalgebied heeft ingenomen en op onze dagen een noordoostelijk gebied met bewaarde sjwa doet afbrokkelen (zie hoofdstuk II, 3), heeft zich niet in het Vlaams (wel gedeeltelijk in het Zeeuws) kunnen doorzetten. Een precieze beschrijving van het behoud van de sjwa in dit gebied dient echter met tal van details rekening te houden, die in het kader van deze studie verwaarloosd kunnen worden. Zie daarvoor vooral Taeldeman 1978 : 50-52 en 1979 : 81-84 en ook Weijnen 1991 : 108-109.

Ook de Vlaamse situatie bij de ontwikkeling van de cluster *sk* (**kaart 10**) zou ik conservatief willen noemen. In de anlaut handhaaft zich die in het oosten van West-Vlaanderen (met in het noordoosten de variant met stembandocclusie in plaats van de *k*) en in de zuidelijke Denderstreek (Verstegen 1942; Taeldeman 1979 : 99; *FAND IV* : kaarten 9 *schip*, 10 *school* en 11 *schrijven*). Er zijn wel ook nog elders perifere *sk*-relicten, waarvan de voornaamste in Noord-Holland benoorden het IJ, d.w.z. weer typisch in de windschaduw van de Hollandse expansie. Stroop 1990 : 144 noemt "de verwachting gewettigd dat de oude cluster *sk* binnen afzienbare tijd uit de Nederlandse dialecten

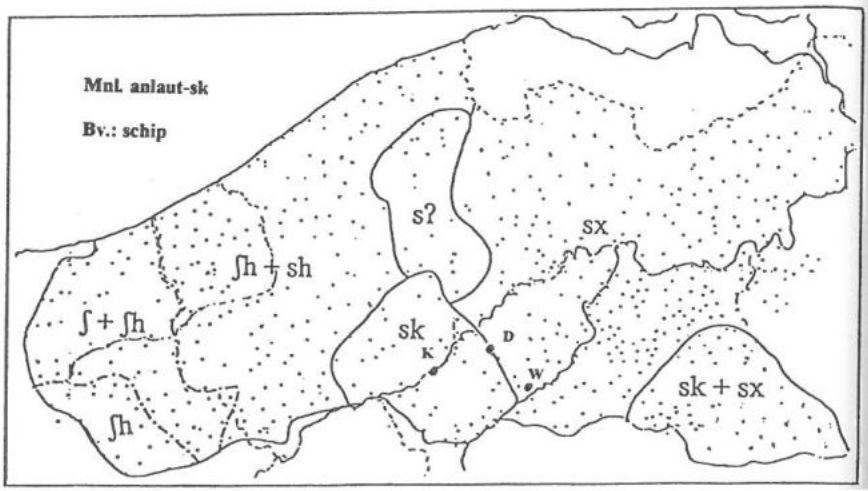

Kaart 10. – Realisaties van de anlautende Wgerm. cluster *sk-* in het Vlaams (uit : Vandekerckhove 2000 : 53 naar Taeldeman 1979 : 99)

verdwenen zal zijn", ook al is "van een rechtlijnig patroon van afneming (...) geen sprake." Maar juist voor het Westvlaamse relictgebied heeft Vandekerckhove 2000 : 55-59 betoogd dat *sk* op zijn oostelijke flank zelfs expansief is. Ten westen van het Westvlaamse *sk*-gebied vinden we meestal *sjch*, een realisatie die er zich ook inlautend (intervocalisch en postsonorantisch) (*FAND IV* : kaarten 12 *wassen* en 13 *wensen*), waar het Nederlands tot *s* heeft vereenvoudigd, vrij goed heeft kunnen handhaven. In die positie heeft ook het Westvlaamse *sk*/*s*$^{?}$-gebied meestal vereenvoudigd, maar in de zuidelijke Denderstreek handhaaft zich *sk* (soms als *sjk*). Maar in de auslaut (*FAND IV* : kaart 14 *vlees*) is *sk* door *s* vervangen.

Als Vlaams relict is ook, al ging het destijds om een vernieuwing, de al bij het begin van de Mnl. overlevering doorgevoerde splitsing van Wgerm. *ô* in *oe* vóór dentalen en in de auslaut (*voet, doe*) en *ou* vóór labialen en velaren (*roupen, douc*) te beschouwen, terwijl elders een uniforme ontwikkeling wordt aangetroffen (in de standaardtaal tot *oe*). Daarop is wel in het oosten de umlautregel van toepassing (*gruun* voor *groen*). De Vlaamse splitsing, waarvan de oppervlakterealisaties nogal verschillen, is gekar-

teerd door Taeldeman 1979 : 68. Zie ook Taeldeman 1978 : 17-20 en Goossens 1980 : 232-235 met verdere literatuur. Het gebied van de splitsing blijkt sinds de middeleeuwen aan de oostkant maar weinig te zijn ingekrompen.

Wat eveneens aanvankelijk een vernieuwing is geweest, maar dan van het hele, ook noordelijke kustgebied, is het verdwijnen van de nasaal, gepaard met rekking van de voorafgaande klinker, vóór *þ* en *s* (Schönfeld-Van Loey 1970 : 26-27). Ze is nog herkenbaar in plaatsnamen op *-muiden* tegen oostelijker *-mond(e)*, met *goes* tegen *gans*, ook in *Oe(g)s(t)geest* bij de persoonsnaam *Ansgēr*. Maar ten noorden van Vlaanderen is deze Ingweoonse vernieuwing buiten de plaatsnaamgeving ongedaan gemaakt, op wat Hollandse en Zeeuwse restjes na (Kloeke 1932), die enkele decennia later bijna allemaal verdwenen waren. Maar het grootste deel van het Westvlaams en het Frans-Vlaams hebben in *(n)uus* 'ons' deze "Ersatzdehnung" bewaard en achteraf de zo ontstane lange vocaal "spontaan" gepalataliseerd (*FSA 2* : 145-147 met kaart). Ze vormen zo naast Friesland een tweede continentaal relictgebied. De ruim verspreide nasaalloze vormen van *ons* verder oostelijk zijn jonger en geen ingweonismen (Rooth 1952; *FSA 2* : 140-152).

5. – De vernederlandsing van de morfologie

De terugdringing van de morfologische umlauten in de westelijke dialecten impliceert dat morfologische deelsystemen waaruit de umlaut verdween, een herstructurering moeten hebben ondergaan. In een aantal gevallen, zo bij de diminutiva en elders in de woordvorming, maar ook in de presensvervoeging van sterke werkwoorden der zesde en zevende klasse, de optatief-preteritumvormen ook van de meeste andere klassen evenals in de gevallen van rückumlaut had het ontstaan van de umlaut tot een aangroei van de redundantie in de morfologische contrastering geleid. Contrasten die vroeger door één morfologisch kenmerk waren gedragen, werden het nu door twee, waarvan het nieuwe, de umlauttegenstelling, eigenlijk overbodig was en zonder problemen als morfologisch kenmerk kon worden afgelegd.

Dat geldt echter kennelijk slechts gedeeltelijk voor de meervoudsvorming van de substantieven. Hier leverden de zeldzaamheid van de umlaut in het westen en zijn verdringing verder oostelijk, samen met de spontane palatalisatie van de Wgerm. *û*, wanneer die gevolgd werden door apocope van finale sjwa, geen vereenvoudiging van een systeem op dat al transparant was. Integendeel ontstond zo een systeem waarin het meervoud in zeer veel gevallen, bij sterke verbuigingen, formeel identiek was met het enkelvoud. Resten van die toestand waren in de twintigste eeuw nog duidelijk in Noord-Brabant aan te treffen (Weijnen 1937 : 117-121; De Bont 1962 : 335-341). Daar kwam nog bij dat uit het Ingweoonse substraat van de westelijke dialecten de *-s* als meervoudsuitgang zich had kunnen handhaven. Zijn op z'n Hollands geherstructureerde voorkomen (in meerlettergrepige substantieven op *-el, -em, -en, -er(d), -aar(d)* werd expansief en kreeg de steun van de standaardtaal. Westelijke behoefte aan een duidelijke kenmerking van het meervoud en het voorhanden zijn van middelen om aan die behoefte te voldoen, namelijk de uitgang *-en* van de zwakke verbuiding, de *-s*-uitgang en, in zeer bescheiden omvang, de *-er*-uitgang van enkele eensyllabige neutra hebben een grootschalige herstructurering van het numerussysteem bij de substantieven in gang gezet. Die heeft tot een terugdringing van de voortzetting van het Oudnederlandse systeem naar de oostelijke periferie geleid. Het kleine groepje met de uitgang *-er* heeft zich daarbij aangepast aan de twee andere mogelijkheden en heeft zo zijn uitgang uitgebreid tot *-eren* of *-ers* (*eieren*, ook *eiers*).

De kaartjes met de meervouden van *pot* (**kaart 11**) en *berg* (**kaart 12**) verduidelijken het resultaat van de westelijke vernieuwing. Verreweg het grootste deel van het taalgebied heeft een meervoud *potte* of *pott(e)n*, waarbij in het gebied met apocope van de nasaal in de (historisch zwakke) uitgang een *-ə* verschijnt en in de twee gebieden zonder die apocope *-(ə)n*. In Frans-Vlaanderen heeft de Ingweoonse uitgang *-s* in dit eenlettergrepige woord zich kunnen handhaven. De periferie met de voortzetting van de oorspronkelijke toestand omvat een oostelijke randstrook van Limburg tot Twente. De hoofdtonige vo-

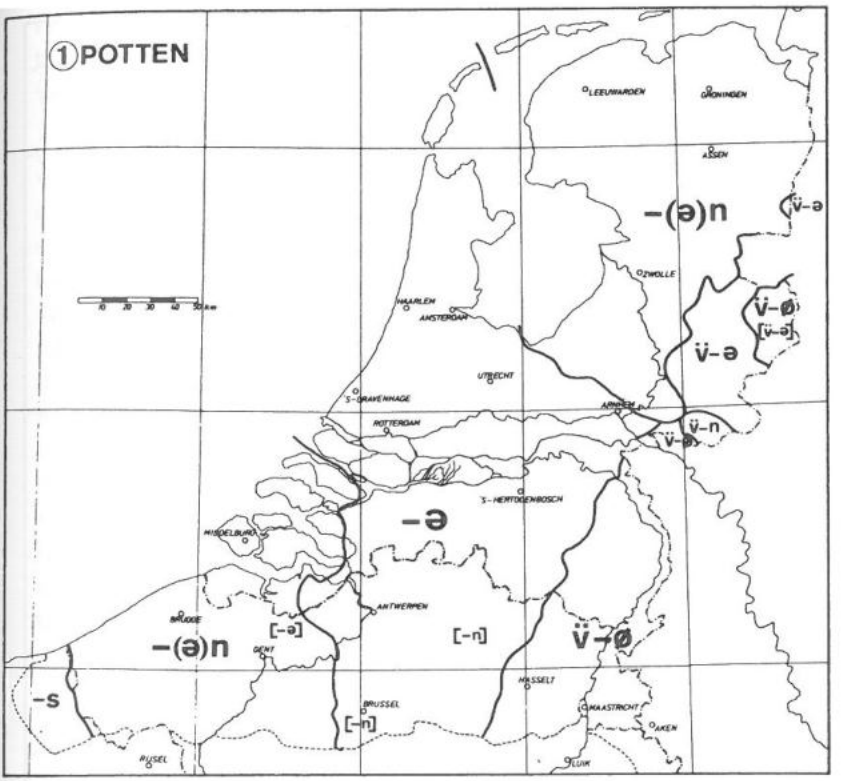

Kaart 11. – Meervoudsvormen van *pot* in de Nederlandse dialecten (uit : Goossens 1987 : 151).

caal heeft er overal umlaut. Het meervoud is eenlettergrepig waar apocope van de finale sjwa, dat is van de sterke uitgang, heeft plaatsgevonden. In het Twents-Achterhoeks gebied zonder die apocope vinden we de uitgang -*ə*, en dat terwijl dit gebied tot het grote noordoostelijke areaal met behoud van de auslautende *n* in de uitgang -*ən* behoort. We zien dus dat de hele oostelijke relictstrook de twee kenmerken van de vroegere verbuiging bewaard heeft : de normale voorzetting van de sterke uitgang (als nul of als sjwa) en de umlaut. Een aantasting door een westelijke vernieuwing zien we wel in een gebiedje in de Liemers, waar de umlaut gepaard gaat met de zwakke uitgang -*n*.

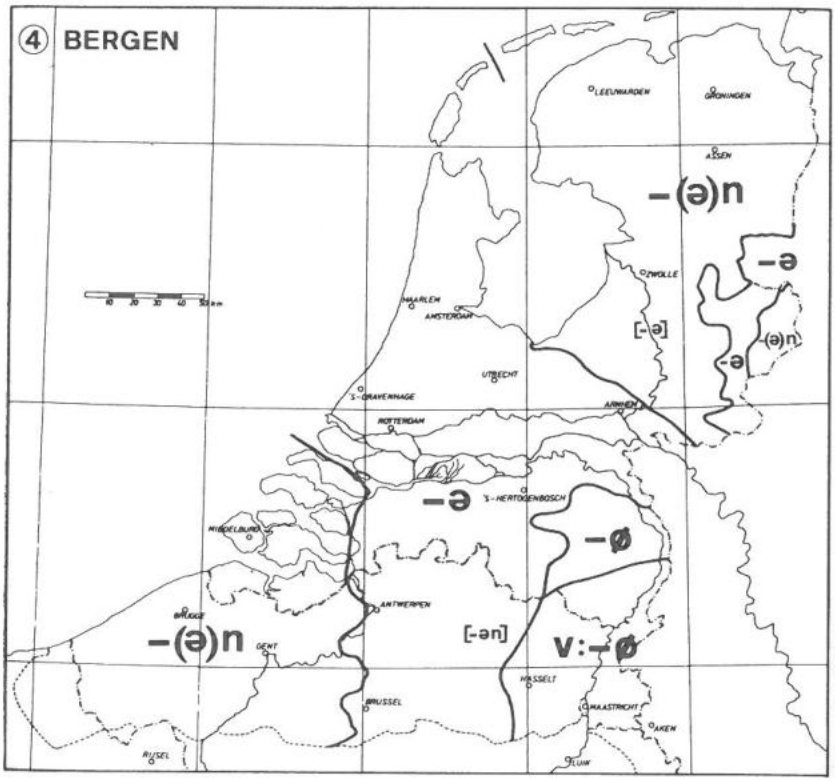

Kaart 12. – Meervoudsvormen van *berg* in de Nederlandse dialecten (uit : Goossens 1987 : 155).

De meervoudsvorming van *berg* (kaart 12) vertoont hiermee, afgezien van de onmogelijkheid tot umlaut, veel overeenstemming : een uitgang ontbreekt in een deel van de oostelijke rand waar apocope van finale sjwa is opgetreden. De sterke uitgang is wel bewaard in het grootste deel van Twente en de Achterhoek, maar in het verstedelijkte oosten van Twente heeft zich de regionaal gekleurde standaardtalige zwakke uitgang *-(ə)n* als het resultaat van een parachutering doorgezet. Het Limburgs heeft wel apocope van de sterke uitgang, maar dat betekent niet dat enkelvoud en meervoud hier formeel identiek zouden zijn. De stemhebbende syllabegrens in de periode van de

tweelettergrepigheid conditioneerde er bij de apocope een stoottonige realisatie van de hoofdtonige klinker, die in het enkelvoud sleeptonig was.

Het hier geschetste beeld van een fundamentele vernieuwing vanuit het westen, die element van de standaardtaal is geworden en de voortzetting van de oorspronkelijke toestand naar de oostelijke periferie heeft teruggedreven, kan met zeer veel details worden aangevuld en genuanceerd. Zo heeft Taeldeman 1980a en b verdienstelijk werk geleverd in verband met de *-s*-meervouden en De Rooij 1984 in verband met de *-er*-meervouden. Bovendien zijn thans heel wat nieuwe details te vinden in het eerste hoofdstuk van *MAND I*. Maar het geschetste globale beeld van een grootschalige vernieuwing die tot een typisch Nederlandse en het gebied van die taal bijna vullende meervoudsvorming heeft geleid, wordt er niet door gewijzigd. Het ABN heeft zijn meervoudsvorming van westelijke dialecten gekregen en het heeft die helpen voortstuwen tot aan de grenzen van het taalgebied.

Het substantivische numerussysteem waarvan de oostelijke randdialecten de door nogal wat wildgroei aangetaste voortzetting vertonen, is met twee andere grammatische categorieën vervlochten geweest : genus en casus. Wat er van het genus geworden is wordt in hoofdstuk IV, 1 behandeld. De reductie van het genussysteem in de noordelijke dialecten en de hiermee verbonden variant van de standaardtaal is, zoals daar wordt betoogd, met de afbouw van de casus vervlochten. De losmaking van de categorie numerus uit die vervlechting in het bovenstaande betoog is om de volgende redenen doorgevoerd. Juist de meervoudsvorming is een schoolvoorbeeld van het ontstaan van een specifiek Nederlandse grammatica. Bovendien is de losweking van deze categorie uit het vlechtwerk oud genoeg om ze als een eigen stuk van de Nederlandse taalgeschiedenis te behandelen. En de tegenstelling tussen historisch accusativisme met het driegenerasysteem en het historisch nominativisme met het tweegenerasysteem staat duidelijk geografisch haaks op de tweedeling die het numerussysteem kenmerkt en ervoor zorgt dat deze laatste in een hoofdstuk over de vorming van het Ne-

derlands thuishoort en het eerste in een behandeling van zijn tweeledigheid. In de 13de eeuw was de vervlechting van de drie grammatische categorieën nog duidelijk herkenbaar, maar de formele markering van de casus begint dan al aangetast te worden en globaal genomen is het aantal uitgangen dan al duidelijk gereduceerd. We bevinden ons ook in het westen dan nog in een overgangstoestand. Die is gedetailleerd beschreven door Marynissen 1996. Nieuwe studies zullen moeten verduidelijken hoe de afbouw die in de Vroegmnl. periode op gang was gekomen, zich verder heeft doorgezet.

Al in de oudste Mnl. literaire teksten is de positie van het persoonlijk voornaamwoord 2de pers. sg. *du* niet meer onaangetast. In alle fragmentarisch bewaarde ridderepen (en ook in de Reinaertfragmenten) in het eerste deel van het literaire Corpus Gysseling spreken de helden elkaar aan met een voornaamwoord dat oorspronkelijk meervoudsfunctie had.[39] Meestal is dat *gi* (enclitisch *-i*, objectvorm *u*), in de oostelijke Trierse Floyris *gir*. In hagiografische (*Servas*) en andere religieuze teksten (*Siele ende Lichgame*) staat nog *du*. Maar in de vrij omvangrijke bewaarde delen van *Vanden levene Ons Heren* uit de Enaamse codex vinden we al duidelijk variatie van *du* en *gi* in een sociolinguistische verdeling : Petrus spreekt Jezus met *gi*, maar Jezus Petrus met *du* aan, de joden tot Pilatus en de goede moordenaar tot Jezus zeggen *gi*, maar iedereen die aan het hof van de hogepriester vanuit een superieure positie Petrus aanspreekt zegt *du*. Dat doen ook drie joden die Jezus slaan en vernederen evenals de joden die weigeren het verradersgeld van Judas terug te nemen. Interessant is dat Pilatus de beschuldigde Jezus met *du* aanspreekt, maar Jezus zijn moreel superieure positie verduidelijkt door omgekeerd ook Pilatus te tutoyeren. Maria spreekt haar zoon aan het kruis met *gi* aan, maar valt (door overgroot medelijden en moederlijke liefde?) één keer uit die rol (*wel lieve kint dats was om di*, v. 567). In het uitvoerige *Perchevael*-fragment wordt volgens de ridderlijk-hoofse conventies met *gi* gesproken,

[39] In nummer 22, het "Episch fragment uit de IJselstreek", dat overigens niet in het Corpus is afgedrukt (vgl. echter De Smet 1969) ontbreken pronomina van de tweede persoon.

behalve door één persoon, de kluizenaar die in de versie van Wolfram von Eschenbach Trevrizent heet, maar in de Mnl. tekst en ook bij Chrétien de Troyes geen naam heeft. Hij tutoyeert de rouwmoedige held die tegenover hem zijn biecht spreekt (en zijn neef blijkt te zijn), maar van het ogenblik af dat hij hem absolveert en de penitentie oplegt (v. 693) verandert zijn *du* in *gi*.

Deze variatie in het gebruik van de oorspronkelijke tweede persoon enkelvoud en meervoud, die ook in de omringende taalgebieden te observeren valt, betekent het begin van de achteruitgang der oude enkelvoudsvormen en hun vervanging door meervoudsvormen. Uit de omvangrijke literatuur over het gebruik van de pronomina van de tweede persoon in de oostelijke rand van het taalgebied waar *du* zich min of meer heeft kunnen handhaven blijkt dat de verdere achteruitgang van dit pronomen en de erbij behorende werkwoordsvormen zich overal volgens sociolinguistische wetmatigheden voltrekt. Daarvan kunnen de verdelingen lokaal en regionaal verschillen, maar ze vertonen wel een constante : de oorspronkelijke meervoudsvorm is de hoger gewaardeerde, de oorspronkelijke enkelvoudsvorm de lager gewaardeerde vorm. Een voorbeeldig onderzoek van deze problematiek voor het oosten van Belgisch Limburg is Stevens 1949. Een uitvoerig overzicht is in *FSA 2* : 39-63 te vinden; daar staat op p. 50 ook een lijst van lokale en regionale studies over dit onderwerp.

De grens van het pronomen *du* in de eerste helft van de 20ste eeuw is getrokken door Kloeke 1926. Stevens 1949 heeft ze voor haar zuidelijk verloop gecorrigeerd. **Kaart 13** bevat deze gecorrigeerde grens. We zien dat Groningen (samen met Friesland) in deze kwestie een conservatief standpunt inneemt. Resten van *du* hebben zich ten westen van de grens in aansprekingen als *doe(sen) aap, doene stommerik* in het oostelijke Brabants kunnen handhaven (*FSA 2* : 41-43), maar zij hebben geen invloed op de werkwoordsvormen, die die van de oude tweede persoon meervoud zijn. De verspreiding van de westelijke oorspronkelijke meervoudspronomina *jij, gij, ie* en hun varianten tot aan de *du*-grens is als een typisch Nederlandse ontwikkeling te beschouwen. In de westelijke Duitse dialecten hebben ook wel herstruc-

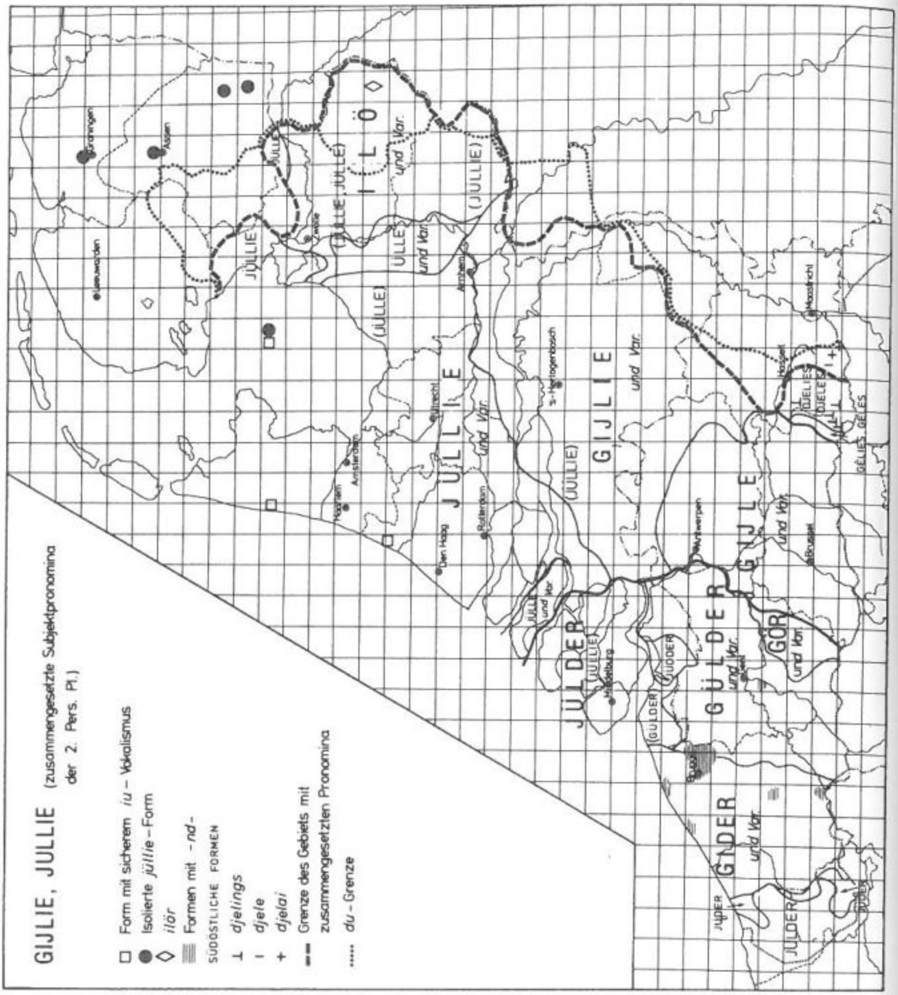

Kaart 13. – De met *-lieden* samengestelde subjectpronomina van de tweede persoon meervoud in de Nederlandse dialecten. – Grens van het pronomen *du* (uit : *FSA* 2 : 158).

tureringen in de verdeling van de oude enkelvouds- en meervoudspronomina plaatsgevonden, maar die hebben er nergens tot het verdwijnen van *du* geleid, behalve in een klein stukje van het onderste Nederrijngebied, waar dit verlies juist aan Neder-

landse expansie in de tijd van Hollands glorie moet worden toegeschreven. Zelfs de sociolinguistische variatie in ons oostelijke *du*-gebied is als het resultaat van een Nederlandse ontwikkeling te beschouwen. De verdelingen die hier zijn ontstaan, leunen immers aan bij die van de nieuwere Nederlandse vertrouwelijkheid- of nabijheidspronomina enerzijds en de beleefdheids- of afstandspronomina anderzijds. In het Duitse Rijnland voltrekken zich die daarentegen onder invloed van de Duitse standaard (zie *RhWb 1* : 1531).

Met de verdringing van de vormen van de 2de pers. sg. door die van de 2de pers. pl. ging een grammatische onderscheiding verloren : die tussen enkelvoud en meervoud, en dat in tegenstelling tot de eerste en derde persoon. Maar al van het begin van de overlevering ontwikkelde zich een nieuwe pluralisvorm door samenstelling met *liede*, *lude* (Van Loey 1958). Men kan zich voorstellen dat bij de tweede persoon een behoefte aan numerusonderscheiding tot het ontstaan van het type *jullie*, *gijlie* en varianten heeft geleid, maar blijkbaar zijn *wijlie*, *zullie* en hun varianten ongeveer even oud (Goossens 2000a). De Vroegmnl. (13de-eeuwse) overlevering bevat dus zowel voorbeelden van met *lieden* samengestelde pronomina als van voornaamwoorden van de 2de pers. pl. in enkelvoudsfunctie.

Die samengestelde pronomina vinden we in de 13de eeuw bij de drie personen meervoud, zowel in object (en possessief-)-functie als in subjectfunctie. Dat is meer dan in de moderne dialecten, waar een objectvorm *onslieden* ontbreekt, die in de 13de eeuw wel voorkwam. Wel is duidelijk dat de hypothese van een behoefte die tot het ontstaan van zulke pronomina aanleiding zou hebben gegeven, alleen voor de tweede persoon plausibel kan worden gemaakt. Het lijkt dus zinnig, de verspreiding van de met *lieden* samengestelde pronomina van de tweede persoon te vergelijken met het gebied waaruit het pronomen *du* verdwenen is. Uit kaart 13 blijkt een opvallende overeenkomst. Afwijkingen van enige omvang zijn alleen maar aan de Duitse Nederrijn en in het westen van Drente met de Stellingwerven aan te treffen. In de twee gevallen is het gebied waar het oude enkelvoudspronomen verloren is gegaan, groter dan dat van het *-lie-*

den-pronomen, dat elders sneller blijkt te zijn nagerukt. In het eerste geval is de uitleg gemakkelijk : na de totstandkoming van de Nederlands-Pruisische staatsgrens is het westelijke *jullie* daar niet meer over geraakt. Overigens valt op dat wanneer er afwijkingen tussen de grenzen van *du* en *jullie/gijlie* voorkomen, het gebied waar *du* niet meer bestaat, nagenoeg steeds groter is dan dat van het *jullie/gijlie*-gebied.

Ik ga in dit verband niet in op de geografische differentiatie van de *-lieden*-pronomina van de tweede persoon, die wel degelijk sterk is. Een schematisering ervan is te vinden op kaart 13. Niet iedere buitenstaander zal bijvoorbeeld de Oostvlaamse types *gulder* en *geur* als *-lieden*-pronomina herkennen, maar Vlaamse sprekers die in hun zuidelijk beschaafd *jullie* zeggen, hebben daar blijkbaar geen moeite mee (zie hoofdstuk IV, 2).

Dat men de correlatie tussen de verspreiding van *jullie*, *gijlie* en varianten enerzijds en die van de ondergang van *du* als een oorzakelijke samenhang mag interpreteren, wordt bevestigd door de verspreiding van de *-lieden*-pronomina van de eerste en de derde persoon, die samen met die van de tweede op **kaart 14** is aangebracht (overgenomen uit *FSA 2* : 128, 187 en 196). Hier zijn telkens de gebieden met *-lieden*-pronomina beduidend kleiner dan bij het type *jullie/gijlie*. Daar is wel aan toe te voegen dat de types *wijlie*, *zijlie* en *hullie* niet de steun van de standaardtaal hebben en dat *wijle* en *hulle* in Antwerpen en omgeving in de twintigste eeuw gevoelig terrein hebben verloren (vgl. De Schutter 1992 : 346 en de kaarten in *FSA 2* : 128 en 196). Kaart 14 laat overigens ook duidelijk zien dat de *lieden*-pronomina, ook die welke niet de steun van de standaardtaal hebben gekregen, in oostelijke richting expansief zijn geweest. De Duitse grens hebben zij echter meestal niet meer bereikt of overschreden.

6. – Nederlandse woordenschat

Sinds het begin van de Nederlandse woordgeografie zijn talrijke woordkaarten verschenen. Zij illustreren de grote regionale verscheidenheid van de dialectwoordenschat en maken in zeer veel gevallen de beweging duidelijk die erin zit. Dikwijls is dat

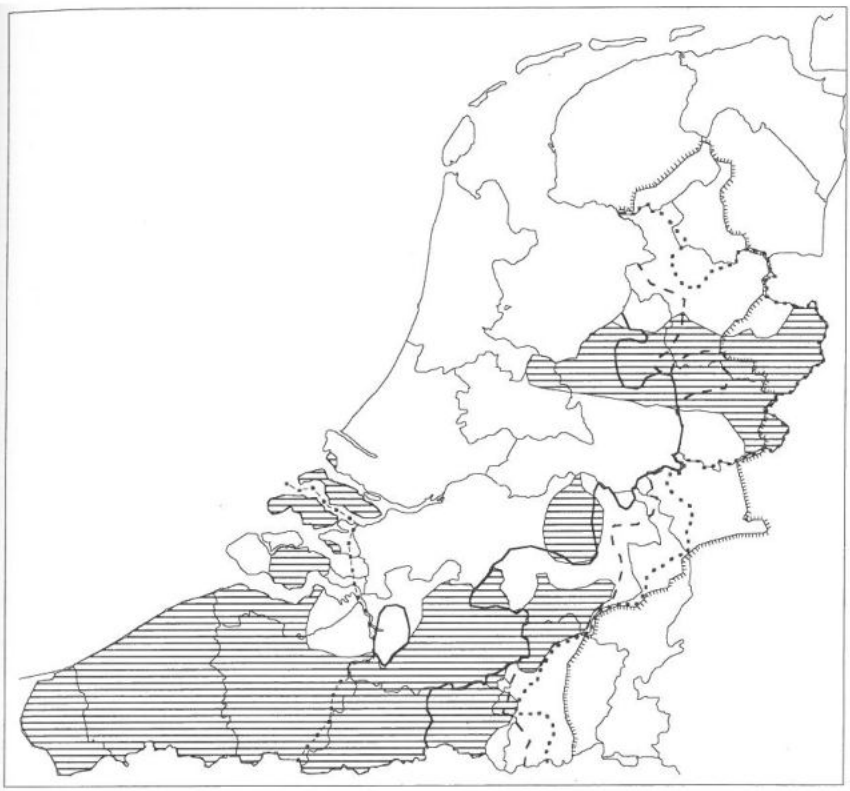

Met -liede(n), -lieder samengestelde meervoudspronomina

- Type wijliede, wijlieder
- Ten westen type gijliede, julliede, gijlieder, jullieder
- Ten westen type zijliede, zijlieder
- Ten westen (behalve Antwerpen) hulliede, hullieder
- -liede/-lieder-grens

Het pronomen du

- grens tussen het oostelijk gebied met behoud en het westelijk met verlies van du

Kaart 14. – Verspreiding van de met *-lieden* samengestelde pronomina van de drie personen meervoud – Grens van het pronomen *du*

een beweging op het ogenblik van de opnamen zelf, zodat wanneer de materiaalbasis van een kaart al wat ouder is (wat vanzelfsprekend bij oudere publicaties zo is), de toestand zich intussen vrij grondig gewijzigd kan hebben. Dat is uiteraard het geval bij een groot deel van de belangrijkste woordkaartencollectie : de *TNZN* met zijn vervolg, de *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, een verzameling van 130 kaarten die ik met het oog op deze paragraaf heb doorgekeken.

Het is geen ideale verzameling voor dit doel. Ze bevat een aantal klankkaarten en ook een paar morfologische kaarten, die uiteraard voor een woordgeografisch onderzoek niet bruikbaar zijn. Bij de woordkaarten zelf gaat het zeer dikwijls om benamingen van begrippen uit het agrarisch bedrijf van vóór de totale omwenteling die dit in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft ondergaan. Dat levert nogal wat woorden met een kleine communicatieradius op, zodat de intensiteit van de beweging in deze woordenschat vermoedelijk lager lag dan het gemiddelde. Een aantal van deze begrippen kon overigens enkele decennia later nauwelijks opnieuw opgevraagd worden, omdat de wereld die zij uitdrukten verloren was gegaan. Dat is al duidelijk te merken aan de nieuwe verzamelingen van de sedertdien tot stand gekomen regionale woordenboeken.

Toch blijft er op de kaarten van deze atlas nog heel wat te observeren dat in dienst van de Nederlandse taalgeschiedenis bruikbaar is. Het gaat dan wel om de jongere taalgeschiedenis, want over de geografische verdeling van deze woordenschat in vroegere eeuwen is zeer weinig bekend. De enige historische woordkaart in deze verzameling, de *tarwe*-kaart (2, 3) is nauwelijks een hulp om de synchrone *tarwe*-kaart (2, 4) te interpreteren. Men kan ten hoogste zeggen dat er sinds de late middeleeuwen in de geografische verdeling van de woorden *tarwe* en *weit* vermoedelijk niet veel is veranderd.

Geen verrassing is uiteraard dat ABN-woorden in de regel ook woorden van Hollandse dialecten zijn. Soms is hun gebied tot Holland (met eventueel een stuk van de provincie Utrecht) beperkt en ontbreken ze daarbuiten nagenoeg volkomen. Dat geldt voor kaart 1, 3 *pissebed* (de kaart draagt als titel het Nedersaksi-

sche *keldermot*), voor 2, 4 *tarwe* als tweesyllabige woordvorm en 7, 1 *ui*. Soms ook is het Hollandse woord in Nederland min of meer sterk aan het uitzaaien. Dat geldt voor 1, 7 *gier* 'mestvocht', 3, 14 *aardbei*, 7, 1 *spijbelen*, 8, 9 *schommel*. Holland komt ook als het midden van een groter aaneengesloten gebied voor, waarbij niet duidelijk is, in welke mate de andere delen van dat gebied er vanouds of door jongere verovering toe behoren. Dat geldt voor 1, 12 *kikker*, 3, 2 *ram* 'mannelijk schaap', 3, 3 *ooi* 'vrouwelijk schaap', 4, 1 *kies*, 5, 8 *kous*, 7, 2 *teems* 'melkzeef', 114 *vork* 'etensvork'. Opvallend is het verschijnsel dat herhaaldelijk een Hollands woord zonder geografische verbinding ook in stukken van het Nedersaksisch (en het Fries) verschijnt. Parachutering is hier een mogelijkheid, maar als andere evidentie ontbreekt blijft die toch hypothetisch. Dat geldt voor 1, 6 *doffer(t)* 'mannelijke duif', 2, 1 *big*, 2, 5 *klaver*, 7, 7 *hok* (van korenschoven), 7, 8 *bos* (van stro), 128 *wiers*. Het Hollandse woord blijkt soms over een veel grotere lengte een kustwoord te zijn. Dat geldt voor 1, 4 *ladder*, 6, 5 *(Vlaamse) gaai* en ook voor 4, 6 *hiel*, dat naar het oosten toe geleidelijk door *hak* wordt afgelost. Het gaat hier om een patroon dat aan de ontstaansfase van het Nederlands herinnert. Omgekeerd zijn er gevallen waarin een vanuit het westen verdrongen woord nog in een relatief smalle strook van noord naar zuid aan de Duitse grens voortleeft. Dat treffen we aan bij het door *merrie* verdrongen *meer* (1, 9), het door *broek* teruggedrongen *boks* (5, 9) evenals bij *telder* en varianten (in Groningen-Drente ook *schotel*), die door *bord* (8, 1) in het defensief zijn gedrongen. Een aanloop in deze richting zien we bij *verket* met zijn westelijke concurrent *vork* (114). Deze gevallen zijn voorboden van de eindfase der vernederlandsing. Vlaams-België heeft bij het eerste en de laatste twee van deze voorbeelden zijn eigen dynamiek, die haaks staat op de Noordnederlandse. In een Brabants-Oostvlaams gebied houdt *merre* redelijk goed stand tegen *merrie*; voor 'bord' is er een eigen heteronymie met *tel(j)oor*, *tejjer*, *assiete* en *teel*; een vork heet in de twee vleugels van het Vlaamse land *fersjet* en in het centrum *verket*. Hiermee hangt samen dat de in Nederland expansieve woorden *bord* en *vork* in Vlaanderen niet of nauwelijks werden opgete-

kend. Dat is overigens ook het geval bij de Hollandse succeswoorden *doffer, gier, kikker, big, aardbei, kies, ui, spijbelen* en *schommel*.

Deze woordgeografie vertoont dus niet alleen kenmerken van een west-oost-, maar ook van een noord-zuid-tegenstelling en had dus even goed in hoofdstuk IV behandeld kunnen worden.

Het geconstateerde bevestigt nog eens dat de bewegingen die uit deze woordkaarten afgelezen kunnen worden, van recente datum zijn. Zij illustreren de rol van Holland in de vorming van de standaardtaal en de invloed die deze laatste op de dialectvorming heeft. Maar de dynamiek is bij de woorden uit het rijtje met een ruimere communicatieradius sedert hun opvraging beslist niet tot stilstand gekomen. Ze heeft ervoor gezorgd dat *kikker, aardbei, ui, spijbelen* en *schommel* na hun opvraging ook in Vlaanderen zijn doorgedrongen. Er zijn nieuwe opvragingen nodig om te weten in welke omvang dat op nieuwe enquêtemomenten het geval is.

ABN-woorden zijn echter niet altijd ook Hollandse dialectwoorden. De kaarten laten namelijk nogal wat Hollandse woorden zien die door standaardtalige tegenhangers verdrongen worden : *zeuning, zeunie* 'voederbak van een varken' door *trog* (1, 11), *bul/bol*, dat overigens ten noorden van de Rivieren zeer ruim verspreid is, door *stier* (1, 15), *aker* door *eikel* (2, 7), *koppel* door *kudde* (3, 1), *dom(p)* en Noordhollands *deut* door *naaf* (3, 6), *snaar(tje)* door *schoonzuster* (5, 7), *zeun* door *zoon* (eigenlijk een klanktegenstelling : 6, 4), *schildvink, schilpvink* door *vink* (6, 8), *schalm* door *schakel* (8, 8). Er bestaat dus kennelijk in Holland een spanning tussen taalnatuur en taalcultuur, die tot de ondergang van eigen elementen kan leiden. En daarbij stelt zich de vraag, waar de Hollandse beschaafdspreker die cultuurelementen vandaan haalt die dan ingang in Hollandse en dan ook in naburige en verder verwijderde dialecten kunnen vinden. Bij sommige van de genoemde woorden (*trog, stier, kudde, zoon, schakel*) kan men aan invloed van een schrijftaaltraditie (bijbelse traditie?) denken, bij andere aan grotere doorzichtigheid of gemakkelijker hanteerbaarheid (*schoonzuster, vink*). Ook hier is verder onderzoek gewenst.

7. – De oostelijke taalgrens

De in deze paragraaf te behandelen problematiek is in zekere zin de omkering van de voorafgaande, in die zin namelijk dat wijzigingen in de structuur en het gebruik van de dialecten hier niet tot de vorming van de standaardtaal hebben bijgedragen of er parallel mee zijn verlopen, maar wel het directe gevolg zijn van de vorming en de consolidering van die standaardtaal.

De west-oost-beweging van Nederlandse taalelementen liep in de tijd vóór de totstandkoming van een politieke grens tussen Nederland en Duitsland of van voorlopers van stukken daarvan uit in een zone waar het socioculturee l overwicht van de samenleving die ze droeg, geneutraliseerd werd door een eigen Nederduitse of door een van zuid naar noord gerichte Hoogduitse dynamiek. Bekende voorbeelden van zulke westelijke Nederlandse taalelementen waarvan de verspreiding verder reikte dan de later ontstane rijksgrens zijn aan de Duitse Nederrijn te vinden, zo de palatalisatie van oude *û* tot *uu* in *huus*, *muus* enz. en de verdringing van het enkelvoudspronomen *du* door het numerusindifferente *gij*. Het spreekt vanzelf dat zulke Nederlandse vernieuwingen niet overal verder reiken dan de rijksgrens en dat zij op vele plaatsen die grens zelfs niet bereikt hebben. Dat geldt overigens voor het grootste deel van de begrenzing van de twee genoemde verschijnselen.

Een taalgeografisch patroon waarvan de aanzet aan deze Nederlandse vernieuwingen voorafgaat, vinden we bij verschijnselen die ook een deel van het gebied oostelijk van de rijksgrens hebben ingenomen, maar daar door een Hoogduitse vernieuwing gedeeltelijk werden teruggedrongen. Hun verspreiding omvat dan het Nederlandse taalgebied plus een deel van het aangrenzende Duitse, net zoals bij het vorige type, maar ze is deze keer het resultaat van een terugdringing. Wat er overblijft is dan het Nederlandse gebied waar het verschijnsel zich als een eigen element handhaaft, plus een aangrenzend deel van het Duitse gebied waar het de status van een relict heeft. Een bekend voorbeeld is de assimilatie van de cluster *chs* tot *s* in woorden als *zes*/*sechs*, *os*/*Ochse*, *wassen*/*wachsen*, *vos*/*Fuchs* (**kaart 15**). Die assimilatie is weliswaar een vernieuwing geweest, maar ze is door de

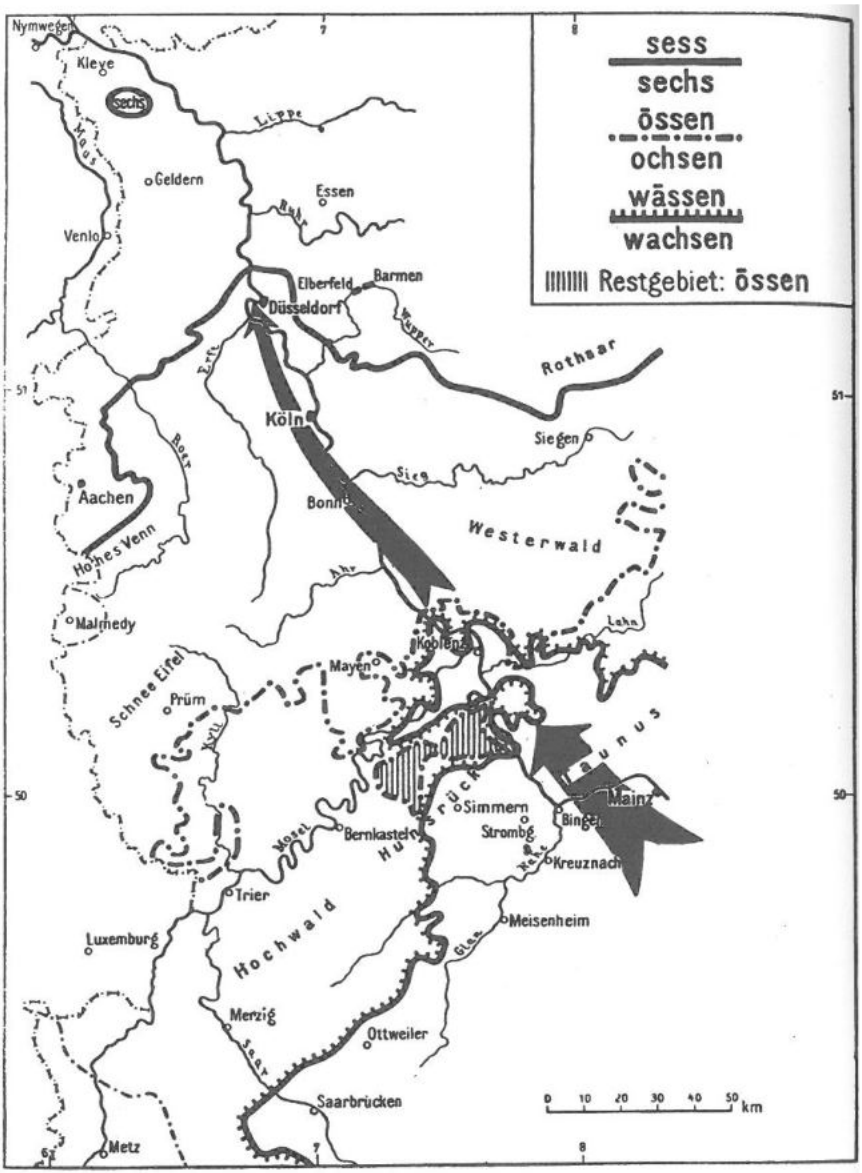

Kaart 15. – Verspreiding van de assimilatie *chs* > *s* in het Duitse Rijnland (uit : Frings 1926 : 116)

daarop volgende expansie van de niet geassimileerde vormen vanuit het Duitse zuiden in de richting van het Nederlandse taalgebied teruggedrongen. Het is bij dit patroon weer geen noodzakelijke voorwaarde dat de geconserveerde taalvorm in het hele Nederlandse taalgebied voorkomt. Het is voldoende dat hij element van de Nederlandse standaardtaal is geworden en in de dialecten een deel van het taalgebied inneemt. Bekend is hier ook de ontwikkeling van de cluster *ft* tot *cht* (*lucht*/*Luft*, *kracht*/*Kraft*, *achter*/*after*, *zacht*/*sanft*). In Weijnen 1991 : 123-124 wordt de verspreiding van *ft* en *cht* in het Nederlandse taalgebied bij enkele van deze woorden beschreven.

In al deze gevallen kunnen we van aanzetten tot vorming van een oostelijke grens van het Nederlands spreken, maar nog niet van eigenlijke taalgrensvorming. Die is namelijk primair niet in de dialecten tot stand gekomen, maar wel in de geschreven en gedrukte taal waaruit de standaardtaal zich heeft ontwikkeld. Wel mogen we zeggen dat het bewustzijn van de oostelijke taalgrensproblematiek, die veel jonger is dan die van de zuidelijke, uit dialectologisch werk is gegroeid. De oostelijke taalgrens is overigens niet alleen een grens tussen twee standaardtalen, maar ook tussen twee groepen dialecten, zoals onderzoek van de laatste dertig jaar heeft aangetoond.

Een voorwaarde voor de totstandkoming van een Nederlands-Duitse taalgrens op het niveau van de geschreven en gedrukte taal was het ontstaan en de stabilisering van een politieke grens. Die was er lang niet overal op hetzelfde ogenblik. Ten noorden van de Rijn werd de oude bisdomsgrens tussen Utrecht en Münster tot een belangrijke politieke grens toen keizer Karel V tussen 1528 en 1543 de territoria Overijssel, Groningen, Drente en Gelre onder zijn gezag bracht en ze in 1548 samen met andere Nederlandse gebieden in een Bourgondische kreits verenigde, waarvoor een jaar later een gemeenschappelijke erfopvolging tot stand kwam. De oostgrens van de genoemde territoria stemde met die tussen de bisdommen Utrecht en Münster overeen. Hier waren dus al in de 16de eeuw de voorwaarden voor het ontstaan van een Nederlands-Duitse taalgrens vervuld. Ze hadden ook snel deze uitwerking, omdat ongeveer van deze tijd

af aan de Nederlandse kant een uniformeringsproces van de schrijftaal inzette en aan de Duitse kant de Hoogduitse schrijftaal de geschreven en gedrukte varianten van het Nederduits verdrong.

Verder zuidelijk, in het gebied tussen de Maas en de Duitse Nederrijn, kwam pas later en met beetjes een politieke grens tot stand. Ten noorden van ongeveer een lijn Roermond – Duisburg bevonden zich het hertogdom Kleef, het Opperkwartier van het graafschap Gelre, het graafschap Meurs, het Keulse ambt Rheinberg en stukjes van het keurvorstendom Keulen en het hertogdom Gulik. Voor de meeste van deze gebiedjes hadden de grenstrekkingen van de 16de eeuw en het totstandkomen van bindingen met territoria in het Duitse binnenland een vervreemding van het westen tot gevolg. Het Opperkwartier van Gelre had door de politieke beslissingen van 1543 en 1548 in talig opzicht geruisloos verder in het Nederlands geïntegreerd kunnen worden, maar door de Tachtigjarige Oorlog kwam het bij de Spaanse Nederlanden terecht, en na de Spaanse Successieoorlog werd het grootste, noordelijke deel (ook het gebied ten westen van de Maas van Helden tot Venray) in 1715 Pruisisch, terwijl het kleinere, zuidelijke deel op een gecompliceerde manier tussen de Staatse en de Oostenrijkse territoria werd opgesplitst. Na de verovering van de Oostenrijkse Nederlanden door Frankrijk in 1794 en de afstand van de gebiedjes aan de Maas door de Staten Generaal in 1795 werden de zuidelijke delen van het Opperkwartier weer samengevoegd. Ze vormden dan met andere territoria verder zuidelijk en zuidwestelijk het departement Meuse Inférieure. Op het Congres van Wenen in 1815 werd het Pruisische deel van Opper Gelre gesplitst. De grens tussen Pruisen en het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden werd enkele kilometers ten oosten van de Maas parallel met deze rivier getrokken. Verder noordelijk werd op dezelfde manier een westelijk strookje van het hertogdom Kleef bij Nederland gevoegd. Al deze feiten hebben voor het geschetste gebied een ingewikkelde schrijftaalgeschiedenis tot gevolg gehad, die nog niet in alle details is onderzocht.

De territoriale geschiedenis van het gebied nog verder zuidelijk, van Roermond tot Eupen, was nauwelijks minder ingewikkeld. Het Land van Rode (Herzogenrath) had een vleugel ten noorden van Aken, die in 1815 Pruisisch geworden is. Omgekeerd had het hertogdom Gulik, dat grotendeels op later Duits gebied lag, een uitloper tot aan de Maas bij Sittard; die is in 1815 Nederlands geworden. De andere territoria met enig gewicht in deze streek waren het hertogdom Limburg, dat al na de slag bij Woeringen in 1288 door personele unie aan Brabant was gelinkt, en de landjes Valkenburg en Dalhem. Zij vormden samen met het Land van Rode al in de late middeleeuwen de Landen van Overmaas. Zij kwamen samen met Limburg onder Bourgondische, later Habsburgse, d.w.z. westelijke macht. Al deze territoria lagen dicht bij de vrije Rijksstad Aken. Verspreid tussen hen bevond zich een reeks kleine rijksheerlijkheden, die sterk naar Aken georiënteerd waren. In de germaanstalige strook ten zuiden van het departement Meuse Inférieure, die grotendeels tot het hertogdom Limburg behoorde, kwam de oostelijke rand met Eupen in 1815 bij Pruisen. Na de eerste wereldoorlog werd hij bij België aangehecht. Na de Duitse inval in 1940 werd hij samen met enkele Belgische dorpen met Germaanse dialecten verder westelijk waar het Duits als kerktaal en ten dele als onderwijstaal fungeerde, door Duitsland geannexeerd. Na de herovering in de herfst van 1944 werd dit weer ongedaan gemaakt. De strook bij Eupen is thans officieel duitstalig, met "faciliteiten" voor franstaligen, de dorpen westelijk daarvan zijn officieel franstalig. Het westelijkste stuk van de germaanstalige strook ten zuiden van het Franse departement Meuse Inférieure, die in 1839 Belgisch was geworden, bestaat uit zes dorpen, die samen de gemeente Voeren vormen. Die behoort ook thans nog tot het Nederlandse taalgebied, maar heeft "faciliteiten" voor franstalige inwoners. De schrijftaalgeschiedenis van het zuidelijkste deel van de strook rondom de Nederlands-Duitse grens onderscheidt zich dus van de twee vorige doordat ze gedeeltelijk Belgisch is en er een derde taal bij betrokken is, het Frans.

Dat we voor het gebied ten noorden van de Rijn al sinds het midden van de 16de eeuw van een politieke grens kunnen spre-

ken die taalgrensvorming veroorzaakte, betekent niet dat er van die tijd af zonder meer een stabiliteit was ingetreden die deze ontwikkeling ongestoord in de hand werkte. Voor de strook ten westen van die grens blijkt dat wel het geval te zijn, maar in verschillende delen van die aan de oostkant (zie **kaart 16**) verliep

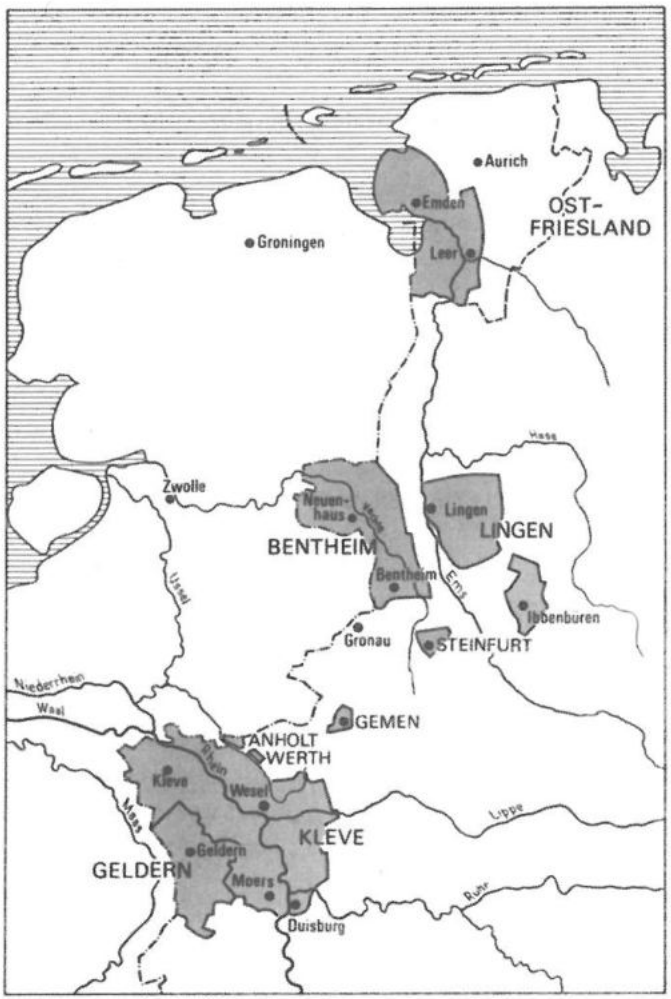

Kaart 16. – Duitse grensgebieden met een Nederlandse cultuurtaalgeschiedenis (uit : Taubken 1984 : 85)

de ontwikkeling niet rechtlijnig. Die delen zijn het zuidwesten van Oost-Friesland met de stad Emden, de graafschappen Bentheim (met de heerlijkheid Lage) en Lingen evenals een reeks kleine gereformeerde enclaves in het Münsterland : Steinfurt, Gronau, Gemen, Werth en Anholt. Er waren verder nog enkele overwegend katholieke plaatsen met gereformeerde gemeenten waarin het Nederlands als kerktaal fungeerde. Alles samengenomen is het verloop van de taalverhoudingen in al deze gebieden en plaatsen heel behoorlijk onderzocht : Oost-Friesland door Hahn 1912, Foerste 1938 en Muller 1939, Bentheim door Baumann 1963 (1998), Lingen door Taubken 1981, de Münsterlandse enclaves door Kremer 1998 en Leys 1998. Een globaal inleidend overzicht staat bij Kremer 1983. Het Nederlands heeft in deze gebieden naast het Hoogduits cultuurtalige functies vervuld van de 17de tot in de 19de eeuw. Het begin en het einde daarvan verschillen van gebied tot gebied. Ook het aandeel van het Nederlands aan die functies verschilt. Het sterkst bezette domein was dat van de gereformeerde kerk (in Lingen ook de katholieke). Op de tweede plaats kwam de school. De taal van de administratie is in veel grotere omvang het Duits geworden, dat tenslotte het Nederlands ook uit de andere domeinen verdrong. Er heeft dus in de genoemde gebieden gemiddeld meer dan twee eeuwen triglossie bestaan van Nederlands in een groep formele domeinen, Hoogduits in een andere groep en dialect in de informele domeinen. Met het verdwijnen van het Nederlands werd die door een diglossie van Hoogduits en dialect vervangen. Dit leverde dan een taalgrens in de gestalte van een lijn op, met links daarvan een diglossie van Nederlands en dialect, rechts van Duits en dialect.

Het tijdelijke succes van het Nederlands ten oosten van de grens, in tegenstelling tot het ontbreken van succes van het Hoogduits ten westen ervan had duidelijk twee oorzaken, die tot op zekere hoogte met elkaar vervlochten waren : de grote bloei en de daarmee verbonden culturele uitstraling van de nieuwe Nederlandse confederatie onder aanvoering van Holland en het succes van de nieuwe religie in haar gereformeerde variant, die tot stichting van gemeenten ook oostelijk van de grens aanlei-

ding gaf. Haar predikanten waren in de Nederlanden gevormd. Voor Lingen is daaraan toe te voegen dat dit graafschap op een korte onderbreking na van 1648 tot 1702 in het bezit van het huis van Oranje was.

De vroegere bindingen van het Westnederduitse gebied met het Nederlandse westen zijn niet zonder invloed op de Westnederduitse dialecten gebleven. In de woordenschat zijn de sporen ervan duidelijk herkenbaar, zoals **kaart 17** (uit Kremer 1975 : 77) illustreert. Nederlandse succeswoorden konden tot een heel eind ten oosten van genoemde territoria overgenomen worden. Voor Oost-Friesland is de Nederlandse invloed op de dialectwoordenschat gedetailleerd onderzocht door Foerste 1938.

Ook het Duitse Nederrijngebied met de westelijk aansluitende, thans Nederlandse strook aan de Maas is behoorlijk onderzocht, zij het iets minder gelijkmatig en voor een deel in kleinere studies. Hier heeft vooral Cornelissen verdienstelijk werk geleverd. Een selectie : Voor het gebied als geheel zijn Cornelissen 1998 en 2003 te noemen; als inleiding kan ook Tervooren 1985 fungeren. Het Kleefse gebied of een deel daarvan zijn behandeld door Merges 1977 en Cornelissen 1998a. Aan het Gelderse Opperkwartier heeft Cornelissen 1986 zijn dissertatie gewijd. De Gelderse exclave Erkelenz en het erbij behorende "Amt" is door Egert 1994 behandeld.

De Nederrijn had gedeeltelijk vrij lang sterke bindingen met de Nederlanden (Opper Gelre tot 1713; Meurs behoorde in de 17de eeuw tot het huis van Oranje). Niettegenstaande dynastische vervlechtingen met het Duitse oosten en zuiden was er niet zoals in de streek ten noorden van de Rijn over de volle lengte een politieke grens met de Nederlanden. Het gebied was er integendeel door zijn grote verkeersweg, de Rijn, mee verbonden en onderging er meer dan grote stukken van het grensgebied verder noordelijk de economische en culturele invloed van. **Kaart 18**, overgenomen uit Cornelissen 1998 : 23, is een globaliserende, maar goed onderbouwde poging om de verdeling van Nederlands en Duits aan het einde van het Ancien Régime weer te geven. Het Gelderse Opperkwartier was toen al tachtig jaar Pruisisch, maar het Nederlands stond er in de school en de kerk en

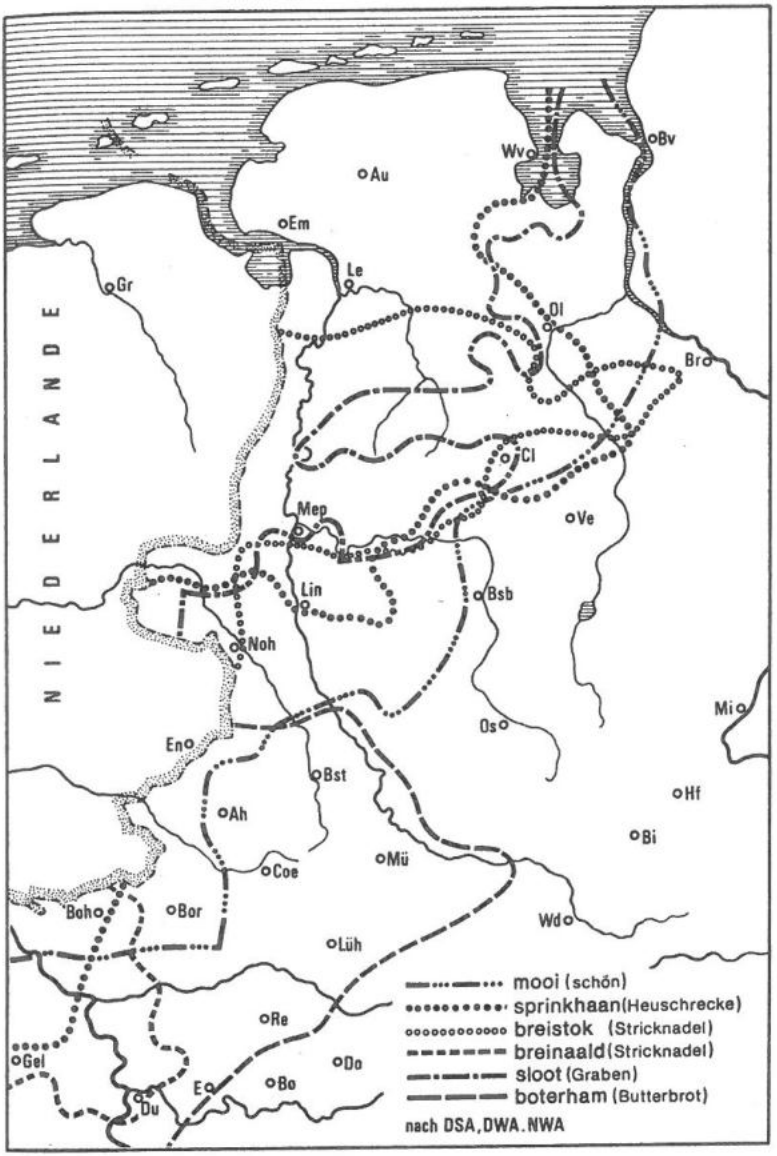

Kaart 17. – Verspreiding van ontleende Nederlandse woorden in Westnederduitse dialecten (uit : Kremer 1975 : 77).

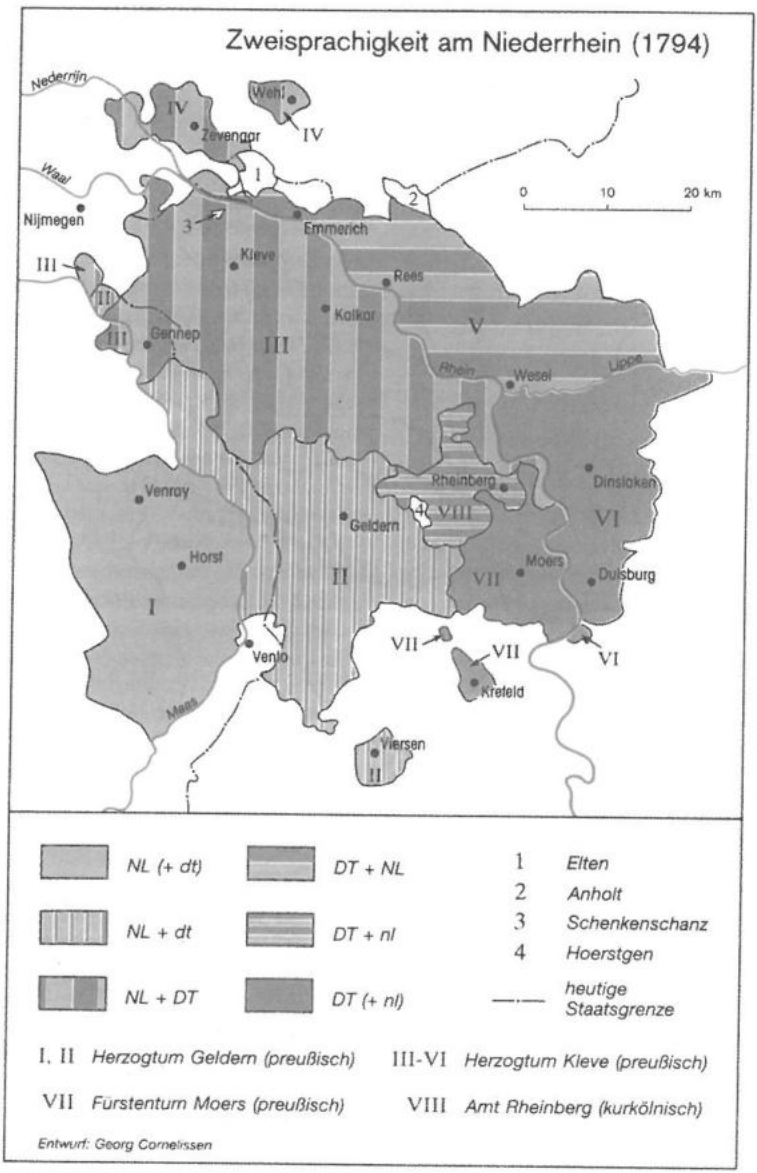

Kaart 18. – Nederlands en Duits als cultuurtalen aan de Duitse Nederrijn op het einde van het Ancien Régime (uit : Cornelissen 1998 : 23)

ook in de lokale administratie nog vrij sterk. Wel moet dit laatste domein in het stuk dat in 1815 tot de provincie Limburg ging behoren, nog grondiger onderzocht worden. Elders was het Nederlands op dat ogenblik duidelijk op zijn retour. Het belangrijke hertogdom Kleef was tenslotte al sinds 1614 met het graafschap Mark verbonden en daarna Pruisisch geworden. Het Nederlands stond op een verloren positie in het zuiden (Meurs en Rheinberg) en op de rechter Rijnoever. Na de grenstrekking van 1815 zorgden dirigistische maatregelen van de Pruisische regering in het hele Nederrijngebied snel voor een monopolie van het Duits en het verdwijnen van het Nederlands.

De verschuivingen die tot het ontstaan van het zuidelijkste stuk van de Nederlands-Duitse taalgrens hebben geleid, hebben zich, in tegenstelling tot de twee noordelijker stukken, hoofdzakelijk aan de Nederlandse en Belgische kant van die grens afgespeeld. Aan de Duitse kant, maar ook in de oostelijke rand van wat Nederland en België zou worden, werd tot in de 16de eeuw een Ripuarische schrijftaal gebezigd. Toen die door een algemenere Hoogduitse schrijftraditie werd vervangen, kon deze laatste de grenzen van de eerste zelfs lichtjes overschrijden, zodat in 1556 in Sittard een Middellimburgse schrijftraditie door een Hoogduitse vervangen werd (Otten 1977 : 133). Voor het zuiden van Nederlands Limburg heeft Scherdin 1937 de taal van teksten op grafstenen uit de 17de eeuw onderzocht en de resultaten daarvan op de "Schriftsprache im 17., 18. und Beginn des 19. Jahrhunderts" geëxtrapoleerd. Een oostelijke strook van Brunssum tot Eupen met o.a. Heerlen, Kerkrade en Vaals heeft uitsluitend Duitse inscripties, een smalle strook ten westen daarvan Duitse, Nederlandse en ook gemengde. Het uitlopen van het Duits als cultuurtaal in Zuidoost-Limburg in de 19de en gedeeltelijk nog in de 20ste eeuw is naar domeinen behandeld door Marynissen 2004a, die ook de schaarse literatuur over dit onderwerp noemt. Met de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 en zeker na de splitsing van Limburg in 1839 was het lot van het Duits er op termijn bezegeld, hoewel de Nederlandse provincie tot 1867 deel uitmaakte van de Duitse

Bond. De vernederlandsing is er duidelijk trager en moeizamer verlopen dan de verduitsing aan de Nederrijn.

De strook ten zuiden van de grens tussen de departementen Meuse Inférieure en Ourthe, die in 1839 rijksgrens werd, is het enige Belgische stuk van de overgangszone. Het grootste, oostelijke deel ervan behoorde tot het hertogdom Limburg. Zijn taalverhoudingen in het Ancien Régime zijn, zij het niet zeer helder, behandeld door Wintgens 1982. De schrijftaal was er aanvankelijk Ripuarisch, ook ten westen van de Benrather lijn. Dit handhaafde zich tot in de 17de eeuw, maar daarnaast kwam een Zuidnederlandse schrijftaal op. Dat leidde tot een functieverdeling : het Nederlands werd grosso modo de administratieve taal, het Duits (dat het Ripuarisch afloste) de school- en kerktaal. Het oosten van het gebied, d.w.z. Eupen met zijn omgeving, werd in 1815 Pruisisch. De verduitsing was er in de daaropvolgende eeuw zo grondig dat de herinnering aan een taalsamenhang met het westen uitgewist was toen het daarna bij België werd gevoegd. In de dorpen tussen Eupen en de Voerstreek – het gaat om de huidige fusiegemeenten Baelen, Plombières (= Bleiberg) en Welkenraedt – had het Nederlands na de stichting van België nog een minimale status. Uit de in de volkstellingen opgenomen talentellingen van de volgende decennia blijkt dat het vanuit het oosten door het Duits teruggedrongen werd (Goossens 1968 : 14-16), tot de grens tussen de twee schrijftalen zich ten oosten van de Voerense dorpen Teuven en Remersdaal stabiliseerde. Het zuidelijk aangrenzende Frans werd echter steeds dominanter en is sinds de twee wereldoorlogen de enige officiële taal van dit gebiedje.[40] De consequentie is dat er in België geen taalgrens tussen het Nederlands en het Duits bestaat : tussen beide taalgebieden bevindt zich een Franse wig.

De gevolgen van de oostelijke taalgrensvorming voor de dialecten aan weerszijden van die grens zijn van tweeërlei aard. Ten eerste evolueren die dialecten door overnamen van elementen uit twee verschillende overkoepelende talen uiteenlopend, zodat de grens tussen twee verschillende cultuurtalen hoe langer hoe

[40] Dat geldt ook voor AUBEL, dat tot de telling van 1920 aan de nederlandstalige kant was blijven liggen.

meer ook een grens tussen twee groepen dialecten wordt, Nederlandse en Duitse. Ten tweede worden de dialecten in de dagelijkse omgang hoe langer hoe meer door vormen van algemene omgangstalen vervangen, die bij de respectieve standaardtalen aanleunen. Als zo een proces in de buurt van de taalgrens voltooid is, is er geen dialectgrens als taalgrens meer. Aangezien beide ontwikkelingen zich gelijktijdig voltrekken, bevatten ze een paradox : wat ontstaat verdwijnt tegelijkertijd.

De vorming van de Nederlands-Duitse taalgrens is pas laat een dialectologisch en taalhistorisch thema geworden. Het bewustzijn van deze problematiek is sinds de jaren twintig geleidelijk gegroeid. Frings 1926 : 188-189 wees er in het kader van zijn territorium-theorie op dat "wieder die Staatsgrenze im Begriffe (sei), Sprachgrenze zu werden." Hij zei er wel niet bij dat dit in de middeleeuwen op het niveau van dialecten en niet op dat van standaardtalen was gebeurd. Bezoen 1948 : 69-74 wijdde een klein hoofdstuk aan "Het Twents over de grens". Hij stelde over korte afstand in enkele gevallen coïncidenties van dialectgrens en staatsgrens vast en besloot : "de rijksgrens is tegenwoordig ook een taalgrens, in meer opzichten zelfs dan menigeen – en vooral menig Pruisisch geleerde! – denkt" (p. 70). En Sanders 1974 : 9 stelde in verband met de Nederlandse en Duitse grensdialecten : (Deze dialecten) "haben sich, wie mir aus eigener Erfahrung bekannt ist, diesseits und jenseits der Grenze spätestens aufgrund der Kriegs- und Nachkriegsverhältnisse derart auseinanderentwickelt (und zwar in Annäherung an die jeweilige Hochsprache), daß eindeutig hüben von deutschen, drüben von niederländischen Mundarten zu sprechen ist."

Van het midden der jaren zeventig af is dan een intensief onderzoek van de twee genoemde veranderingen in de grensdialecten tot stand gekomen. In de praktijk worden die twee zeer vaak samen behandeld. In de volgende kleine bibliografische selectie wordt daarom geen onderscheid tussen studies over dialectverandering en over dialectverlies gemaakt. Een overzicht van het onderzoek tot dan toe gaf Cornelissen 1994. In twee uitvoerige dissertaties, Kremer 1979 en Cajot 1989 zijn grondig stukken van de grensstrook (bij Kremer het Westmünsterland en Twen-

te-Achterhoek, bij Cajot de strook rond het zuidelijkste stuk van de grens) onderzocht. Bij Kremer & Niebaum 1990 is de Nederlands-Duitse grens een deel van een groter geheel. In 1993 verscheen een voor een ruimer publiek bestemde taalatlas van het Westmünsterland, de Achterhoek, Liemers en de Nederrijn, *Dialekt à la carte*, waarop de invloed van de rijksgrens op de woordenschat goed herkenbaar is. Voor de Nederrijn en Limburg bestaan er een aantal kleinere studies, o.a. van Cornelissen en Gerritsen. Twee complementaire overzichtsartikelen publiceerden Kremer 2002 voor de Nederrijn en Cajot 2002 voor Limburg. Uit de jongste tijd zijn te vermelden : aflevering 1 van *TT* 57 (2005), die helemaal aan het thema gewijd is en in bijdragen van Kremer en Cornelissen literatuurlijsten bevat, de dissertatie van Smits 2007 met vergelijkende analyses van de situatie in Winterswijk en Vreden en een boek van Kremer en Van Caneghem 2007 over dialectverlies in het Westmünsterland.

Kremer 1979 heeft bij ouder en meer streekgebonden woordmateriaal in de buurt van de grens nog z.g. horizontale dialectveranderingen kunnen vaststellen, d.w.z. aanpassingen aan meer in het binnenland gesproken dialecten waarvan nog een zekere expansiekracht uitging. Maar meestal ging het om vertikale aanpassingen aan de respectieve standaardtalen. Dat is zeer uitgesproken het geval bij de moderne cultuurwoordenschat (b.v. de benamingen voor het televisietoestel of de koelkast), die systematisch door Cajot is onderzocht. Overigens is het niet zo dat tegenstellingen tussen de dialecten aan weerskanten van de grens alleen ontstaan doordat de woordenschat vernederlandst of verduitst. Ook de klankleer, de morfologie en de syntaxis worden erdoor aangetast. Voor de morfologie is dat b.v. gebleken uit de meervoudsvorming van de substantieven, de diminutiefvorming en ook de vervoeging (hoofdstuk 4 bij Smits 2007), voor de syntaxis uit een aantal divergerende constructies (hoofdstuk 6 bij Smits 2007).

Een voorbeeld uit de klankleer is de aflossing van de richting der tegenstelling tussen o.a. de clusters *sp*, *st* en *sjp*, *sjt* (*spelen/spielen*, *stelen/stehlen* : de Panninger lijn), zodat die met de staatsgrens gaat samenvallen. Het Nederlands traject van de

lijn is in 1902 getrokken door Schrijnen. Bijna een eeuw later heeft Crompvoets 1999 : 68-72 haar verloop getoetst aan de gegevens van de *RND* en van de *GTP*-enquête, aangevuld met mondelinge opvragingen. Ze blijkt lichtjes opgeschoven te zijn in oostelijke richting en thans ook een grilliger verloop te hebben, wat op variatie aan haar rand en tevens op een neiging tot verdere verschuiving naar het oosten wijst. Maar alles samengenomen is er aan Nederlandse kant niet heel veel veranderd. Geheel anders is dat aan de Duitse kant, waar alles al in 1885 volop in beweging was. Cornelissen 2000 : 402-403 reduceerde de gegevens van 191 ingevulde Wenker-vragenlijsten volgens de huidige gemeentegrenzen tot 34 door elke lijst aan zijn huidige gemeente in plaats van aan zijn vroeger kerkdorp toe te wijzen. Op die manier representeren de afzonderlijke tekens op de hier van hem overgenomen **kaart 19** tussen twee en zeven vragenlijsten. Alleen in het noordelijkste stuk van de Nederrijn was de "Nederlandse" uitspraak met alveolare *s* nog niet zeer sterk aangetast, verder zuidelijk stond ze al zeer zwak of was ze al helemaal door de "Duitse" met palatale *sj* vervangen. De kaart maakt wel duidelijk dat de "Nederlandse" uitspraak tot in de buurt van de Uerdinger lijn gereikt moet hebben, d.w.z. tot waar aan de Nederlandse kant de Panninger lijn op de rijksgrens stootte. Het Duitse grensstadje Straelen, vlak ten noorden daarvan, vertoonde destijds nog variatie van *s* en *sj*, maar spreekt nu zijn eigen naam met *sj* uit.

Het gegeven voorbeeld laat op een wat extreme manier zien dat de aanpassingen van de dialecten ten oosten van de grens aan het Duits vroeger begonnen en ook verder doorgevoerd zijn dan die van de westelijke aan het Nederlands. Dit blijkt een constante te zijn. De sprekers van het noorden van de grensstrook gedragen zich hier kennelijk niet anders dan die van het zuiden. Het is daarom niet nodig de grens over haar hele verloop met het oog op dit verschijnsel af te tasten. Er is wel aanleiding om het Belgische stukje van het traject even apart te bekijken.

Het derde deel van Cajot 1989 bevat een fijne kwantitatieve analyse van het omvangrijke onderzochte moderne woordgoed (ongeveer uit de laatste twee eeuwen) uit dit gebied. De uitkom-

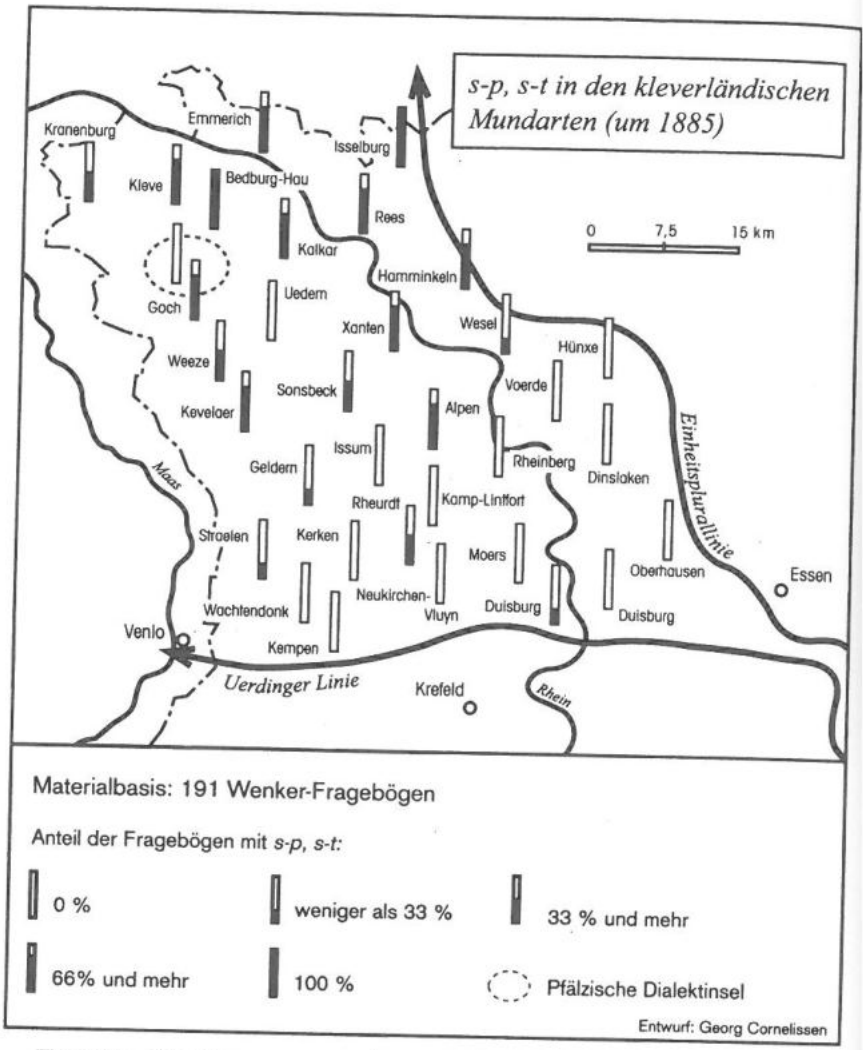

Kaart 19. – Verdeling van *sp-* en *sjp-*, *st-* en *sjt-* aan de Duitse Nederrijn in 1885 (uit : Cornelissen 2000 : 403)

sten worden getoetst aan de stukjes ervan die door grenstrekkingen sinds de Franse tijd ontstonden. Wat hier volgt is een uiterst summiere en versimpelde samenvatting van dat onderzoek. De inwoners van de Voerdorpen die zich met Vlaanderen of het Nederlands verbonden voelen, hebben de nieuwe woorden overwe-

gend uit het Nederlands (wat praktisch vaak betekent : uit het algemeen Vlaams) overgenomen. Bij de anderen, die met het Frans sympathiseren, is het aandeel van het Frans aanzienlijk.[41] De Voerense dialecten zijn voor wat deze woordenschat betreft alles samengenomen als Nederlands herkenbaar, maar door het aandeel van het Vlaams, waardoor zij zich van het aangrenzende Nederlands Limburg onderscheiden, ook als Zuidnederlands, zij het minder uitgesproken dan de Belgisch-Limburgse dialecten ten westen van de Maas. Het Duits-Belgische gebiedje bij Eupen vertoont opvallend weinig verschil met de aangrenzende Rijksduitse plaatsen, maar is toch al duidelijk door overname van Franse lexicale elementen als Belgisch te herkennen. In de Oud-Duitse plaatsen tussen Eupen en Voeren is het aantal Franse elementen het grootst. Daardoor zijn er heel wat verschillen met het officieel Duitstalige gebied bij Eupen ontstaan. Anderzijds vertonen alleen de westelijkste dorpen van dit gebiedje, Homburg en Sippenaken, nog wat sporen van 19de-eeuwse gedeeltelijke officiële Nederlandstaligheid. De samenhang met de westelijk aangrenzende dorpen is echter niet verbroken, wat gedeeltelijk aan gemeenschappelijke ontlening van Frans taalgoed toe te schrijven is. Alles samengenomen lijkt het niet verstandig, vandaag in België nog een stukje Nederlands-Duitse taalgrens te zoeken. Wel is er hier nog een oostgrens van het Nederlands.

De achteruitgang en het verdwijnen van het gebruik van het dialect zijn aan de Duitse kant van de grens veel beter gedocumenteerd dan aan de Nederlandse. De eerste studies over het fenomeen zijn er ook veel ouder. Ook is het onderzoek er grondiger. Maar toch is de toestand in de Nederlandse grensstrook voldoende bekend om de voornaamste overeenkomsten en verschillen te kunnen noemen. Het dialectverlies is aan beide zijden van de grens op gang gekomen, maar aan de Duitse kant heeft het zich al veel verder voltrokken en nadert het zelfs zijn voltooiing, doordat de jongste generatie niet meer in het dialect ge-

[41] Daar de verhoudingen in de taalattitudes in Voeren sinds de laatste twee gemeenteraadsverkiezingen in het voordeel van het Nederlands zijn omgeslagen, is het niet uitgesloten dat de analyse van Cajot in de toekomst bijgesteld dient te worden.

socialiseerd wordt. In delen van de grenszone (aan de Nederrijn : zie het overzicht bij Kremer 2002 : 29-32) was dat blijkbaar al bij de middengeneratie het geval, zodat het moeilijk wordt, er nog goede dialectsprekers te vinden. Aan Nederlandse kant is de toestand voor het dialect (nog) niet zo dramatisch, maar het aflossingsproces is er ook begonnen, ook al wordt het dialect in Limburg als cultuurgoed speciaal gekoesterd (vgl. Cajot 2002 : 24-25) en houdt het er beter stand dan verder noordelijk.

Het best gedocumenteerd en geanalyseerd is het dialectverlies, niet alleen in de laatste tijd, maar voor het grootste deel van de 20ste eeuw, bij Kremer & Van Caneghem 2007. We mogen aannemen dat het zich elders op dezelfde manier voltrekt, dat wil zeggen volgens de klassieke sociolinguistische patronen. Die worden in het vierde hoofdstuk van dat boek behandeld. De sociale parameters zijn de leeftijd (minder dialect bij jongeren), de domeinen (minder dialect in formelere situaties), het geslacht (minder dialect bij vrouwen), de graad van ingeburgerd-zijn (minder dialect bij geïmmigreerden), de sociale stratificatie (minder dialect op de hogere sporten van de sociale ladder), de geografische situering van de lokale taalgemeenschap (minder dialect in de stad en ook in de woonkernen op het platteland). Waarschijnlijk behoeft dit model voor Nederlands Limburg wegens de koestering van het dialect door heel wat intellectuelen en de plaatselijke en provinciale overheid enige bijstelling, maar die zal toch meer het dialect als cultuurfactor (als literatuurmedium en als signaalmedium bij openbare bijeenkomsten) dan als taal van het dagelijkse leven betreffen.

Bij sprekers met een dialectachtergrond blijven na het overschakelen naar de landstaal regionale elementen in het taalgebruik hangen. Bij sprekers van het dialect komen omgekeerd elementen van de landstaal in hun taalgebruik terecht. Er vindt op die manier een regiolectisering van het taalgebruik vanuit twee verschillende bronnen plaats. De regiolectisering van de tweede soort doet de taaluitingen aan weerskanten van de Nederlands-Duitse grens uit elkaar groeien, die van de eerste soort garandeert een gelijkenis die wat groter is dan die tussen de twee standaardtalen.

Hoofdstuk IV. – Noord en Zuid

> "Ik hoop u echter te kunnen verduidelijken dat men de betekenis van de rijksgrens voor de dialektvorming – alle nationalistische theorieën ten spijt – beslist niet onderschatten moet" (A. WEIJNEN in WEIJNEN & VAN COETSEM 1957, p. 4)

Het Nederlandse taallandschap is lang niet uitsluitend het resultaat van een duizendjarige west-oost-beweging, die vernieuwde en versterkte impulsen ontving door het ontstaan van een steeds nadrukkelijker invloed uitoefenende westelijke standaardtaal. Dàt resultaat wordt doorkruist door de werking van een minder dan half zo oude politieke grens. Deze houdt veel van wat aan zijn noordkant aan uniformering optreedt tegen en heeft dezelfde uitwerking op een uniformering die aan zijn zuidkant plaatsvindt. Op die manier zijn Noord-Zuid-contrasten ontstaan en komen er nog altijd nieuwe tot stand.

De politieke voorwaarden die tot deze tegenstelling hebben geleid, werden grotendeels in de Tachtigjarige Oorlog geschapen en in 1648 door de Vrede van Münster door de betrokken partijen geaccepteerd. Die voorwaarden waren er echter nog niet voor een vrij groot deel van het oostelijk tracé van de Nederlands-Belgische grens. Hier heeft het nog bijna twee eeuwen (tot 1839) geduurd eer de grens definitief vastlag. Maar we kunnen wel zeggen dat al sinds het midden van de zeventiende eeuw voorwaarden waren geschapen om taaltegenstellingen tussen Noord en Zuid tot stand te laten komen. Wel waren die voorwaarden in de korte tijd van de hereniging na het Congres van Wenen in het gebied dat toen Limburg ging heten, daarom jonger en minder dwingend dan verder westelijk.

De Nederlands-Belgische grens loopt dwars door gebieden waarvan de dialecten nog duidelijk herkenbaar groepen vormen. Het Zeeuws hangt samen met het (West-)Vlaams, het Nederlandse Brabants met het Belgische Brabants en het Nederlandse Limburgs met het Belgische Limburgs. De zich consoliderende nieuwe tegenstellingen konden zich in het begin dus niet aan al bestaande tegenstellingen vasthechten. Bovendien bleven er op

kleinschalig regionaal niveau contacten bestaan. Het is dus onwaarschijnlijk dat in de eerste twee eeuwen na de scheiding al grote verschillen tussen de dialecten van Noord en Zuid zouden zijn ontstaan, hoewel dat voor veel gevallen niet aantoonbaar is. Wel zullen de straffere organisatie van de moderne staten en de modernisering en technisering sinds de negentiende eeuw daar flink aan hebben bijgedragen.

In twee gevallen is het ontstaan van een taalcontrast tussen Noord en Zuid precies dateerbaar. Maar het betreft hier wel twee tegenstellingen in de spelling. De dialecten staan er dus buiten. Het gaat om de spelling van de familienamen en die van de gemeentenamen. De spelling van de Vlaamse familienamen is in de regel ouderwetser dan die van de Nederlandse. Voorbeelden : *De Backer* of *Beckers* tegen *Bakker*, *Bekkers*, *Pannecoucke* tegen *Pannekoek*. Het geschreven Nederlands van het Zuiden had in de Oostenrijkse tijd heel wat regionale en historische spellingen bewaard, terwijl in het Noorden al een duidelijk streven naar uniformering en modernisering bestond. Dat leidde er in 1804 tot de invoering van de spelling Siegenbeek. Na de verovering van de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik door Frankrijk in 1794 en nadat de Bataafse Republiek de Staatse landen aan de Maas in 1795 aan Frankrijk had afgestaan, werd in hetzelfde jaar in deze streken de burgerlijke stand ingericht. Daardoor werd er de spelling van de familienamen in traditionele zin gefixeerd. Vijftien jaar later kwamen ook de noordelijke Nederlanden onder Frans bewind. Hier werden in 1811 onder de geschetste andere voorwaarden dezelfde maatregelen genomen als in 1795 in het Zuiden. Door keizerlijk besluit van 18.8.1811 moesten de inwoners die nog geen familienaam hadden, en zo waren er op het platteland in het Noorden nogal wat, er binnen het jaar een kiezen. Al die namen werden er in de spelling Siegenbeek gefixeerd (Goossens 1978 : 218-219).

De omgekeerde tegenstelling bij de gemeentenamen is nog veel jonger. De spelling ervan is in Nederland sinds de Franse tijd onveranderd gebleven (*Monnickendam*, *Venray*), terwijl ze in Vlaanderen in twee fasen aan de spelling van de niet-propriale woordenschat werd aangepast. In de Koninklijke Commissie

voor Toponymie en Dialectologie werd op het einde van de jaren twintig een spellingvoorstel voor die namen uitgewerkt. Dit had tot gevolg dat van 1930 af in het Belgisch Staatsblad bij de Vlaamse gemeentenamen telkens de nieuwe spellingen aan de oude werden toegevoegd. Sinds 15.8.1937 worden ingevolge een regeringsbesluit door de administratie alleen nog de nieuwe spellingen gebezigd. De basis van de aanpassing was de toen vigerende spelling van De Vries en Te Winkel (*Genck* veranderde dus in *Genk*, *Rousselaere* in *Roeselare* enz.). Maar die spelling werd kort na de tweede wereldoorlog (in België in 1946) gemoderniseerd. Daardoor verdween het onderscheid tussen de dubbel en de enkel geschreven lange *ee* en *oo* en werd de spelling *sch* in woorden waar een *s* wordt uitgesproken door de spelling *s* vervangen (*smeeken*, *loopen* en *visch* werden *smeken*, *lopen* en *vis*, net zoals *leven*, *boter* en *les*). Het gevolg was het ontstaan van een nieuwe discrepantie tussen de spelling van een aantal gemeentenamen en de "normale" spelling. Door een besluit van de regent van 20.12.1949 werd die opgeheven. Men schrijft dus sindsdien niet meer *Eename*, *Loo* en *Asch*, maar *Ename*, *Lo* en *As* (Goossens 1986).

1. – Accusativisme en drie genera

In de morfologie van de Mnl. nominale groep zijn de drie grammatische categorieën genus, casus en numerus nog herkenbaar, maar naar het einde van de Mnl. periode toe geraakt het systeem hoe langer hoe meer aan het wankelen. De categorie numerus, met de oppositie sg. : pl. (en het ontbreken van een dualis), die functioneel onmisbaar is, handhaaft zich, maar wel ten koste van een grondige herstructurering. Het casussysteem klapt in elkaar, maar kan een beperkt en functioneel veranderd gebruik van de genitief handhaven. Het drieledige genussysteem wordt tot een tweeledig systeem herleid.

Op de herstructurering van het numerussysteem is in het vorige hoofdstuk ingegaan. Tussen de ontwikkelingen in het casus- en het genussysteem bestaat een directe samenhang, die hier te beschrijven is. Als we de in het gebruik en in zijn plaatsingsmo-

gelijkheden sterk gereduceerde (maar ook uitgebreide![42]) genitief-singularia op *-s* buiten beschouwing laten, waren bij de overgang van Mnl. naar Nieuwnl. de casus aan de substantieven zelf niet meer herkenbaar. Uitsluitende drager van de categorie waren de adnominale woorden : lidwoorden, aanwijzende en bezittelijke voornaamwoorden en in geringere mate adjectieven. Het paradigma *worm* in §10 bij van Loey 1980, waarvan in de sg. de G *worms* en de D *worme* zich van de NA *worm* en in de pl. de D *wormen* zich van de NGA *worme* onderscheidt, is vervangen door een paradigma met in de sg. uitsluitend *worm* (behalve de beperkte G *worms*) en in de pl. uitsluitend *wormen*. Maar in b.v. het bepaald lidwoord zijn de casustegenstellingen nog duidelijk : sg. N *de worm*, G *des worms*, DA *den worm*; pl. NA *de wormen*, G *der wormen*, D *den wormen*. Vergelijkbare constateringen kunnen we bij de historische feminina en neutra doen. Van Loeys feminienparadigma *daet* (§13) moet er aangevuld met het lidwoord als volgt uitzien : sg. NA *de daad*, GD *der daad*, pl. NA *de daden*, G *der daden*, D *den daden*. En het neutrum (Bij Van Loey ontbreekt een paradigma) : sg. NA *het brood*, G *des broods*, D *den brood(e)*, pl. NA *de broden*, G *der broden*, D *den broden*.

De adnominale D en A sg. waren bij de masculina door de ontwikkeling van de *m* van de uitgang tot *n* al in het Mnl. gelijkgeschakeld, in tegenstelling tot het Duits, waar de tegenstelling tussen *dem* en *den* tot vandaag bewaard is. Die gelijkschakeling blijkt op den duur tot een analoge nivellering van datieven (met ook G-vervangende *van*-constructies) en accusatieven bij de feminina en neutra op basis van de A te hebben geleid, zodat het type *aan/van der tafel* vervangen werd door het type *aan/van de tafel* en *aan/van den huis(e)* door *aan/van het huis*. In het meervoud heeft zich het casuskenmerk van de genitief bij het lidwoord en het demonstratief in de schrijftaal kunnen handhaven (*der, dezer*), hoewel de vervanging door *van*-constructies frequenter is. Maar daar deze buigingsvormen voor alle genera gelden, heeft hun taaie voortleven geen consequenties voor het genussysteem gehad. De schrijftalige adnominale datiefmeervoudsvormen (*den, dezen*) hebben zich in tegenstelling tot

[42] In b.v. *moeders verjaardag* krijgt een vrouwelijk substantief de *s*-uitgang.

de genitieven niet kunnen handhaven en werden door de NA-vormen (*de, deze*) vervangen. Zo ontstond in gesproken Nederlands niet alleen bij de substantieven zelf, maar ook bij de adnominale woorden een identiteit van de casusvormen, op één uitzondering na : bij de masculina handhaafde zich het formele verschil tussen de subject- (N) en de objectvormen (GDA) : *de/den, deze/dezen, grote/groten*. Grammatici hebben getracht dit verschil te handhaven of bij teloorgaan opnieuw in te voeren, zodat tot de spellinghervorming van 1946/47 de tegenstelling tussen *de kleine man* als subjectvorm en *den kleinen man* als objectvorm officieel gehandhaafd bleef. Bij die hervorming werd de z.g. buigings-*n* facultatief verklaard. Hoewel geen mens die *-n* nog schrijft, is hij bij mijn weten officieel nooit afgeschaft.

Die buigings-*n* was in de nominale groep het enige formele middel om masculiene substantieven van feminina te onderscheiden. In tegenstelling daarmee was het neutrum met zijn singularisvormen *het, dit, dat* adnominaal stevig verankerd. De laatste stap in de verdwijning van een regulier casussysteem bestond uit de opheffing van de tegenstelling tussen de adnominale masculiene subject- en objectvormen. Dat kon op twee manieren gebeuren : door veralgemening van de subjectvormen of door veralgemening van de objectvormen. In het tweede geval bleef de tegenstelling tussen masculina en feminina gehandhaafd en bleef ook het anaforische systeem met zijn tegenstelling tussen *hij* en *zij*, *hem* en *ze* (*haar*), *zijn* en *haar* intact. Maar in het eerste geval verdween de laatste adnominale tegenstelling tussen masculien en feminien en verloor daardoor de anaforische tegenstelling zijn (haar) adnominale steun. Zo ontstond uit een drieledig een tweeledig genussysteem met een genus commune als vervanger van de vroegere masculina en feminina. Voor de anaforische aanduiding in dit nieuwe systeem had de taalgebruiker in principe de keuze tussen de oude masculiene of de feminiene vormen. Hoe de zaken in de zeventiende eeuw verlopen zijn kan men bij Geerts 1966 : 181-210 nalezen. Hier is het niet nodig op details in te gaan. Het is voldoende te constateren dat over het algemeen de masculiene vormen het hebben gehaald. Daar-

bij zal hun kwantitatief overwicht wel een doorslaggevende rol hebben gespeeld.

De standaardtaal vertoont met zijn pronominale aanduiding en zijn genussysteem dus nominativisme, zuidelijke dialecten en zuidelijke vormen van een algemenere taal daarentegen accusativisme. Waar de grens tussen de twee systemen in de dialecten thans loopt, kan uit een aantal kaarten van adnominale woorden bij masculina in deel I van de *MAND* afgelezen worden: 67a *een dag*[43], 69a *een eik*, 71b *een zerk*, 72a *een gouden ring*, 73b *een hoge hoed*, 74a *een goede oogst*, 74b *een dikke tak*, 75a *een lange dag*, 75b *een hoge berg*, 76a *een blauwe zak*, 76b *een ronde pot*. De elementen waaraan het verschijnsel in *MAND I* herkenbaar is gemaakt, zijn het onbepaald lidwoord en een aantal adjectieven. Het bepaald lidwoord, demonstrativa en possessiva ontbreken dus. Dat geldt ook voor de studie van Taeldeman 1980, die eveneens de vormen van het adjectief en van het onbepaald lidwoord heeft onderzocht. In de oude artikelenreeks van Van Ginneken en Peters 1934 en1937 is echter het hele adnominale systeem behandeld (achtereenvolgens bepaald en onbepaald lidwoord, adjectief, bezittelijk en aanwijzend voornaamwoord), weliswaar op basis van veel schaarser materiaal (vooral dat van Willems) en anderzijds met veel aandacht voor buigingsverschijnselen in kleinere deelgebieden, die voor onze vraagstelling niet altijd relevant zijn.

De accusatiefvorm van de masculiene adnominalia eindigde op *-en*. Daarin kan de *-n* geapocopeerd worden onder fonetische voorwaarden die niet overal waar het verschijnsel voorkomt dezelfde zijn. Begint het volgende woord, dat het masculiene substantief zelf, maar ook een daaraan voorafgaand adjectief kan zijn, met een klinker, dan blijft de *-n* bewaard (kaart 20). Dus *den (dien, dezen, mijnen, enen) aap*, *den ouwen aap*, *nen akeligen ouwen aap*. Hetzelfde geldt in het deel van het gebied met accusativisme waar de *h* foneem is, voor een daarmee anlautend woord (*nen helen ouwen aap*). Ook voor een met *d* of *t* anlautend woord is de *n* bewaard (*nen dikken tak*). Hetzelfde geldt voor het

[43] Het onderstreepte deel van de nominale groep is telkens het adnominale woord waarvan het buigingselement (dat ook nul kan zijn) is gekarteerd.

grootste deel van het accusatief-gebied voor een *r* en een *b*; voor de *b* wordt de *n* dan tot *m* geassimileerd (*nen rondem bol*). In Limburg valt de *n* dan echter weg (*ne ronde bol*). In het oosten van Vlaams-Brabant blijkt de *n* voor *b* of *r* facultatief te zijn. Voldoet het volgende woord niet aan de beschreven voorwaarden, dan valt de *n* weg. Dus : *ne grote man*, maar *nen dikke man*, *ne groten aap*. In Frans-Vlaanderen en het westen van West-Vlaanderen valt de *n* bij adjectieven nooit weg, maar luidt wel het onbepaald lidwoord steeds *ə*. In het noordwesten van West-Vlaanderen met een daarbij aansluitend deel van Zeeland heeft de *n* zich slechts voor een klinker gehandhaafd. Van de toestand in Vlaams-België is een concieze beschrijving (met een schetskaart) te vinden bij Taeldeman 1980 : 225-228. Volgens de kaarten in de *MAND* omvat het accusatief-gebied heel Vlaams-België met de Nederlandse provincies Noord-Brabant en Limburg evenals het grootste deel van de Achterhoek en Twente. Blijkens de kaarten zijn echter aan het geschetste beeld tal van kleine correcties aan te brengen. Afgezien van het feit dat het bestand van de masculina lang niet overal identiek is (bij talrijke substantieven heeft een deel van het accusatief-gebied masculien, maar een ander feminien [of onzijdig] genus), blijken de beschrijvingen van de deelgebieden en de aangegeven fonetische condities voor het behoud van de *n* niet altijd fijn genoeg. Ook blijken het westen van Noord-Brabant evenals Zeeland al sterk door het nominatief-systeem van de standaardtaal en het Hollands te zijn aangetast. Het komt er hier niet op aan om al die fijnheden te beschrijven, maar wel om te constateren dat het om een Noord-Zuid-tegenstelling tussen nominativisme en accusativisme gaat, waarbij de grens aan de Grote Rivieren ligt en slechts ten oosten van Nijmegen en Arnhem de Rijn overschrijdt. **Kaart 20** is een poging om op basis van de gegevens van Taeldeman en de genoemde kaarten 73b, 74a, 75a en b in *MAND I* het gebied met accusativisme in zijn geheel en de regionale differentiatie daarin weer te geven (*MAND*-kaart 74b leek daarvoor minder geschikt).

Er is verder op te wijzen dat het contrast tussen masculien en feminien in het accusatief-gebied uiteraard niet alleen door het

Kaart 20. – Zuidelijk adnominaal accusativisme
bij masculiene substantieven (begrenzingen benaderend)

masculiene systeem wordt gedragen. Ook het feminiene systeem draagt daartoe bij,[44] vanzelfsprekend door het systematische ontbreken van een *n* in de adnominalia, maar ook door de apocope van de finale sjwa. De condities waaronder die afvalt, zijn echter regionaal sterk verschillend. Een beschrijving is te vinden

[44] De pluralisvormen stemmen met de feminiene overeen.

bij Taeldeman 1980 : 232-241. Het verst gaat hierbij het Limburgs, waar de -ə wegvalt wanneer hij voorafgegaan wordt door een continuant (een sonorant of een fricatief). Tegenover *ne schone stoel* en *ne grijzen olifant* staan er dus *'n schoon tafel* en *'n grijs duif*.[45] De voorwaarde voor apocope van de ə is dus de fonologische opbouw van het adjectief zelf en niet, zoals bij de apocope van de *n* bij masculina, die van het volgende woord. In het Brabants blijkt deze regel minder stringent te werken. Het consequentst wordt hij toegepast bij wat Taeldeman 'stereotypification' noemt, b.v. in *'n half maan* 'een ragebol'. In het Vlaams, waar een Mnl. finale sjwa normaal niet wordt geapocopeerd, gebeurt dat ook niet bij de feminiene adjectiefuitgang, behalve wanneer het volgende woord met een klinker begint. Taeldeman geeft als voorbeeld *een tem inde* 'een tamme eend'. Maar dat is een regel die ook in de metriek van de traditionele Nederlandse versleer wordt toegepast en die vermoedelijk ook in het parlando spreken van die taal vaak geldt. Tussen het Brabants en het Vlaams is er ten zuiden van de Schelde een smalle overgangszone, ten noorden is de tegenstelling geografisch scherp.

De *MAND* biedt weer een reeks kaarten die de flexie van het adjectief voor een feminien substantief illustreren : 79a *een ronde fles*, 79b *een halve taart*, 80a *een hoge kast*, 80b *een kleine kat*, 81a *een lange lat*, 81b *een nieuwe kar*, 82a *een goede pijp*, 82b *een hele eeuw*. Het valt op dat het oosten van Noord-Brabant met het Limburgs samenhangt, zodat tenminste in het oostelijke Rivierengebied het gewicht van de genustegenstelling tussen Noord en Zuid volledig meegedragen wordt door de zuidelijke feminina.

Het accusativisme-gebied blijkt vroeger groter te zijn geweest. In familienamen die met een bepaald lidwoord beginnen (beroepsnamen als *Den Bakker* en eigenschapsnamen als *Den Besten* : **kaart 21**) vinden we de lidwoordvorm *den* juist geconcentreerd "in het zuiden van Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland" met als kerngebied de Rivierenstreek (Marynissen 1995 :

[45] Wanneer het vocalisme voldoet aan de voorwaarden tot accentwisseling tussen stoottoon en sleeptoon (wat bij *grijs* het geval is, maar bij *schoon* met zijn spontane stoottoon niet), contrasteert de geapocopeerde feminiene vorm door zijn stoottoon met de uitgangloze neutrale, die sleeptoon heeft. Dus : *'n grij^{1}s duif* tegen *ə grij^{2}s duifke*.

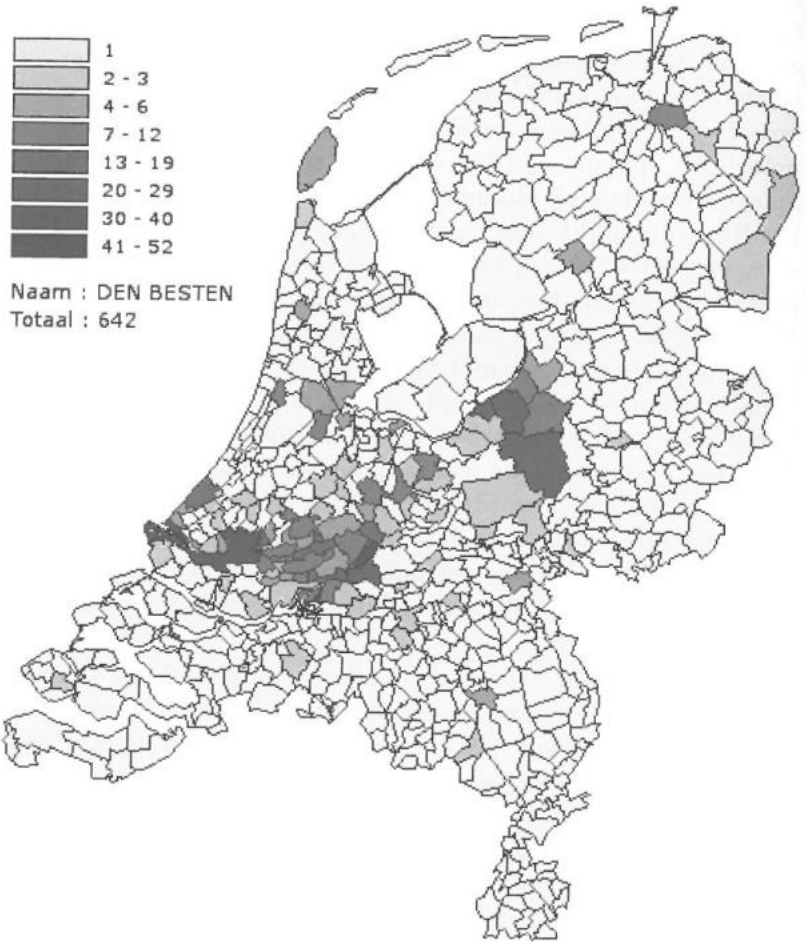

Kaart 21. – Verspreiding van de familienaam *den Besten* in Nederland (uit : www.familienaam.nl)

158), dus juist ten noorden van de huidige accusatiefgrens (kaart 21). Ten zuiden daarvan hebben deze namen de lidwoordvorm *de*. Van Loon 1989 : 211 geeft van die verdeling de volgende verklaring : "Het gros van de Zuidnederlandse familienamen was namelijk reeds erfelijk geworden in de late middeleeuwen, op een ogenblik dat een *den*-nominatief bij persoonsaanduidin-

gen nog uitgesloten was", maar het jongere type *Den Bakker* enz. kan "pas zijn ontstaan vanaf het ogenblik dat *den* zich tot de algemeen mannelijke lidwoordvorm had ontwikkeld."

Maar ook verder noordelijk in Holland kwam accusativisme voor. Geerts 1966 heeft hierover heel wat 17de-eeuws materiaal bij elkaar gebracht. Bij de Hagenaar Huygens verschijnt onder de beschreven fonetische voorwaarden *den* als bepaald lidwoord voor een reeks (masculiene) substantieven. Hetzelfde geldt voor de Delvenaar Van Santen. "In het Amsterdams van Coster, Bredero, Hooft e.a. vertoont de toestand grote gelijkenis met die in het Delflands van Huygens" (p. 160). Voor andere anlauten (dan vocaal, *h*, *b*, *d*, *t* en ook *r*) overweegt *de*, maar de uitzonderingen zijn, tenminste die waar *de* in plaats van het verwachte *den* verschijnt, vrij talrijk. Het omgekeerde, *den* in plaats van van het verwachte *de*, is veel zeldzamer, "ongetwijfeld een vingerwijzing (...) voor de richting waarin de evolutie, naar we mogen aannemen, plaatsgevonden heeft" (p. 161). Geerts neemt aan dat het onderscheid tussen *de*- en *den*-substantieven in het 17de-eeuwse Holland niet meer op genusverschil wijst. Het bewijs ziet hij juist in de "talloze verbindingen waarin we *de* aantreffen voor de enige (l. enkele? JG) substantieven die omwille van hun anlaut ook met *den* voorkomen" (p. 171). En deze groep brokkelt verder af, "wat alleen te begrijpen is als men accepteert dat ook bij deze znw. *den* geleidelijk zijn genus-aanduidende waarde had verloren en slechts aan een formele omstandigheid ((...) vereenzelviging met de hiaatvuller) zijn iets langere bestaan te danken had" (p. 172).

Men kan zich daarbij afvragen of dit *den* in subjectfunctie noordelijker dan een Hollandse zuidrand zich wel ooit helemaal heeft kunnen doorzetten. Het door Geerts geanalyseerde materiaal zou dan uit uitlopers van een Brabantse expansie kunnen bestaan, die op hun beurt naar de noordelijke grens van het Brabants werden teruggedreven. Het accusativisme is immers in Brabant begonnen. Van Loon 1989 : 213-214 heeft de oudste voorbeelden in Brabantse teksten van omstreeks 1360-1370 aangetroffen en vastgesteld dat de frequentie van het verschijnsel in de late 14de en in de 15de eeuw toeneemt. Het brak voor het

eerst door "bij levenloze denotata en slechts omstreeks 1550 bij aanduiding van levende wezens."

Voor onze doelstelling komt het op het volgende aan. De noordgrens van het laatmiddeleeuwse accusativisme met zijn behoud van het drie-generasysteem consolideerde zich in de dialecten bij de Grote Rivieren aan de zuidkant van Holland en Utrecht. De Hollandse cultuurtalige en dialectische tegendruk heeft in het laatste paar eeuwen het aanpalende Zeeland met het westen van Noord-Brabant al duidelijk aangetast. Maar ook het oostelijke Noordbrabants en het Nederlandse Limburgs staan hoe langer hoe meer aan die noordwestelijke invloed bloot. Uit het verslag dat Hoppenbrouwers 1990 : 109-127 uitbracht over veranderingen in de adnominale en anaforische genusaanduiding in het dorp Westerhoven en het naburige Valkenswaard blijkt dat de omschakeling van het drie- naar het twee-generasysteem er toen al volop aan de gang was. Maar die plaatsen liggen ten noorden van de rijksgrens. Ten zuiden daarvan is weliswaar in de laatste decennia de vervanging van de dialecten door vormen van een algemenere taal op gang gekomen, maar die leidt niet tot een aantasting van het accusativisme en het drie-generasysteem. Integendeel, die algemenere taal, het Schoon Vlaams, heeft een drie-generasysteem uit de dialecten overgenomen. Het zit er vast in verankerd. Daar doen de talrijke dialectgeografisch bepaalde genusverschillen bij afzonderlijke substantieven (vgl. Pauwels 1938) geen afbreuk aan. Ook de schuchtere aanzetten tot masculinisering die men in schriftelijk of formeel mondeling taalgebruik van sommige Vlamingen heeft aangetroffen (Geerts 1966 : 134-138) hebben m.i. de vastheid van de tegenstelling masculien-feminien in het adnominale en anaforische taalgenruik van bijna alle Vlamingen niet kunnen aantasten. Om zich daarvan te vergewissen hoeft men maar een willekeurig ontspanningsprogramma of zelfs menige informatieve uitzending van een Vlaamse tv-zender te beluisteren.[46] Iets wat echter nog onderzocht moet worden, is de vraag of en even-

[46] Ik denk dus niet dat er in Vlaanderen een evolutie in gang is gekomen die zich zou voltrekken op een manier die aan de ontwikkeling in het Noordbrabantse Westerhoven doet denken, iets wat GEERTS 1988 voor mogelijk schijnt te houden.

tueel in welke omvang de ontluikende vormen van een omgangstaal boven de dialecten in (vooral het westelijke deel van) West-Vlaanderen in de hier besproken problematiek hun eigen weg gaan of door hun tegenhangers uit Brabant en Oost-Vlaanderen worden aangetast.

2. – *GIJ* EN ZIJN PARADIGMA

De afbakening van het zuidelijke gebied waar *gij* en onbeklemtoond *ge* als subjectpronomen van de tweede persoon enkelvoud fungeren, danken we in hoofdzaak aan enkele artikelen van A.R. Hol (Hol 1934, 1936, 1949, 1953). We kunnen dat gebied omschrijven als Vlaams België, Zeeuws-Vlaanderen behalve het uiterste westen, Noord-Brabant behalve een stukje van het noordwesten, het Rivierengebied ten oosten van een lijn Gorinchem-Culemborg met ook nog een smalle strook ten noorden van de Rijn (Veluwezoom). Ten oosten van Arnhem reikt dit pronomen niet alleen tot aan de Duitse grens, maar voegt bovendien een stuk van de noordelijke Niederrhein bij het *gij*-areaal. Ten noorden van het beschreven gebied luidt het pronomen *jij, je*, en van de oostelijke Veluwe af *i-j, ie*. In de Veluwezoom en het oostelijke Rivierengebied kon Hol al in de jaren dertig verdringing van het type *gij* door *jij* observeren.

Dit beeld is achteraf verfijnd en gecorrigeerd voor wat de twee vleugels van het *gij*-gebied betreft. Voor het westen heeft Devos 1986 laten zien dat in de westelijke helft van West-Vlaanderen vóór het vervoegd werkwoord doffe subjectsvormen van het pronomen met anlautende *j-* voorkomen, en in de enclise na consonant en na *ja* en *nee* **(kaart 22)**. In de enclise na vocaal reiken ze zelfs tot het westen van Vlaams-Brabant, zoals ook al bij Goossens 1970 te vinden is (kaart 22). Die heeft verder in *FSA 2* : 154 een Limburgs gebied afgebakend dat andere pronomina van de tweede persoon dan *gij* kent. Een deel ervan heeft wel vormen met een anlautende *g-*, maar die hebben een ander vocalisme en hebben bovendien gedeeltelijk een finale *-r* bewaard.

Het zuidelijke *gij* is een vast element van de Nederlandse geschreven taal tot diep in de 19de eeuw geweest. Maar als typische representant van de opvatting "schrijf zoals je spreekt" is

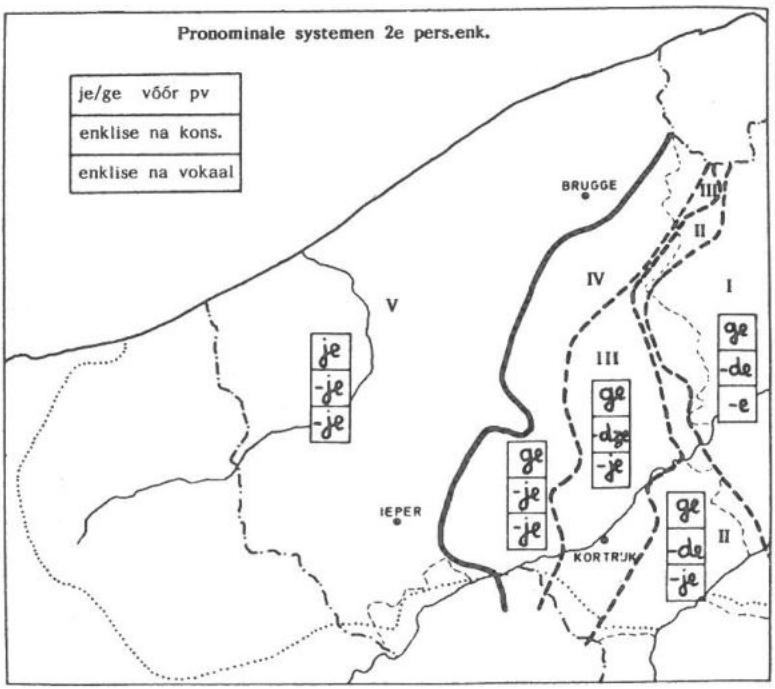

Kaart 22. – Pronominale systemen van de tweede persoon enkelvoud in het westen van Vlaanderen (uit : Devos 1986 : 185)

jij/*je* vooral vanaf het laatste kwart van die eeuw *gij*/*ge* beginnen te verdringen. Dit kon zich het langst in poëzie en daarna nog in religieus taalgebruik handhaven, maar aan het begin van de 21ste eeuw blijft er niet veel meer van over. *Gij* is wel het opvallendste zuidelijke taalelement dat ook tot het noordelijke taalgebruik was gaan behoren, maar door de ontformalisering daarvan er weer uit is verdwenen.

Over de taalhistorische verhouding van *gij*, *jij* en *ie* is veel gediscussieerd, maar in de laatste decennia is duidelijk een consensus tot stand gekomen, die als bevestiging en precisering van de opvatting van Verdenius 1924 te begrijpen is. In het Mnl. stonden naast elkaar de volle vorm *gi* en de enclitische *-i*. De dentale uitgang van het voorafgaande werkwoord werd vóór het enclitische *-i* gepalataliseerd; de combinatie *d'i* ontwikkelde zich over *dji*, *dʒi*, *ʒi* tot *ji*, gediftongeerd tot *jij*. "De vnw. *je* en *jij* zijn in

enklise geboren, uit de enklise losgemaakt en tot zelfstandige vnw. geworden." In de vorm *ie* werd de *j* aan de iets meer open volgende *i* geassimileerd. Hij treedt uitsluitend op in het oostelijke gebied dat geen diftongering van *i* tot *ij* kent, hoogstens een aanloop in hiaatpositie. Een uitvoeriger schets van de ontwikkeling met de nodige literatuurverwijzingen staat in *FSA 1* : 51-53.

Het geschetste impliceert dat het pronomen met anlautende *g-* vroeger ook in de *jij-* en *ie*-gebieden heeft bestaan. Mnl. *gi* in deze streken was dus geen uitsluitend papieren (perkamenten) vorm. Wel is een vorm **ji* niet geattesteerd. Pas relatief laat, in de tweede helft van de 14de eeuw, verschijnt voor het eerst enclistisch *je*, en pas van 1550 af de volle vorm *jij*, die van de 17de eeuw af in niet formele teksten frequenter wordt. We moeten wel aannemen dat *je, jij* sinds die tijd in de spreektaal het oude *ge, gij* in Holland helemaal verdrongen hebben.

Sinds zijn aanvaarding als "beschaafde" vertrouwelijkheidsvorm van de tweede persoon heeft *je/jij* zich uiteraard in het gesproken en geschreven Nederlands van het gebied tussen de grote rivieren en de Belgische grens kunnen doorzetten en is *ge/gij* er tot een dialectpronomen afgezakt. Niet zo in Vlaanderen. Wel is via het onderwijs en de taalpropaganda actie gevoerd om *je/jij* ook hier ingang te doen vinden, maar tot dusver met uiterst beperkt resultaat. Ik denk niet dat het aantal "beschaafdsprekers" dat die vorm regelmatig bezigt, boven de vijf procent uitkomt. Bovendien vallen in het gebruik ervan bij die kleine minderheid een aantal dingen op. De meesten gebruiken hem vermengd met vormen van het oude *gij*-systeem. Daarbij is een duidelijke tendens tot complementaire verdeling met die vormen te constateren : *je/jij* als subject, *u* (de objectvorm van *gij*) als object, *uw* (het possessief bij *gij*) als bezittelijk voornaamwoord (Goossens 1990). Bij het gebruik van de werkwoorden *zullen* en *kunnen* wordt nooit *je zult, zul je* of *je kunt, kun je* gezegd, maar wel steeds *je zal, zal je* en *je kan, kan je*, iets wat in het Noorden als in de buurt van de onderste normgrens wordt aangevoeld. [47] Aangezien in de dialecten van het centrale en toonaangevende deel van Vlaanderen in de woordjes *dat* en *wat* de *t* wordt wegge-

[47] De *ANS*² noemt (p. 96, 100) het noordelijke gebruik van deze vormen "informeel".

laten, een gewoonte die de meeste "beschaafdsprekers" daaruit hebben overgenomen, worden *dat je* en *wat je* als *dajje* en *wajje* gerealiseerd. Ik schrijf de *j* hier dubbel omdat de voorafgaande *a* de gedekte (korte) is. Het type *dajje* is productief geworden : *moet je* wordt *moeje*, *weet je* klinkt als *weeje*.

Maar terug naar het zuidelijke *gij*. Zijn paradigma is ingewikkelder dan het oude en boekentalig geworden *gij-ge/u/uw* met *u* als objectvorm en *uw* als possessief, dat alles als eenheidsnumerus. Tot die ingewikkeldheid draagt niet de mogelijkheid bij om naast *gij/u/uw* als eenheidspronomen in het meervoud samengestelde pronomina met afgesleten vormen van *-lieden* of varianten daarvan als tweede lid te gebruiken, want van die mogelijkheid, die de Brabantse en Vlaamse dialecten wel kennen, maakt het zuidelijke "beschaafd" geen gebruik. Wel hoor ik vaak het uit het Noorden overgenomen *jullie* zeggen, maar dat wordt dan zonder de vertrouwelijkheidsconnotatie gebezigd die het in het Noorden (contrasterend met *u*) wel heeft.[48] Als zodanig is het ingepast in het paradigma *gij/u/uw*, dat evenmin die connotatie heeft. De oorzaak lijkt me duidelijk : *jullie* lijkt voldoende op zijn zuidelijke dialecttegenhangers *gijlie, gijle, gulder, geur, gider, julder* (subject) en *ullie, ulle, ulder, eur, julder* (object) om ermee geïdentificeerd te worden (vgl. *FSA 2* : 158-161, 176-177, kaart 21 en kaart 22). En vooral : die zuidelijke vormen zijn te talrijk en hebben afzonderlijk een te beperkte verspreiding, zodat geen enkele ervan zich als dominant heeft kunnen doorzetten.

De complexiteit van het *gij*-paradigma wordt in de eerste plaats door zijn enclitische subjectvormen veroorzaakt. Er is hier te onderscheiden tussen volstrekt onbeklemtoonde en wat meer benadrukte vormen. De tweede zijn repeterend, d.w.z. zij bevatten een soort herhaling van het pronomen, de eerste zijn dat niet. De niet-repeterende vorm van het enclitisch subjectpronomen (vgl. De Schutter 1989 : 17-27, *FSA 2* : 54-55) is een sjwa, het verdoffingsproduct van Mnl. *-i* in b.v. *hoordi* 'hoor je'

[48] Tijdens de plechtige presentatie van de eerste twee delen van de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis te Breda in aanwezigheid van twee prinsessen sprak de Vlaamse minister van cultuur zijn publiek met *jullie* aan.

en *laetti* 'laat je'. De dentaal die in deze twee voorbeelden aan het enclitische *-i* voorafgaat, is stemloos als de finale medeklinker van de werkwoordsstam stemloos is, anders is hij stemhebbend. Hier werkt dus de z.g. regel van *'t kofschip*, waarvan de toepassing op de onvoltooid verleden tijd van de zwakke werkwoorden in tegenstelling tot die van het enclitische subjectpronomen van de tweede persoon dank zij het onderwijs boven de bewustzijnsdrempel zit. De dentaal van *hoorde* 'hoor je' en *late* 'laat je' is historisch de persoonsuitgang van het werkwoord, maar al in het jongere Mnl. werd hij blijkens spellingen als *segt dij*, *laet di* (Van Loey 1980 : 34) ook als beginconsonant van het enclitisch pronomen gepercipieerd. Het als *-de*, *-te* interpreteerbare enclitische pronomen is Brabants en Oostvlaams en wordt vanuit de dialecten van die gebieden ook regelmatig in de "beschaafde" gesproken taal gebezigd. In de twee flanken van Vlaams België, West-Vlaanderen en Limburg, geldt dat niet. In West-Vlaanderen is de dentaal verdwenen en luidt het pronomen *-je*[49] (Devos 1986 : 175-176), zoals in het Nederlands. In Belgisch Limburg, waar zoals gezegd het *gij*-pronomen "beschaafd" import is, werd het enclitische *-de*, *-te* niet mee geïmporteerd. In Belgisch Limburgs beschaafd zegt men dus *komt gij* of *komt ge*, zoals het traditioneel op papier moest.

Repeterende enclitische vormen van de tweede persoon komen in de dialecten van het hele *gij*-gebied voor behalve in de omgeving van Nijmegen en de Liemers (kaart in *FSA 2* : 57). In zuidelijk beschaafd zijn ze duidelijk minder frequent dan de niet repeterende. Ze zijn langer en kunnen klemtoon hebben. Tegenover *komde* en *werkte*, die voor het taalbewustzijn zo onopvallend zijn dat de meeste sprekers niet eens merken dat ze onder de norm liggende vormen bezigen die ze niet zouden schrijven, werken *komdegij* en *werktegij* nogal gemarkeerd. Bij de dentaal op de grens van de werkwoordsstam en het pronomen stelt zich hetzelfde probleem als bij het niet repeterende voornaamwoord. Hij is in het Brabants en het Oostvlaams bewaard en in West-Vlaanderen verdwenen. Op **kaart 23** (uit *FSA 2* : 57) verschijnt de

[49] In een overgangsgebiedje bij Kortrijk is de dentaal behouden, maar gemouilleerd. Hier hebben we met een overgangsstadium in het verdwijnen van de dentaal te maken.

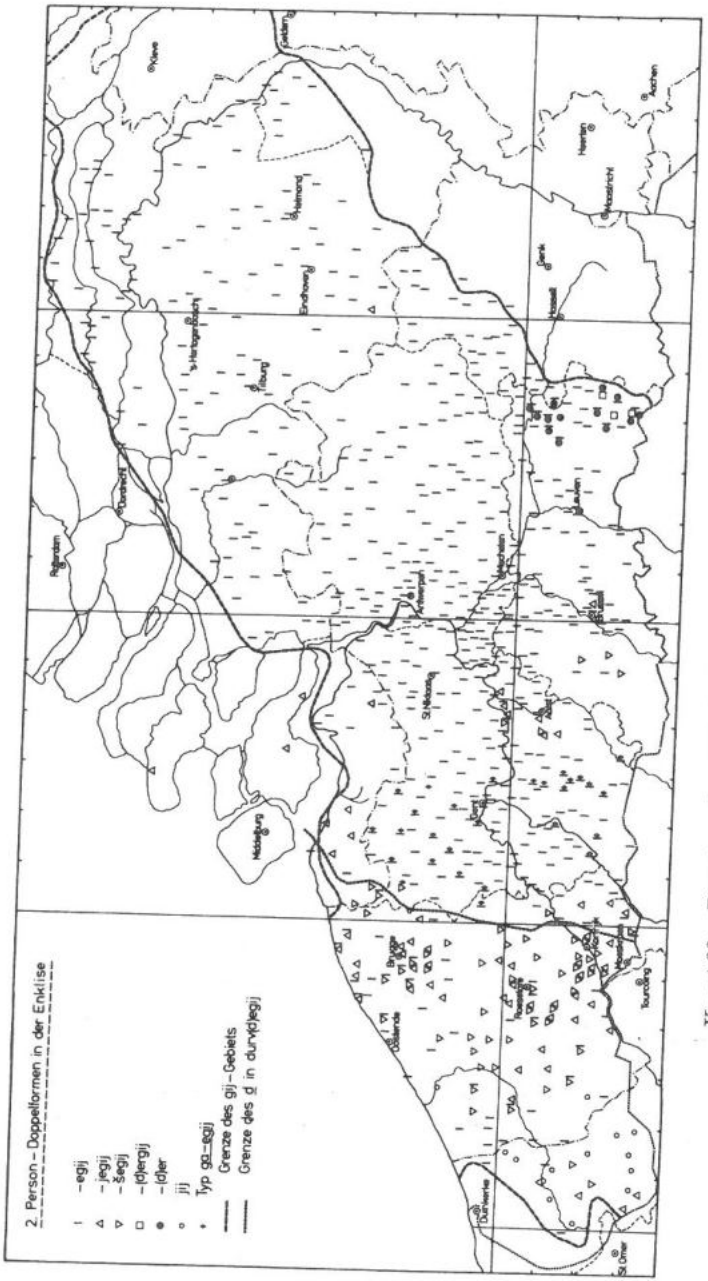

Kaart 23. – Repeterend-enclitisch *gij* in de zuidelijke Nederlandse dialecten (uit : *FSA* 2 : 57).

grens tussen het oostelijke type *durfdegij* en het westelijke *durv(j)egij* in de buurt van de Oost- en Westvlaamse provinciegrens. Over de concrete realisaties van Westvlaams *durvegi* (*durvehi*) geeft Devos 1986 : 176 de volgende toelichting : "De *RND*-transcripties van het type dʌrvəgi moeten (...) geïnterpreteerd worden als een kombinatie van dʌrv + ej (d.w.z. de "metathesis"-vorm van *je*, J.G.) + expletief *gij*, waarbij de *j* door verlies van zijn konsonantisch karakter niet meer hoorbaar was voor de enquêteur." In Belgisch-Limburgs beschaafd hoor ik repeterende vormen van enclitisch *gij* slechts zelden.

De Vlaamse en in geringere mate de Belgische Brabantse dialecten kennen ook suppletorische dubbele vormen van *gij* : het type *ge gaat gij* 'je gaat' (Devos 1986 : 168-169; *FSA 2* : 61-63). In het "beschaafde" taalgebruik van die streken lijken ze mij betrekkelijk zeldzaam te zijn.

De objectvorm van het pronomen van de tweede persoon is in Belgisch beschaafd *u*, zoals dat ook in de vroegere Nederlandse schrijftaal met *gij/ge* als subject het geval was. Dit *u* behoort klankhistorisch tot een reeks woorden die taalgeografisch beschrijfbare doubletten hebben ontwikkeld zoals *nu* en *nou*, *duwen* en *douwen*, *spuwen* (*spugen*) en *spouwen*, *stuwen* en *stouwen*, volgens Schönfeld-Van Loey 1970 : 84 ook Mnl. *ju* en *jou*. Zo staat naast *u* ook dialectisch *ou*, dat echter niet in de geschreven taal is opgenomen. Schönfeld-VanLoey beschrijven de condities van deze dubbele ontwikkeling als volgt : "Aan 't eind van een woord werd de /*u:*/, vóór de overgang tot /*y:*/, gediftongeerd tot *ou* (...) evenzo vóór *w*." Zij nemen verder aan : "De *u*/*y:*/-vormen horen in die dialecten thuis, welke niet diftongeerden (in de eerste plaats Westvlaams); zij zijn daaruit in de literaire taal opgenomen en zo verder verspreid.

Dat de klinker *u* in deze gevallen Westvlaams is, wordt bevestigd door de kaarten van *duwen* (*FAND II-III*, kaart 74) en *spuwen* (Goossens 1992 : 42).[50] Bijgaande kaart van het objectpronomen *u*/*ou* (**kaart 24**, getekend aan de hand van de *RND*-zinnen 22 'Ik zal u pereltjes/kraaltjes geven' en 35 'Hela! Ik heb

[50] Op de secundaire ontwikkeling van overgangsconsonanten in de hiaatpositie (b.v. *spugen* en *spouven* voor 'spuwen') hoeft hier niet te worden ingegaan.

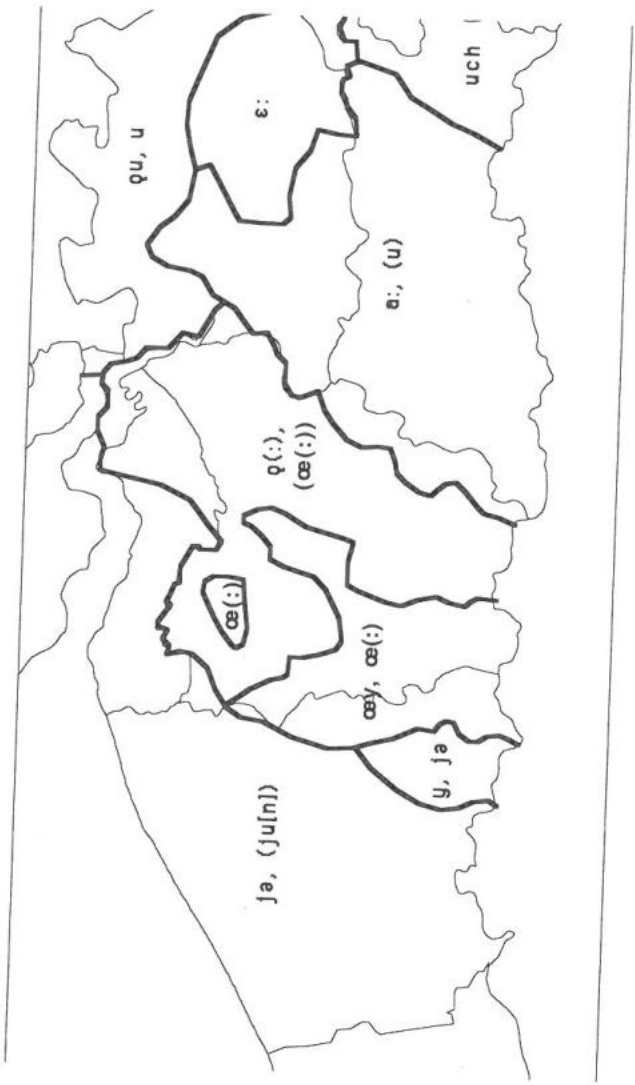

Kaart 24. – Het objectpronomen *u/ou* in het Vlaams (fonetische weergaven benaderend)

al twee keren op u / naar u geroepen') levert echter een verrassing op. Het *u*-gebied is hier veel kleiner dan de provincie West-Vlaanderen. Het omvat slechts een smalle strook in het zuidoosten van die provincie met Kortrijk als centrum. Daarvan kan men zich moeilijk voorstellen dat *u*, om de woorden van Schönfeld-Van Loey te gebruiken, "daaruit in de literaire taal opgenomen en zo verder verspreid" zou zijn. Dit *u* heeft als onbeklemtoonde variant een vorm *je* naast zich, die verder westelijk en noordelijk in West-, Frans- en het grootste deel van Zeeuws-Vlaanderen algemeen verspreid is. Naast dit *je* komt in die gebieden als meer beklemtoonde variant *joe* of *joen* voor. De frequentie ervan neemt in het materiaal van noord naar zuid toe, waarbij de vorm met *n* of met genasaleerde klinker in het zuidwesten van West-Vlaanderen en in Frans-Vlaanderen domineert. Ten oosten van het *u*-gebiedje heeft het hele zuidwesten van Oost-Vlaanderen vormen die kennelijk via diftongering uit *u* zijn ontstaan : *ui*, *oi* (vooral in het zuiden) en het opnieuw gemonoftongeerde *öö*. Dit vindt zijn bevestiging in vormen met via diftongering ontstaan palataal vocalisme bij *duwen* en *spuwen*. Onbeklemtoonde varianten van het objectpronomen zijn hier slechts zelden opgetekend; in het westen, tegen het *u*-gebiedje aan, is enkele keren *je* opgegeven. We mogen wel aannemen dat het hele gebied met palataal *u*, *ui*, *oi*, *öö* ooit een pronominale objectvorm *u* heeft gehad, maar ook dan blijft het moeilijk dat het sterk agrarische zuidwesten van Oost-Vlaanderen met dit pronomen een bijdrage aan de Nederlandse "literaire taal" zou hebben geleverd. Voegen we daar echter Gent aan toe, wat blijkens de kaart geoorloofd is, dan worden de verhoudingen wanneer we ver genoeg in de tijd teruggaan, anders. De tegenstelling tussen de culturele rol van die stad in het geval van ons pronomen en die van West-Vlaanderen in de andere genoemde gevallen wordt dan historisch opgeheven. Het gebied met *u*-vocalisme in de genoemde woorden heeft dan van de Vlaamse kust tot ten oosten van Gent gereikt, maar brokkelde bij de afzonderlijke woorden die ervoor in aanmerking kwamen, door oostelijke (Brabantse) druk op verschillende manieren af.

Het oosten en noorden van Oost-Vlaanderen heeft immers samen met het hele Brabants vormen die zich door diftongering en verdere ontwikkeling uit een gesloten velare monoftong [u(:)] ontwikkeld hebben. In Oost-Vlaanderen, waar de eindproducten van de diftongering van gesloten lange klinkers in de regel open monoftongen zijn, treffen we inderdaad overwegend open velare monoftongen aan (type *ao*), in het Zuidbrabants *aa-* of (in het zuidoosten van de provincie Antwerpen) *èè*-achtige monoftongen. Verder noordelijk verschijnen dan in het Brabants wel degelijk de *ou*-achtige diftongen, die wel zoals geconstateerd in de "literaire taal" – behalve in streekromans – geen kans gekregen hebben. Opvallend voor het Brabants, niet voor het Oostvlaams, is dat naast de volle diftongische of op diftong teruggaande monoftongische realisaties van het pronomen de oude gesloten monoftong (type *oe*) zich als onbeklemtoonde variant heeft gehandhaafd. Hij werd wel frequenter genoteerd in het *ou*-gebied in Noord-Brabant en het noorden van de Antwerpse Kempen dan verder zuidelijk. Dat hij in Oost-Vlaanderen ontbreekt kan een indicatie voor het import-karakter van de volle vorm zijn die er zich tot het type *ao* ontwikkelde.

Ten oosten van de Uerdinger lijn vinden we in het Limburgs *oech* en *uch* en nog verder oostelijk, waar de tegenstelling tussen de pronomina van de tweede persoon sg. en pl. is bewaard, ook *dich* als objectvorm. Zij vallen buiten de behandelde problematiek. Wel is het "beschaafde" objectpronomen in Belgisch Limburg zoals verder westelijk *u*.

Ter afronding is nog op de eigen persoonsvormen van de werkwoorden te wijzen die bij het subjectpronomen *ge/gij* behoren. In het presens onderscheiden ze zich bij vooropgeplaatst pronomen meestal niet van de vervoeging met *je/jij*, d.w.z. ze krijgen een *-t* als uitgang : *ge werkt* zoals *je werkt*. Bij inversie blijft wanneer de besproken enclise (*werkte* 'werk je') niet wordt toegepast, die *-t* bewaard, dus *werkt ge*, iets wat vooral in Belgisch Limburgs "beschaafd" te horen is, maar elders ook geschreven kan worden. Zeer opvallend zijn de presensvormen bij twee hulpwerkwoorden : *ge/gij moogt* voor 'je mag' en *ge/gij zijt* voor 'je bent'. Ook bij inversie worden die vormen bewaard : *moogt ge*

en *zijt ge* naast *moogde, zijde*. In de OVT van de regelmatige werkwoorden is er geen afwijking van het systeem met *je/jij* : *ge werkte* en *werkte ge* zoals *je werkte* en *werkte je*. Bij de sterke werkwoorden is er echter een opvallend verschil : die hebben een uitgang *-t* : *ge/gij bleeft* voor 'je bleef', *ge/gij bedroogt* voor 'je bedroog'. Hebben sterke werkwoorden een *a-aa*-wisseling in de OVT, dan wordt bovendien, in tegenstelling tot het *je/jij*-systeem, voor de lange klinker gekozen : *gij gaaft, genaast, kwaamt, laagt, naamt, spraakt, staalt* voor *jij gaf, genas, kwam, lag, nam, sprak* en *stal*. Door de concordantie tussen onderwerp en vervoegd werkwoord wordt dus de besproken Zuid-Noord-tegenstelling nog verdiept.

De vormen van het bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon heb ik niet systematisch onderzocht. In het grote centrale gebied tussen het Westvlaams met het type *joen* en het Limburgs met *oer* (waarnaast in het gebied met een oppositie sg.-pl. als sg.-vorm *dijn*) vinden we een possessief dat met de objectvorm van het personale *oe* en zijn verdere ontwikkeling identiek is. Het wordt verbogen volgens het in IV, 1 beschreven systeem.

Samengevat : Het voornaamwoord *gij* met zijn paradigma en de erbij horende werkwoordsvormen is niet alleen in de dialecten, maar ook in de algemenere taal van Vlaams België nog springlevend. In deze laatste heeft zijn noordelijke begrenzing zich aan de Belgisch-Nederlandse rijksgrens gehecht. In twee opzichten heeft deze voorstelling van zaken echter correctie en aanvulling nodig. Ten eerste is datgene wat hier in het Noorden voor typisch "Belgisch" wordt gehouden, in feite een Brabants en Oostvlaams verschijnsel. In Limburg, behalve in zijn noordwestelijke rand, is *gij* een schrijftalige indringer, die zich mede dank zij Brabantse druk in gesproken "beschaafd" heeft doorgezet. In West-Vlaanderen lijkt de toestand wat meer op die in het Oostvlaams en Brabants, maar er hebben ook eigen ontwikkelingen plaatsgevonden. Zo heeft het pronomen er ook gedeeltelijk een klankevolutie meegemaakt die parallel loopt met wat in Holland is gebeurd en waarvan het resultaat van daaruit in de standaardtaal is opgenomen. Ten tweede zijn de realisaties van

het *gij*-paradigma in het Belgisch beschaafd, afgezien van hun geografische verschillen, lang niet gelijklopend met de traditionele schrijftalige verbuiging ervan. Vanuit de dialecten zijn er in de gesproken algemene taal allerlei elementen opgenomen die daarvan afwijken. Dat is vooral bij de subject-enclise het geval. Omgekeerd is de objectvorm *u* met het possessief *uw* er blijkbaar vanuit de traditionele schrijftaal veralgemeend.

3. – Daggese so wel alse kick verstont

In de vorige paragraaf is erop gewezen dat in de zuidelijke dialecten repeterende vormen van het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon in subjectfunctie voorkomen. Zulke vormen beperken zich echter niet tot de tweede persoon. Vandeweghe 2000, die vroegere studies over het verschijnsel opsomt, noemt er de kenmerken van waarover eensgezindheid bestaat : 1) De "pronominale reduplicatie" [51] bestaat uit een combinatie van zwakke en sterke pronominale vormen. 2) De sterke vorm is optioneel, de zwakke niet. Vandeweghe stelt dat het verschijnsel "nog" een vage echo in het AN kent : "de uitgedrukte subjectsvorm bij de imperatief, verplicht een sterk pronomen (dialectisch *Zwijgt gij maar*, AN *Zwijg jij maar*, J.G.), heeft hetzelfde empathische statuut als het sterke reduplicatiepronomen" (dial. *Ge moet gij zwijgen*). Wel is het pronomen enkel in dialecten verdubbelbaar.

Die dialecten zijn dus zuidelijke. Zij kennen de herhalingsconstructie bij pronomina van de drie personen, maar slechts bij één persoon schijnt dat aan noordelijke sprekers speciaal op te vallen : bij de eerste persoon enkelvoud. Maar dat hebben zij dan blijkens 17de-eeuwse blijspelen wel al vier eeuwen in de gaten, tenminste gedeeltelijk. De hoofdfiguur Jerolimo in Bredero's stuk *Spaanschen Brabander* gebruikt het type *(e)kick* buiten vers 179 (zie de titel van deze paragraaf) nog 22 keren. De status van zuidelijk beschaafd heeft het repeterende *ik* niettenstaande

[51] Met reduplicatie is hier bedoeld wat ik liever herhaling of repetitie noem. De term reduplicatie reserveer ik liever voor die repeterende pronominale vormen die onmiddellijk op elkaar volgen. Alleen repeterend is het subjectpronomen b.v. in *ge hebt gij u vergist*, reduplicerend en repeterend in de bijzin van *hij zei dat ekik dat gedaan heb*.

zijn hoge frequentie in het Schoon Vlaams nooit kunnen bereiken : de *ANS 1* : 237-238 rept er met geen woord over. Zijn opvallendheid en zijn veelvuldig voorkomen ook in bovendialectisch zuidelijk taalgebruik rechtvaardigen echter zijn behandeling in dit hoofdstuk zonder meer.

De verspreiding van de repeterende vormen van *ik* aan de hand van de *RND*-zin 17 *Ik heb het niet gedaan, hoor vriend* (Vlaamse versie ..., *zulle maat*) is op **kaart 25** (een vereenvou-

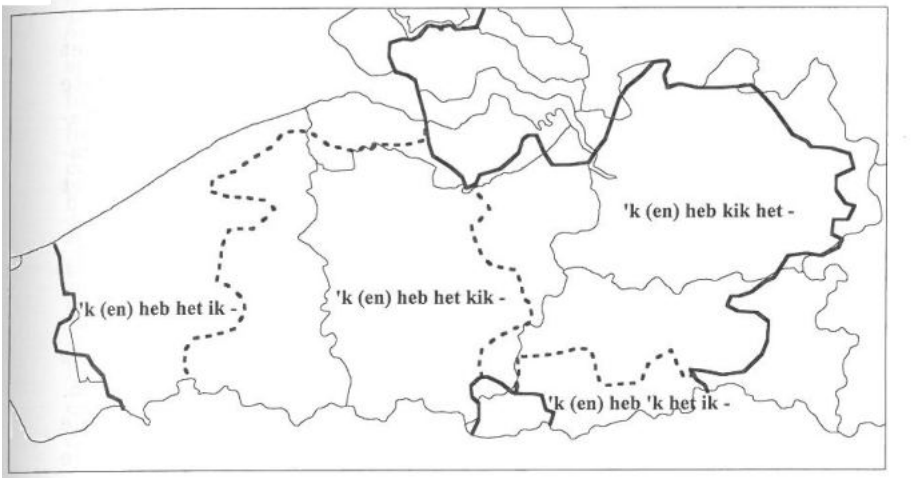

Kaart 25. – Repeterend *ik* in de zuidelijke Nederlandse dialecten (naar Goossens 1991a : 6)

digde versie van de kaart in Goossens 1991a : 6) aangegeven. Volgens de gegevens van de RND-zin komen zij, afgezien van enkele eilandjes, algemeen voor in heel Vlaams België, behalve het Limburgse gebied. De noordelijke grens ervan vertoont een opvallende neiging om met de rijksgrens samen te vallen. Wel gaan de westelijke helft van Zeeuws-Vlaanderen en gedeeltelijk ook Walcheren en Noord-Beveland met het Zuiden mee. Ze vormen blijkbaar een rest van een vroegere ruimere verspreiding van repeterende vormen van *ik* in het zuiden van Nederland. Ook in delen van Noord-Brabant kwamen tot in de twintigste eeuw repeterende vormen van *ik* voor (Goossens 1991a : 9-10).

Wel ontbreken ze bijna geheel in de opnemingen van de zin in Frans-Vlaanderen.

Het verschijnsel is dus nu Vlaams en Belgisch-Brabants. Maar daarmee is lang niet alles gezegd. In de onderzochte zin zet de westelijke helft van West-Vlaanderen zich tegen de oostelijker dialecten af doordat de "sterke" tweede helft van het repeterende pronomen, die door het vervoegd hulpwerkwoord (*heb*) van de "zwakke" eerste helft is gescheiden, geen reduplicatie vertoont. Meestal luidt de constructie hier *ik (en) heb dat ik niet gedaan*, met ook het object vóór de tweede helft van het repeterende pronomen. Dit laatste kenmerk vertonen ook de dialecten uit het aangrenzende oosten van West-Vlaanderen met het grootste deel van Oost-Vlaanderen en ook een aantal Zuidbrabantse dialecten ten westen van Brussel. Zij vertonen echter wel reduplicatie. Het patroon is dus hier *ik (en) heb dat ekik niet gedaan.* Het grootste deel van het Brabants plus het Land van Waas combineert echter de reduplicatie met achterplaatsing van het object : *ik (en) heb ekik dat niet gedaan.* In een klein gebied rondom Brussel zijn de twee elementen van het reduplicerend deel van het pronomen door het object gescheiden, wat betekent dat de reduplicatie hier zichzelf opheft : *ik heb ik het ik niet gedaan.* Maar wel heeft de informant van één plaats in dit gebiedje die opheffing weer ongedaan gemaakt door het derde *ik* opnieuw te reduplicéren : die van Ruisbroek O 251 met *ik heb ik het ekik niet gedaan* ([kɛmkətkik niχədu.ən]).

Welke van deze constructie-types valt nu aan Nederlandse taalgebruikers als typisch Belgisch op ? Zeker niet het niet-reduplicerende uit de westelijke helft van West-Vlaanderen, maar wel het reduplicerende, waarin dus eigenlijk driemaal *ik* wordt gezegd. En van de drie geografisch onderscheiden mogelijkheden met drie *ikken* klinkt vermoedelijk de Brabantse met het reduplicerende *ik* vóór het object het authentiekst Belgisch.

In de besproken zin met zijn varianten is de "zwakke" eerste helft van het pronomen die van het onderwerp in een hoofdzin vóór het vervoegd werkwoord (pv), in de positie van een proclise dus (type 1). Maar er zijn nog drie andere mogelijkheden om *ik* te laten repeteren. In elk van die drie mogelijkheden is het repe-

terende *ik* reduplicerend. Een derde *ik* komt er niet bij te pas. Gemeenschappelijk aan de drie mogelijkheden is dat het subject *ekik* in de positie van de enclise staat. We vinden dit ten eerste in hoofdzinnen na de pv (type 2a) : *dat heb ekik niet gedaan.* In de antwoorden van een minderheid der informanten van *RND*-zin 17 is de voorbeeldzin op deze manier omgebouwd, wat echter het tekenen van de kaart niet in de weg stond. [52] Ten tweede vinden we het in bijzinnen na een complementeerder (onderschikkend voegwoord of voornaamwoord) (type 2b) : *hij zegt dat ekik dat niet gedaan heb.* [53] Ten derde in bijzinnen na een pv (type 2c) : *had ekik dat geweten, dan was (ek)ik niet gekomen.* De juiste verspreiding van dit reduplicerende *ik* in de positie van de enclise is bij gebrek aan geschikt taalmateriaal nog niet onderzocht, maar het zal vermoedelijk wel in ongeveer het hele gebied met reduplicerend *ik* als herhaling van proclitisch *ik* voorkomen, maar in het Westvlaamse areaal dat hier slechts repeterende vormen zonder reduplicatie kent, ontbreken. We vinden dus bij het repeterende *ik* een Zuidnederlands patroon dat direct vergelijkbaar is met dat van de twee vorige besproken casus : Wat als Belgisch Nederlands wordt beschouwd is vooral Brabants en (met lichte beperkingen) Oostvlaams. Limburg staat er helemaal buiten en een groot deel van het Westvlaams vertoont er slechts een gedeeltelijke overeenkomst mee.

De oudste bewijsplaatsen van reduplicerend *ik* vinden we in de vroege 17de eeuw : in de *Warenar* van Hooft en de *Spaanschen Brabander* van Bredero, beide uit het jaar 1617. Het gaat dus om twee Hollandse auteurs, die elk een personage in hun stuk Antwerps laten spreken. Ze waren dus geen native speakers van de taal met reduplicerend *ik*, en dat is eraan te merken : ze maken allebei fouten tegen het gebruik ervan, Hooft in zijn schaarse voorbeelden in verhouding meer dan Bredero, maar met name bij Bredero zit er zowel in het juiste als het onjuiste gebruik van het Brabantse pronomen ook de bedoeling achter,

[52] Alleen in het noorden van de provincie Antwerpen was de frequentie van de opgaven met *dat heb ekik niet gedaan* wat hinderlijk bij het afbakenen van het gebied met repeterende vormen met het subject in de positie van de proclise.

[53] Zo ook in de titel van deze paragraaf, een afhankelijke zin na de hoofdzin *Ick wouw om duysent pont*. In de bijzin vormt *alse kick* op zijn beurt een elliptische bijzin.

te chargeren om komische effecten te bereiken (zie Goossens 1991a : 11, 13-14 en 17). Het valt echter zeer op dat repeterend gebruik van het pronomen met de "zwakke" eerste helft ervan in proclitische positie bij beide auteurs volkomen ontbreekt. En dat geldt zowel voor de denkbare constructie met enkelvoudig *ik* in de herhaling (**ik ben ik dat niet geweest*) als voor die met reduplicerend *ik* (**ik ben ekik dat niet geweest*). Bestonden die constructies toen nog niet of heeft hun ontbreken een andere oorzaak? De oplossing vinden we in een derde 17de-eeuws blijspel, dat wat jonger is (1651/57), maar wel geschreven werd door iemand die grondig Antwerps kende : *Trijntje Cornelis* van Huygens. Diens moeder was een Antwerpse; de auteur zelf heeft veel contacten met Antwerpenaren gehad en heeft vaak in de stad verbleven. Huygens maakt bij ons pronomen geen fouten tegen het Antwerps en hij kent in tegenstelling tot Bredero en Hooft wel het herhalingstype bij *ik* in proclitische positie, en wel in zijn twee varianten : zonder en met reduplicatie in het tweede *ik*. Er is echter een zeer opvallend verschil in de verhouding van die twee varianten : het type *ik heb ik* komt bijna tienmaal zoveel voor als het type *ik heb ekik* en dit laatste verschijnt pas voor de eerste keer na de duidelijke meerderheid van de gevallen met het type *ik heb ik*.

Het ziet ernaar uit dat Huygens zich van het bestaan van postverbaal reduplicerend *ik* in hoofdzinnen die met *ik* beginnen, pas tijdens het schrijven van het stuk bewust is geworden. Hij moet deze variant echter als minder gebruikelijk hebben aangevoeld, want in zijn autograaf heeft hij achteraf niet de behoefte gevoeld om er de frequentie van te verhogen door correcties aan te brengen. Bij andere mogelijkheden om de Antwerpse kleur in het gebruik van ons pronomen te versterken heeft hij dat wel gedaan. Hermkens 1987 : [55] noemt vijf plaatsen waar Huygens in zijn autograaf bij type 1 een geschreven enkelvoudige vorm van het pronomen door een dubbele heeft vervangen (*Ick mach* > *'kmach ick*), eveneens vijf bij type 2a (*hier magh ick* > *hier magh ick ick*) en één bij type 2b (*die ick socht* > *die 'kick socht*).

Er zijn dus verschillen tussen het 17de-eeuwse en het huidige Antwerps. Het type 1 zonder reduplicatie was destijds het gewone, maar lijkt nu verdwenen, dat met reduplicatie moet destijds nog weinig frequent zijn geweest, maar is nu het normale. Bredero (en ook Hooft, wiens stuk maar een paar bruikbare gevallen van repeterend *ik* bevat) kent het type 1 niet : het ontbreekt bij hem zowel zonder als met reduplicatie. We kunnen vermoeden dat het hem nauwelijks of niet is opgevallen, hoewel het bij Huygens zonder reduplicatie duidelijk het frequentste van alle types met repeterend *ik* is. Kwam het destijds in gesproken taal ook verder noordelijk dan Brabant voor? In ieder geval reikt het nu in Vlaanderen tot aan de kust, iets waar reduplicerend *ik* niet in is geslaagd. Het ziet ernaar uit dat we in repeterend, maar niet reduplicerend *ik* in mededelende hoofdzinnen het vertrekpunt van de evolutie mogen zien. Dat moet het model hebben opgeleverd voor de repeterende *ikken* van de types 2a, b en c, waar repetitie zonder reduplicatie niet mogelijk was, d.w.z. voor de constructies die aan de Amsterdamse blijspeldichters zo opvielen. Vanuit de types 2 kon de reduplicatie in Brabant ook in het type 1 doordringen, wat rond het midden van de 17de eeuw nog maar spaarzaam het geval was. Enkele decennia vroeger had Bredero er nog niets van gemerkt.

Wat in het Noorden als een Belgisch verschijnsel wordt aangevoeld is dus in oorsprong een Brabants fenomeen, dat zich in drie verschillende golven over het zuiden van het Nederlandse taalgebied heeft verspreid. De oudste, het repeterende maar niet reduplicerende *ik* heeft de ruimste verspreiding gehad, maar is door de reduplicerende types 2 en daarna ook door het drievoudige *ik* in hoofdzinnen grotendeels overspoeld. In dit laatste geval betekent de overspoeling ook een wegspoeling. In West-Vlaanderen blijft de eerste van de drie vernieuwingen nog aan de oppervlakte.

Het taalgeografisch patroon van de repeterende vormen van zuidelijk *ik* vertoont dus sterke overeenkomst met dat van de verschijnselen die hiervoor in dit hoofdstuk zijn besproken. Het gaat om een fenomeen dat in eerste instantie Brabants (en Oostvlaams) is. Limburg doet niet mee en West-Vlaanderen maar

half. Taalhistorisch gaat het in zijn geheel om een opeenvolging van zuidelijke vernieuwingen.

4. – Diminutiva

In deze paragraaf wordt niet ingegaan op drie verschijnselen die bij diminutieven in het Nederlandse taalgebied vaak voorkomen, namelijk umlaut, aan volgende consonantencluster gebonden vocaalverkorting en het behoud resp. het wegvallen van de finale *-n* in het suffix. Zij hebben immers voor de behandelde problematiek nauwelijks belang. En over de concrete realisaties van de suffixen en hun varianten in de veelheid van de Nederlandse dialecten kunnen hier slechts algemeenheden worden gezegd.

De Nederlandse achtervoegsels ter vorming van verkleinwoorden worden in de *ANS 1* : 654-661 besproken. Naast het achtervoegsel *-je* (met zijn varianten *-kje*, *-pje*, *-tje*, *-etje*) behandelt die grammatica op p. 661 ook beknopt de suffixen *-ke* (en zijn varianten *-eke* en *-ske*) en het Westnl. *-ie*. Die worden als gevallen van regionaal taalgebruik gekarakteriseerd. Wel wijst de *ANS* erop dat *-ke* in de standaardtaal in meisjesnamen en verder in affectief en literair taalgebruik voorkomt. Als verspreidingsgebied van *-ke* worden het zuiden van Nederland, België en Groningen aangegeven, maar op de vraag of de status ervan in die drie gebieden dezelfde is of verschilt, wordt niet ingegaan. Ik denk dat hij in België hoger is dan in de twee genoemde delen van Nederland en dat het achtervoegsel er in als niet dialectisch bedoeld taalgebruik een aanzienlijk hogere frequentie heeft. Mijn globale indruk was tot nog toe dat de *ke*-diminutieven in dat Vlaamse taalgebruik heel langzaam terrein verliezen tegenover de *-je*-diminutieven. Maar zelfs in het schriftelijk taalgebruik van de opschriften van winkels en café's worden de vormen met *-ke* thans nog veelvuldig aangetroffen. Vandekerckhove 2006 stelde bij die diminutieven die ook in de meeste Vlaamse dialecten met dit suffix worden gebruikt, [54] in

[54] De fonetische omgevingen waarin die dialecten het *-je*-suffix gebruiken, vormen voor de Vlaamse ABN-spreker uiteraard geen optie om vormen met *-ke* te gebruiken. Op de verdeling van de *-je*- en *-ke*-suffixen in de Vlaamse dialecten wordt beneden ingegaan.

het Vlaamse gedeelte van het Corpus Gesproken Nederlands in het teksttype spontane conversatie bij jonge volwassenen een aandeel van bijna 45 % vast. Bij jonge volwassenen uit het Brabantse dialectgebied lag dit aandeel zelfs boven de 60 %. "Bovendien tonen de jonge Brabanders een grotere voorkeur voor het *-ke*-suffix dan de oudere Brabantse generatie. In het taalgebruik van laatstgenoemde groep blijkt het je-suffix met een frequentiescore van 62 % verrassend genoeg dominant. Het endogene ke-suffix wordt m.a.w. frequenter gebruikt door de jongere generatie dan door de oudere generatie in het toonaangevende Brabantse gebied" (Vandekerckhove 2006 : 148). De auteur heeft de gegevens uit het Corpus Gesproken Nederlands met die van een chatcorpus uit een chatroom voor tieners tussen 11 en 16 jaar vergeleken. Daar ligt het aandeel van *-ke* nog veel hoger, boven de 70 %.[55] En bij Engelse leenwoorden geldt het gebruik van *-ke* hier bijna als een categorische regel. Anderzijds realiseren in het populaire programma "Blokken" op VRT1 bijna alle quizkandidaten het diminutief van *blok* als *blokje(s)*. Bijna niemand zegt *blokskes*. Maar hier speelt wellicht de spanning die hun eerste en wellicht enige tv-optreden bij de kandidaten met zich meebrengt, een rol, eventueel ook het feit dat in *blokskes* het *-ke*-suffix door de voorafgaande *s* "verzwaard" is. Alles samengenomen lijkt hier verder sociolinguistisch onderzoek gewenst.

De manier waarop de *ANS* het voorkomen van *-ke* geografisch beschrijft is het resultaat van een drastische reductie. De samenhang tussen de drie genoemde gebieden evenals de diversiteit erin zijn op die manier verloren gegaan, wat overigens voor een grammatica van de standaardtaal te billijken is. De samenhang wordt verduidelijkt op de bijgevoegde schetskaart (**kaart 26**). Die steunt (met een correctie voor de Brusselse agglomeratie aan de hand van De Vriendt 2000) in de eerste plaats op de kaarten in Pée 1936, vooral combinatiekaarten 2 en 3 en is aangevuld met gegevens van Wrede 1908 en Kloeke 1929. Bij Pée verschijnen de twee zuidelijke gebieden van de *ANS* uiteraard als een geheel. Overigens valt het grootste deel van West-Vlaanderen

[55] Het wordt op p. 146 met 70,65 % aangegeven, maar in de bijgevoegde grafiek ligt het boven de 76 %.

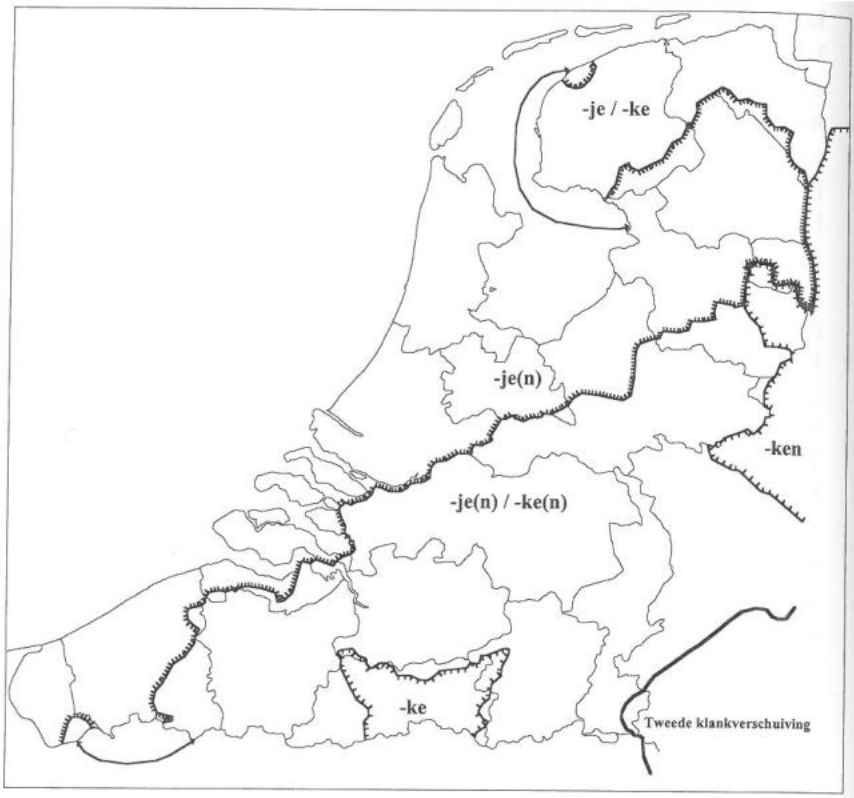

Kaart 26. – Diminutiefsuffixen in het Nederlandse taalgebied.

erbuiten, maar in het noordoosten reikt het wel tot Twente. Het derde gebied, de provincie Groningen (overigens samen met Friesland) is ervan gescheiden doordat Drente en het grootste deel van Overijssel, die via de Veluwe en Utrecht met Holland verbonden zijn, er niet toe behoren. De lectuur van Wrede 1908 : 83-87 en van Kloekes artikel met bijgevoegde kaart leert ons dat deze isolatie slechts schijnbaar is en verschaft ons inzicht in de structuur van het diminutieven-landschap in de buurt van de Nederlands-Duitse grens. Groningen en het Vlaams-Zuidnederlandse geheel hangen wel degelijk samen, maar dan via het Eemslandse Nederduitse gebied, dat eveneens *-ke*-diminutieven heeft. En verder omvat het zuidelijke geheel voor zover het *-ke*- en *-je*-diminutieven naast elkaar kent, ook de in het oosten aan-

grenzende Duitse Niederrhein. De grens van het naast elkaar voorkomen van die twee achtervoegsels valt aan de oostkant ongeveer met de scheiding van het Rijnland en Westfalen samen. Aan de zuidkant loopt de grens tussen gecombineerd *-ke/-je* en de suffixvorm met tweede klankverschuiving *-chen* wat noordelijker dan de Benrather lijn (Wrede 1908 : 86-87, vgl. ook Schirmunski 1962 : 478-479).

Van de stelling vertrekkend dat in het hele in kaart gebrachte gebied het diminutiefsuffix (*-kîn*) een *k* heeft bevat, kunnen we de driedeling ervan als volgt beschrijven. Er zijn ten eerste twee gebieden waar die *k* zich systematisch heeft gehandhaafd, een groot in het oosten, op Nederduits terrein, maar met een uitloper in Twente, en een klein in het Zuidbrabants in het zuiden. Er is ten tweede een langgerekt gebied met systematische representatie van die *k* als een palatale fricatief of semivocaal. Het strekt zich uit van Frans-Vlaanderen in het zuidwesten tot de Duitse grens ten noorden van de Rijn in het noordoosten, maar reikt aan de Vecht in de graafschap Bentheim nog wat verder dan die grens. Tot dit gebied behoort o.a. Holland-Utrecht, de oorsprongsregio van de standaardtaal. Ten derde zijn er twee gebieden met een soort tussentoestand, d.w.z. waar de *k* slechts in bepaalde fonetische omgevingen die palatalisering heeft ondergaan, een groot zuidelijk van de taalgrens tot Twente, dat ook bijna de hele Duitse Nederrijn omvat, en een kleiner noordelijk met de provincies Groningen en Friesland.

Van de twee arealen met systematisch gebruik van het *-ke*-suffix (voor velaar met een uitbreiding tot *-ske*) ligt het oostelijke van een Nederlands – niet van een Nederduits – standpunt uit bekeken erg perifeer. Het zuidelijke echter behoort tot het Brabantse kerngebied. Leuven ligt er middenin. Bij Pée 1938, kaart 3 vormt Brussel-centrum met een verdeling van *-ke* en *-je* een enclave in dit gebied. Pée baseerde zich daarbij op "één enkel woord", "een diminutief met een gepalataliseerde beginconsonant van het suffix", namelijk *mandsje* voor 'mandje' (De Vriendt 2000 : 294). Uit De Vriendts beschrijving (zie p. 304) blijkt dat bijna alle gemeenten die in 1920 tot de Brusselse agglomeratie behoorden, in de diminutieven van substantieven

met een auslautende dentaal een *-(t)sje*-suffix hadden. Brussel vormde daarom geen enclave in het homogene *-ke*-gebied, maar grensde er wel aan in het westen. Het Zuidbrabantse gebied met systematisch *-ke* geeft bij de handhaving en stabilisering van het *-ke*-suffix in Vlaanderen niet de toon aan : Antwerpen, Brussel en Mechelen liggen er buiten. Er is nog een tweede aanduiding : de *k* van dat suffix vertoont er in bepaalde omgevingen een uitgesproken palataal karakter, maar wordt, kennelijk doordat hij een occlusief blijft, toch als *k* (en niet als *tj* of iets dergelijks) gepercipieerd. Op die speciale realisatie is in verschillende publicaties gewezen. De condities ervan worden bij Pée 1936 : 60 als volgt beschreven : het gaat om "woorden die eindigen op een langen klinker of een diphthong; op *-nd*, *-nt*; op *-l*, *-n*, *-d* of *-t*, voorafgegaan door een lange of gerekte voc. of diphthong." Die realisatie wordt als een eigenaardigheid aangevoeld die niet tot navolging aanzet. Haar condities stemmen vrijwel overeen met die van de varianten van het *-je*-suffix in het omringende gebied. [56] Pauwels 1938, die een minutieuze beschrijving van het diminutiefsysteem in het Aarschots geeft, gaat uitvoerig op het probleem van de palatale occlusief in zijn geboortestreek in. In het Aarschots zelf hoort hij hem als een occlusief die tegen het alveolare bereik aanleunt; hij schrijft het suffix hier bijgevolg als *-t'ə(n)*. Hij tracht in de buurt van Aarschot een geografische grens tussen deze realisatie en het iets verder naar achteren gearticuleerde *-k'ə(n)* te trekken, maar geeft toe dat het onderscheid subtiel is.

Als model voor het Schoon Vlaams fungeert kennelijk een verdeling van de *-ke-* en *-je*-suffixen die in het grote zuidelijke areaal van de taalgrens tot Twente wordt aangetroffen en waarin de grote Brabantse en Vlaamse steden liggen. Dit gebied is echter verre van homogeen, zoals bij een vergelijking van de afzonderlijke kaarten in het boek van Pée gemakkelijk geconstateerd en door een vergelijking van monografieën van afzonderlijke dialecten gepreciseerd kan worden. Toch is het mogelijk een paar

[56] Op de kaart *straatje* bij MARYNISSEN 1998 : 261 verschijnt het Zuidbrabantse gebied met deze palatale occlusief als een gebied met een suffix *-teke*. Dit is blijkbaar een blunder van de vervaardiger van de kaart, die in de tekst van het artikel niet is rechtgezet. Het spreekt vanzelf dat het commentaar op p. 260 bij Marynissen daarom aanpassing behoeft.

regels te formuleren die min of meer algemene geldigheid hebben : palatalisatie is gebonden aan een dentale auslaut (echter niet een *s*) van het substantief waar het suffix aan wordt gehecht. Die palatalisatie levert in het Belgische deel van het gebied en ook grotendeels in Zeeland meestal een fricatief [ʃ] en geen semivocaal [j] op : zie Marynissen 1998 : 261. En na een velaar wordt het *-ke*-suffix uitgebreid tot *-ske*. Maar het is niet zo dat alle details van het diminutiefsysteem van de grote steden aanleiding zouden geven tot navolging. Dat geldt b.v. voor de volgende Antwerpse ontwikkeling (vgl. Smout 1905 : 62), die erg op de beschreven Zuidbrabantse lijkt, maar een veel beperktere werking heeft : door syncope van de finale *d* van het substantief voor de historische uitgang **-eke* vertonen woorden als *liedje*, *broodje*, *loodje*, *zaadje*, *blaadje* een uitgang *-ke*, waarbij zich "een onduidelijke *j*-klank" aan die *k* hecht : in Smouts spelling *līkə*, *brujkə*, *lujkə*, *zoykə*, *bloykə*. Zulke vormen halen het Vlaamse beschaafd niet; in ieder geval hoort men in de Limburgse realisaties ervan [tʃ]). En zeker de Gentse eigenaardigheid, in woorden als *voetje*, *hoedje*, *knietje*, *zoontje* niet meer een palatale, maar een alveolare affricata te realiseren (*voetse*, *oetse*, *knietse*, *zeuntse*, vgl. Boucherij 1907 : 44) maakt geen kans op ruimere verspreiding. Of er, afgezien van het feit van de verdeling in *-ke* en *-je*-diminutieven in de inventaris van hun varianten en in hun verdeling over het lexicon een Vlaamse normering plaatsvindt, blijft nog te onderzoeken.

In het Gronings-Friese gebied met zowel *-ke*- als *-je*-diminutieven is het voorkomen van *-ke* veel beperkter dan in het grote zuidelijke areaal : het lijkt er zich te beperken tot de substantieven die op een *s* of op een labiaal eindigen : vgl. de kaarten 4-8 (*huisje*, *glaasje*, *bloempje*, *boompje*, *korfje*) met kaarten 9-24 van woorden met een niet-labiale auslaut bij Pée 1936. Wel vallen vooral bij de kaarten 10 *vlaggetje*, 15 *dochtertje* en ook wel bij 17 *pareltjes/kraaltjes* en 24 *stilletjes* een aantal *k*-enclaves op, die zich hoofdzakelijk in Westerwolde concentreren. Maar voor ons thema is de Gronings-Friese toestand verder niet van belang.

Vrij algemeen wordt aangenomen dat het *-je*-suffix met zijn varianten door mouillering van de cluster *t* + *k* in diminutieven

van substantieven met een finale alveolare occlusief ontstaan is. Pauwels 1938 : 63 heeft echter betoogd "dat het verkeerd zou zijn te besluiten dat het suffix *-t'e(n)* (dus met de Aarschotse realisatie met een palatale occlusief die bij de *t* en niet bij de *k* aanleunt, JG) uitsluitend een product is van de assimilatie der *t* aan het eind van een woord + de *k* van het suffix, die elkaar hadden gepalataliseerd, welk *-t'ə(n)*-suffix daarna analogisch zou in de plaats getreden zijn van het suffix *-k'ə(n)* na woorden op *l* en *n*. Integendeel de slot-*l* schijnt krachtiger dan *t* en *d* het verschuiven van *-k'ə(n)* tot *-t'ə(n)* bevorderd te hebben en zelfs de rol van voortrekker gespeeld te hebben." We kunnen hier in het midden laten in hoeverre zijn conclusie, die in de eerste plaats voor Aarschot en een deel van zijn onmiddellijke omgeving geldt (met *k* voor wat hij in het citaat als *k'* schrijft), geografisch veralgemeend mag worden.

Marynissen 1998 heeft de historische verspreiding van *-tje* in het Zuiden van het begin van de overlevering af onderzocht en stelt (p. 266) : "De mouillering van *-tke* naar *-tje* is m.i. een polygenetische ontwikkeling, die op verschillende plaatsen tegelijk, maar niet gelijktijdig is ontstaan." Daarmee kiest zij ook stelling in de oude discussie tussen Kloeke en W. de Vries, van wie de eerste de verspreiding van het *-(t)je*-suffix door Hollandse expansie had trachten te verklaren, de tweede een afzonderlijke haard in het noordoosten van Nederland had aangenomen. "Er is dus meer dan één mouilleringshaard die het diminutiefsuffix een ander uitzicht heeft gegeven : een Hollandse en een noordoostelijke" (p. 255). Het zijn er echter meer dan twee. In het oosten en in het westen van Vlaanderen zijn er van de vijftiende eeuw af aanlopen : "in de eerste helft van de zeventiende eeuw wordt het oude *-ken*-suffix in heel Vlaanderen op grote schaal verdrongen door het suffix *-(t)jen*" (p. 267), en dit is een kwestie van polygenese. Daar kan nog aan toegevoegd worden dat ook in sommige Nederduitse dialecten in het grote *-ken*-gebied ten oosten van de *-jen*-randjes aan de Nederlandse grens nog palatale vormen van het suffix na *t* voorkomen : zie voor Cattenstedt in de Harz Schirmunski 1962 : 477. De door Marynissen ge-

schetste chronologie van de verspreiding van het *-je*-suffix loopt parallel met die van zijn verspreiding in de noordelijke gebieden.

Uiteraard waren bij substantieven die niet op een dentale consonant eindigden, de voorwaarden voor het ontstaan van mouilleringen niet vervuld. Hier konden zich dus suffixvormen met een *k* handhaven, maar er vonden wel aanpassingen plaats. De opvallendste is de invoeging van een *s* na een finale velaar, die in combinatie met de *k* van het suffix een moeilijke cluster verhinderde (*bakske*, *wegske*, *ringske*, in een deel van het Brabants *weggeske*, *ringeske*). Wanneer dan in de standaardtaal en in het grote van zuidwest naar noordoost gerichte gebied met slechts varianten van *-je*-diminutieven, ook in posities waar geen clustermouillering mogelijk was, geen *-ke*-verkleinwoorden meer bestaan, moet er iets anders gebeurd zijn. Het *-je*-suffix heeft hier door een analogieproces vanuit zijn fonetisch gefundeerde positie het hele diminutiefsysteem ingepalmd. Maar ook dat gebeurde niet zonder aanpassingen. Zo werd in bepaalde combinaties na een labiaal *m* een parasitaire *p* (*boompje*) en na een velaar *ŋ* een parasitaire *k* ingevoegd en in andere combinaties een *e* (*kammetje*, *ringetje*, *karretje*) (*ANS I* : 654-656). Ook zijn er in het *-je*-gebied regionale verschillen in de realisatie van de palatale consonant. Hierboven werd al op het contrast tussen de uitspraak met [j] en die met [ʃ] gewezen, die grosso modo een Nederlands-Vlaamse tegenstelling is. Opvallend is verder de realisatie van het suffix als *-ien*, dus met aan volgende *i* geassimileerde *j* in Drente, de Stellingwerven, het grootste, noordelijk deel van Overijssel met stukken van de graafschap Bentheim en de Gelderse Veluwezoom (zie de kaart bij Kloeke 1929). Die verspreiding vertoont overeenkomst met die van het pronomen *je*, *jij* als *ie*, *iej* (vgl. Kloeke 1920). In het Hollands kunnen vormen op *-ie* optreden "wanneer aan *-je* in de uitspraak geen *t* voorafgaat, dus *boekie* naast *boekje*..." Ze zijn niet louter dialectisch, maar "behoren niet tot de verzorgde taal", hoewel sommige vormen in informeel discours gebruikt worden, zoals *broekie*, *jochie*, *sjekkie* (*ANS I* : 661).

Bijzondere aandacht verdient in het kader van onze probleemstelling de toestand in West-Vlaanderen. Die is vooral on-

derzocht door Vandekerckhove 2002 (zie ook Devos-Vandekerckhove 2005 : 62-68). Een belangrijke aanvulling voor Frans-Vlaanderen levert Ryckeboer 2004 : 66-71. Een strook in het oosten van West-Vlaanderen sluit met een verdeling van de *-ke-* en *-je*-suffixen aan bij het grote zuidoostelijke gebied met die verdeling. Het grootste deel van de provincie en heel Frans-Vlaanderen behalve een klein gebiedje bij Belle/Bailleul (zie daarvoor Ryckeboer 2004 : 69) heeft de palatalisatie systematisch doorgevoerd en sluit zo aan bij het Noordnederlandse gebied met algehele palatalisatie. Maar er zijn wel opvallende verschillen met dat gebied en ook intern in de West- en Frans-Vlaamse dialecten. Vandekerckhove neemt van De Schutter, Ryckeboer en Taeldeman 1975, die de systemen van het Brabantse dialect van Hoogboom, het Oostvlaamse van Kleit en het Westvlaamse van Izenberge beschreven, het principe over dat de beregeling van de suffixen eenvoudiger en transparanter wordt als steeds wordt uitgegaan van een suffix *-ke* als historisch basismorfeem. Dat levert drie allomorfen op : *-ke*, *-ske* en *-eke*, waarvan de gepalataliseerde representaties in de verschillende delen van West-Vlaanderen worden beschreven. Ryckeboer levert een parallelle behandeling voor Frans-Vlaanderen. Hun beschrijvingen hoeven hier niet in detail te worden nagetrokken. Enkele voorbeelden kunnen de vormvariatie bij het diminutiefsuffix en de afstand tot het Standaardnederlands verduidelijken. De zuidelijke vormen *boomke*, *boekske* en *huizeke* verschijnen in het Kustwestvlaams als *boomtje*, *boeksje* en *huizegie/huizeje*; *ribbeke* verschijnt als *rebbegie*, *rebbiege*, *rebbege*, *rebbeje*, *rebbetje*. Voor *broodje* (*brodeke*) zegt men in Frans-Vlaanderen *brooëjge*, voor *liedje* (*liedeke*) *liejche*, *liejge*, *liêche* enz. West- en Frans-Vlaanderen schijnen dus een verdere haard in de polygenese van de palatalisatie te zijn. Voor die opvatting is ook de smalheid van de verbinding met het grote noordelijke gebied met algehele palatalisaatie bij de grens met westelijk Zeeuws-Vlaanderen een argument.

De omgeving van Roeselare en Kortrijk vormt een soort overgangsgebied tussen het grote zuidoostelijke areaal met een verdeling van de *-ke-* en *-je*-suffixen en het Kernwestvlaams met

zijn volledige palatalisatie. Voor ons thema is de vaststelling interessant dat in beide steden het oostelijke *-ke* vorderingen maakt. In Kortrijk komt de suffixvariant [(ə)jə] bij de jonge generatie niet meer voor. "Hij heeft plaatsgeruimd voor de variant [(ə)kə]. [ʏzəjə] (huisje) verschijnt alleen nog als [ʏzəkə], [mɑnjə] is [mɑnəkə] geworden", aldus Vandekerckhove 2002 : 40, die voor Roeselare parallelle constateringen doet. We stellen dus weer eens vast dat een verschijnsel dat in Nederland voor Belgisch wordt gehouden, in de dialecten van dat gebied niet algemeen is. Een van de twee periferieën, de westelijke, heeft er zich in het verleden aan onttrokken, maar kan niet helemaal aan de Brabants-Oostvlaamse druk weerstaan. De oostelijke, Limburgse periferie daarentegen doet ditmaal met zijn westelijke buren mee. Wel verschijnt op enkele kaarten van Pée in het uiterste zuidoosten palataal consonantisme. De [ʃ] in b.v. *huisje* of *dochtertje* (Pée 1938, kaarten 4 en 15) ziet er uit als het gepalataliseerde resultaat van een *ch* die door tweede klankverschuiving uit een *k* was ontstaan (zie voor deze palatalisatie o.a. Cajot-Beckers 1979 : 176). Maar in de *Kirchröadsjer dieksiejoneer* 1987 : 20 worden verdelingsregels van de suffixen *-je*, *-sje* en *-(k)e* gegeven die sterk afwijken van wat elders in de gebieden met positioneel beperkte palatalisatie van het suffix te vinden is.

5. – De woordenschat

Over het deel van de woordenschat waarin het Vlaams-Belgische taalgebruik van het noordelijke afwijkt, is al veel geschreven, door taalverzorgers, dialectgeografen en sociolinguisten. De taalverzorgende traditie is verreweg de oudste. Zij begint met discussies in de in 1886 opgerichte Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde, die de verzamelingen "onkruid" en "gallicismen" van Meert 1897 en 1899 (een uitbreiding en bewerking hiervan door Peeters 1941) en De Vreese 1899 opleverden. [57] Wie deze verzamelingen bekijkt, ziet dat het hoofd-

[57] De Vreese 1899 : XL wijst erop dat Prudens van Duyse al in 1853 een verzameling (in manuscript) van Zuidnederlandse gallicismen had aangelegd. De Vlaamse taalzuivering en vooral de meningen daarover in de tijd vóór de publicaties van Meert en De Vreese zijn behandeld in het derde hoofdstuk van Suffeleers 1979.

zakelijk om afwijkingen van de noordelijke norm in de zuidelijke schrijftaal van die tijd gaat en dat ze zich sterk concentreren op de syntactische verbindbaarheid van woorden die op zichzelf ook in Nederland heel gewoon zijn. Voor de studie van dialectologische grondslagen van Noord-Zuid-tegenstellingen leveren ze maar weinig op. Dat verandert met de taalgids van Peeters van 1930 en vooral met de talrijke ABN-gidsen van na de tweede wereldoorlog, die daaraan schatplichtig zijn. Hierin zijn talrijke zuidelijke dialectwoorden opgenomen, maar over hun verspreiding en dus ook over de vraag of hun voorkomen deel uitmaakt van een Zuid-Noord-contrast bevatten ze geen informatie.

In sociolinguistische studies is sinds het begin van de jaren zeventig vrij wat aandacht besteed aan Belgisch-Nederlandse woorden die van hun ongemarkeerde tegenhangers in het noordelijke beschaafd verschillen, zo b.v. in Deprez & Geerts 1977 en Knops 1982. Als die zuidelijke woorden ook dialectwoorden zijn, wat bij exogeen taalgoed en purismen niet het geval is, gaat het in de regel om Brabants taalgoed dat in bovendialectische communicatie door sprekers uit de periferieën gebruikt of ook beoordeeld wordt. Het wordt dan onderzocht als element van een variabele, waarvan de andere variant het ABN-woord is. Er wordt opvallend veel aandacht aan de attitudes van de informanten besteed. Het gebruik van en de metacommunicatieve opvattingen en houdingen tegenover die zuidelijke woorden worden met sociale variabelen gecorreleerd en gestratificeerd. Dat levert veel preciezere informatie over het Zuidnederlandse lexicon op dan de inventarisering van zulke woorden in taalgidsen, maar het aantal woorden dat aan zo een onderzoek wordt onderworpen, is natuurlijk veel kleiner. Deze studies hebben overigens altijd een punctueel karakter : ze zijn doorgevoerd in een bepaalde stad of gemeente. Hun resultaten zijn strict genomen slechts geldig voor die plaatsen zelf en kunnen niet voor gebieden veralgemeend worden. Maar het is wel duidelijk dat zij interessante informatie opleveren over de manier waarop lexicale Zuid-Noord-tegenstellingen ontstaan en zich stabiliseren.

Of het inderdaad om zulke tegenstellingen gaat kan gedemonstreerd en aanschouwelijk gemaakt worden door de dialectologi-

sche woordgeografie. Al de eerste grensoverschrijdende woordkaart, die van de aardappel door Grootaers 1926 (**kaart 27**), was

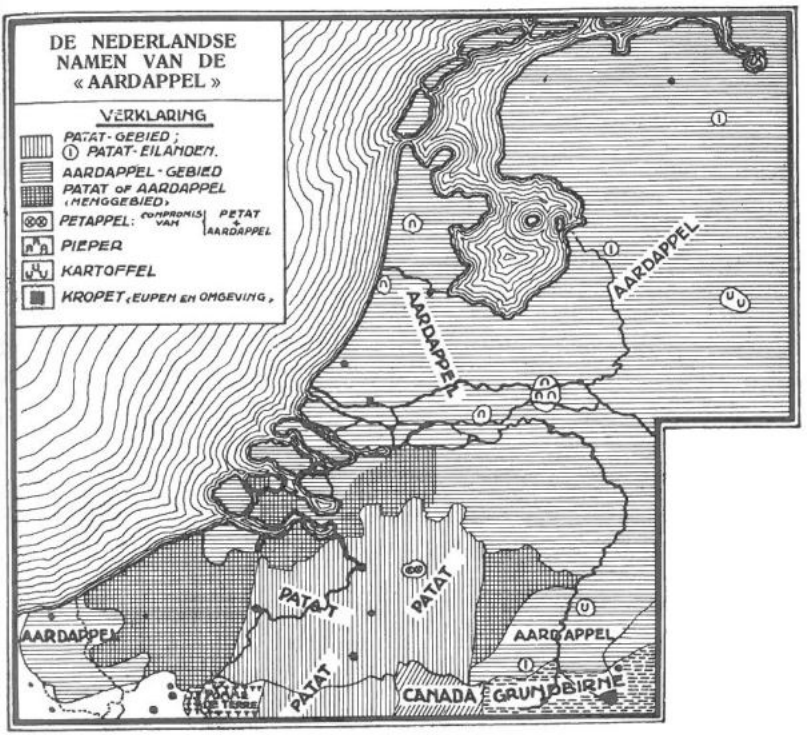

Kaart 27. – De benamingen voor de aardappel in het Nederlandse taalgebied (uit : Lecoutere-Grootaers 1948 : 23 in het bijvoegsel)

in dat opzicht een schot in de roos. Het Noorden heeft er bijna algemeen *aardappel*, maar in delen van Zeeland en westelijk Noord-Brabant komen *aardappel* en *patat* naast elkaar voor. In het Zuiden hebben het Brabants en de oostelijke twee derde van Oost-Vlaanderen *patat*, maar Frans-Vlaanderen en de Westvlaamse Westhoek evenals aan de andere kant de oostelijke helft van Belgisch Limburg hebben *aardappel*. Tussen het centrale *patat* en het tweemaal periferische *aardappel* liggen weer menggebieden met de twee benamingen naast elkaar. De grens tussen

beide woorden neigt er duidelijk toe, met de rijksgrens te gaan samenvallen. Grootaers 1926 : 131 wijst erop dat de in de zestiende eeuw ingevoerde aardappel pas in de achttiende eeuw in Europa "een alomverspreid volksvoedsel" is geworden, zodat zijn kaartbeeld een verdeling weergeeft die pas sinds die tijd tot stand kan zijn gekomen en dus uitstekend illustreert hoe sinds de scheiding der Nederlanden in de dialecten zich bij algemeen bekende begrippen lexicologische Noord-Zuid-tegenstellingen kunnen ontwikkelen. In het Noorden is de term die in de standaardtaal met het centrum Holland wordt gebezigd, dominant en doet heteroniemen verdwijnen. In het Zuiden geeft het centrale Brabantse gebied de toon aan; zijn term verdringt (minder krachtig) zijn concurrenten naar de westelijke en de oostelijke periferie. Het Brabantse woord kan dan een verhoogde status krijgen en als element van een zuidelijk beschaafd gaan fungeren, zelfs wanneer het oorspronkelijke dialectwoord van de periferie met dat van de standaardtaal identiek is. Dit verschijnsel is beschreven en met voorbeelden verduidelijkt door Leenen 1969 en 1970, Goossens 1970 en Debrabandere 1971.

Voorbeelden uit Leenen voor Limburg : *foor* voor *kermis*, *bijhebben* voor *bij zich hebben*, *kozijn* voor *neef*, *terug* voor *weer*, *weeral* voor *alweer*, *overkort* voor *binnenkort*. Uit Goossens en/of Debrabandere voor West-Vlaanderen : *voorschoot* voor *schort*, *hesp* voor *ham(me)*, *lintmeter* voor *centimeter* (meetlint), *terug* voor *weer(e)*. **Kaart 28** (uit Goossens 1970) bevat een aantal grenzen tussen westelijke, Brabantse en oostelijke, Limburgse dialectwoorden op het ogenblik van hun chronologisch nogal verschillende enquêtering. Die zijn zo gekozen dat de westelijke woorden ook ten oosten van hun dialectologische begrenzing vaak in realisaties van een bovendialectische omgangstaal gebruikt worden. Het gaat om de volgende gevallen : lijn 1 westelijk *onderpastoor*, oostelijk *kapelaan*; 2 *beenhouwer* tegen *slachter*; 3 *hesp* tegen *ham*, *schink*, *schonk* of *schouder*; 4 *pens* tegen *beuling*, *bloedworst* of *trip*; 5 *kieken* tegen *kuiken*; 6 (geen grens, maar gegevens voor afzonderlijke plaatsen) *kuisen* tegen *schoonmaken*, *vegen* enz.; 7 *schuif* tegen *la(ai)*; 8 *vijs* tegen *schroef*; 9 *gij* te-

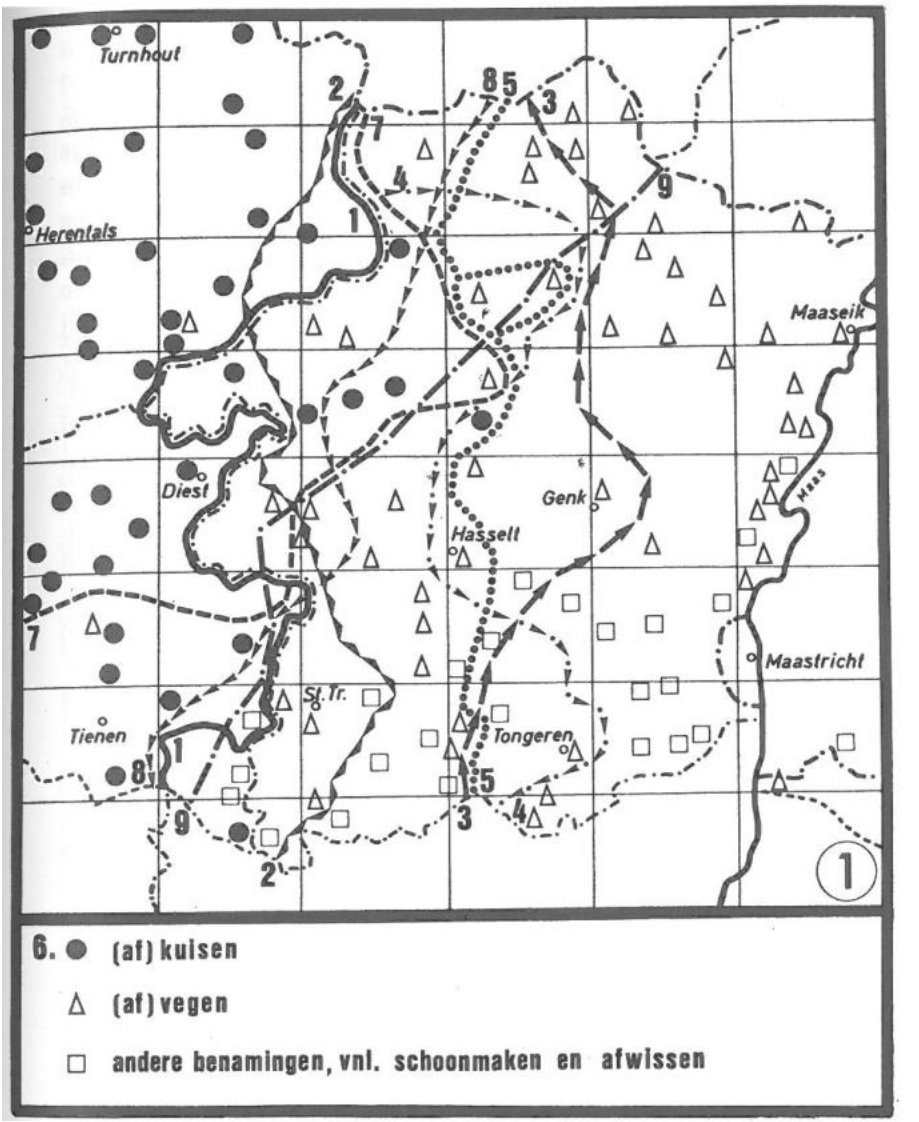

Kaart 28. – Grenzen van lexicale brabantismen in Belgisch Limburg
(uit : Goossens 1970c : 59)

gen pronominale vormen als *djee*, *gee*, *dee* en ook het uitsluitend als enkelvoudspronomen fungerende *du* (*de*, *dich*).

Er is sinds het begin van de Nederlandse woordgeografie veel materiaal bij elkaar gebracht, dat de omvang van de lexicale Noord-Zuid-tegenstellingen in de dialecten verduidelijkt. Nadat Roukens 1937 voor het zuidoosten al enkele tegenstellingen in kaart had gebracht die er geheel of gedeeltelijk met de rijksgrens samenvallen (o.a. *telloor/bord*, *wiek/lampekatoen*, *gazet/krant*, *tant/tante*) gaf Weijnen 1957 o.a. aan de hand van de tot dan toe verschenen woordkaarten in de *TNZN* een eerste synthese. Hij constateerde heel wat tegenstellingen bij de rijksgrens, maar dan in wisselende stukken daarvan over betrekkelijk korte afstanden en herhaaldelijk zo dat de dialectgrens "meer de vorm van een rechte lijn vertoont dan dat hij de diepe insnijdingen van de rijksgrens volgt" (Weijnen & Van Coetsem 1957 : 6). Hij heeft "twee, maar ook niet meer, voorbeelden (...) gevonden, waar de rijksgrens, blijkbaar over haar hele lengte haar invloed heeft doen gelden" (p. 12). Deze twee zijn de tegenstelling tussen noordelijk *ponnie* en zuidelijk *ponnee, ponnei* (vgl. *TNZN* 3, 5) en die tussen het noordelijke voorkomen en het zuidelijke ontbreken van het partikel *te* in constructies met het werkwoord *durven* en een ervan afhankelijke infinitief (vgl. Pauwels 1953 en zie ook nog hoofdstuk IV, 7). Het tweede voorbeeld is eigenlijk meer van syntactische dan van lexicale aard.

Ook in de nieuwe verzameling tegenstellingen die De Rooij in 1972 heeft besproken, gaat het vooral om grammaticale functiewoorden en ook om morfologische verschijnselen, maar hier vormt het aantal gevallen waar zeer grote stukken van de rijksgrens taalscheidend functioneren bijna de totaliteit van het onderzochte materiaal. En er zijn ook zuiver lexicale gevallen bij zoals noordelijk *haar (af)knippen* tegen zuidelijk *(af)snijden*, noordelijk *klaar* tegen zuidelijk *gereed* (De Rooij & Berns 1972 : kaarten X en XI). Dat De Rooij meer succes heeft gehad dan Weijnen ligt m.i. vooral aan zijn materiaalbasis. Weijnen moest zich in de eerste plaats behelpen met de oudere en schriftelijk verzamelde gegevens uit een rurale wereld van de *TNZN*. De Rooij beschikte over de *RND*, die op dat ogenblik al bijna alle-

maal verschenen waren. Zijn materiaal was dus gedeeltelijk jonger, ging meestal over modernere begrippen en was vooral door een betrekkelijk klein aantal enquêteurs mondeling verzameld. Noord-Zuid-tegenstellingen hadden dus al meer tijd gehad om zich te ontwikkelen, het materiaal was meer geschikt voor dit soort onderzoek en vooral : de nadelen van door geïsoleerde personen ingezonden opgaven die zonder feedback tot stand waren gekomen, werden in de *RND* grotendeels uitgeschakeld.

Nog veel meer geschikt om coïncidenties van politieke grenzen en lexicale grenzen in dialecten te vinden zijn mondeling tot stand gekomen verzamelingen die speciaal met dat doel zijn aangelegd, zoals dat het geval is in het onderzoek van Cajot 1977 en 1989. In tegenstelling tot het traditionele woordgeografisch onderzoek, dat zich vooral concentreerde op "oudere begrippen, die tegenwoordig vaak een lage interlokale frequentie hebben en dus bij het onderzoek van een vrij recente staatsgrens meestal marginaal zijn" (Cajot 1977 : 38-39), levert dat van "begrippen die de laatste 140 (nu 170! J.G.) jaar algemene bekendheid hebben verworven" (p. 40) een overvloed aan lexicale tegenstellingen op. Voorbeelden : *aansteker* tegen *briquet*, *dieet* tegen *regiem*, *kerrie* tegen *curry*. Toch heeft "een niet onaanzienlijk deel van de gevonden tegenstellingen (...) betrekking op oudere begrippen, die vroeger aan beide zijden van de grens onder dezelfde benaming voorkwamen, maar later naamwijziging ondergingen" (p. 40). Voorbeelden van vernieuwingen onder noordelijke invloed in Nederlands Limburg, waardoor een tegenstelling met Belgisch Limburg is ontstaan, zijn *dokter* tegen *doktoor*, *leeftijd* tegen *ouderdom*, *flauwe kul* tegen *zever*. Het omgekeerde, waarbij de Belgisch-Limburgse vernieuwing uit Brabant is overgenomen, vinden we in *dikoor* tegen *bof*, *koeken* (kleurfiguur in het kaartspel) tegen *ruiten*, *metser* tegen *metselaar*. Deze drie voorbeelden sluiten dus aan bij de boven genoemde gegevens uit Leenen, Goossens en Debrabandere. Meer dan in de andere delen van dit hoofdstuk levert bij de moderne woordgeografische tegenstellingen de standaardtaal een grondslag voor wat er in de dialecten gebeurt in plaats van omgekeerd, maar voor de lexicale vernieuwingen en uniformeringen aan de Belgische kant van

de grens gaat die assumptie niet op. Zelfs als men het het begrip "zuidelijk beschaafd" uiterst ruimhartig interpreteert levert er de traditionele horizontale dynamiek in de dialecten de basis voor een aanzienlijk deel van de zuidelijke helft der Noord-Zuid-tegenstellingen.

6. – De uitspraak

Van de verschillen in de uitspraak tussen Nederland en Vlaanderen hoeven in het kader van onze probleemstelling alleen zulke gevallen behandeld te worden die op verschillen in de dialecten van Noord en Zuid teruggaan en in realisaties van bovendialectische omgangstaal de neiging vertonen om zich in de buurt van de rijksgrens te stabiliseren. We gaan daarom niet in op uitspraakverschillen in reeksen van in jongere tijd ontleende woorden, zoals de tegenstelling tussen noordelijk *e* en zuidelijk *a* in woorden als *gangster*, *flat*, *tank*, *match* enz., noordelijk *-jee* en zuidelijk *-ier* in *dossier*, *douanier*, *hotelier*, noordelijk *ui* en zuidelijk *eu* in *euthanasie*, *neurose*, *therapeut*, noordelijk *ts* en zuidelijk *s* in *associatie*, *auditie*, *prostitutie*, noordelijk *nz*, *rz*, *lz* en zuidelijk *ns*, *rs*, *ls* in *consumptie*, *controverse*, *emulsie*, noordelijk *s* en zuidelijk [ʃ] in *politici*, *informatici* en ook *cello*, noordelijk *chr* en zuidelijk *kr* in *chroom*, *chrysant*, *chronometer*, noordelijk [ʃ(j)] en zuidelijk [sj] in *station*, *speciaal*, *controversieel*. [58]

Van de Velde 1996 : 37-38 geeft een lijst van de belangrijkste verschillen tussen de Belgische en de Nederlandse uitspraak van het Standaard-Nederlands. Enkele daarvan zullen hier evenmin behandeld worden, hoewel ze bij het luisteren onmiddellijk opvallen. Dat geldt voor de diftongische en de monoftongische uitspraak van de vocaalreeks *ee – eu – oo*, de vergaande opening van het eerste lid en het ontbreken daarvan in de diftongen *ei – ui – ou*, de alleen in Nederland voorkomende *j*-achtige realisatie van de *r* (Gooise *r*) in postvocalische positie tegenover tongpunt- en huig-*r* zowel in Nederland als Vlaanderen (zie hoofdstuk 6 bij Van de Velde 1996). Het gaat hier om tegenstellingen die door

[58] In Heemskerk & Zonneveld 2000 wordt de noordelijke uitspraak in zulke woorden met [ʃ] getranscribeerd. Ik meen echter in de regel na die fricatief nog een duidelijke [j] te horen.

recente vernieuwingen in Nederland tot stand zijn gekomen of zich hebben doorgezet als vertegenwoordigers van wat door Stroop 1998 Poldernederlands wordt genoemd. Bij hun verspreiding hebben de dialecten geen rol gespeeld. Daarnaast zijn er nog een paar tegenstellingen die door de gemiddelde taalgebruiker nauwelijks worden opgemerkt en daarom hier eveneens buiten beschouwing blijven : die tussen de noordelijke samenval van de sjwa en de *u* van *put* en het zuidelijke contrast evenals tussen de noordelijke reductie van de cluster *schr* tot *sr* en het zuidelijke behoud ervan. Ik zou hier ook willen bijrekenen die tussen de noordelijke labiodentale en de zuidelijke bilabiale uitspraak van de *w*, waarbij wel vaststaat dat de noordelijke regel ook in de dialecten een neiging vertoont om zich tot aan de rijksgrens uit te breiden : zie *FAND* IV, kaarten 194-195. En verder is het onderscheid tussen een meer open en een meer gesloten korte *o*, dat in zuidelijk Beschaafd onbekend is, "bij de jongere generatie standaardtaalsprekers in Nederland verdwenen" (Van de Velde 1996 : 37).

Zo blijft in het lijstje van Van de Velde afgezien van het suprasegmentele verschil in de intonatie slechts één kenmerk over dat in een dialectgeografisch verband taalhistorisch onderzocht dient te worden : de tegenstelling tussen een noordelijke neiging om de stemhebbende fricatieven te verstemlozen en het aangenomen zuidelijke categorische behoud van de stemhebbendheid. Bij de velare fricatief kan daar echter nog een tegenstelling van afgesplitst worden : de *g* wordt, uiteraard samen met de *ch* waar hij mee is samengevallen, door zeer veel sprekers in het Noorden zeer sterk achteraan, uvulair ("geschraapt") gerealiseerd, terwijl in het Zuiden juist een neiging bestaat om *g* en *ch* nogal palataal uit te spreken. In het clichématige noordelijke spreken over de zuidelijke zachte *g* wordt telkens over het hoofd gezien dat de "zachte" articulatie er ook voor de zich daarvan onderscheidende stemloze *ch* geldt. Tenslotte zou ik aan dit overzicht nog een tegenstelling willen toevoegen : die tussen veelvuldige verdoffing van onbeklemtoonde (meestal voortonige) klinkers in het Noorden en het behoud van de helderheid ervan in het Zuiden.

De drie stemhebbende fricatieven /v/, /z/, /ɣ/, die in de prevocalische anlaut (met restricties ook presonorantisch) en in de intervocalische inlaut kunnen staan, vertonen in noordelijke dialecten en in noordelijke realisaties van de standaardtaal in verschillende mate een neiging om hun stem te verliezen en zo samen te vallen met hun stemloze tegenhangers /f/, /s/, /χ/. We kunnen het met een citaat uit Van de Velde, Gerritsen & Van Hout 1996 : 156 als volgt samenvatten : "(...) /ɣ/ is usually devoiced in all positions in N(orthern) S(tandard) D(utch), and (...) most speakers of Northern Standard Dutch do not make a consistent contrast between word initial /v/ and /f/. Intervocallically, however, the contrast between /v/ end /f/ appears to be more stable. Devoicing of /z/ is considered to be socially inferior."

Over de verstemlozing van de traditioneel stemhebbende fricatieven is in de laatste decennia heel wat onderzoek gepubliceerd (vooral Debrock 1977, Gussenhoven 1981, Gussenhoven & Bremmer 1983, Slis 1985, Slis & Van Heugten 1989, Van Hout 1989 [hoofdstuk 6.4], Van Reenen & Wattel 1992, Van de Velde 1996 [hoofdstuk 6], Van de Velde, Gerritsen & Van Hout 1996, Van de Velde & Van Hout 2001, Kissine, Van de Velde & Van Hout 2003, *FAND* IV [kaarten tussen 107a en 140], Taeldeman 2006). De fonetische positie van een vierde, betrekkelijk marginale fricatief, de palatale /ʒ/, speelt in deze studies zo goed als geen rol, hoewel hij ook een onderzoek verdient. In persoonsnamen als *Jef*, *Jacques* en *Georges* wordt hij in het Noorden wel systematisch stemloos gerealiseerd, wat ook uit spellingen als *Sjef*, *Sjaak* en *Sjors* blijkt. In andere gevallen, appellatieven als *jury* of *gelei*, ook in affricaatverbindingen als in *jetlag* en *jihad*, is het mij minder duidelijk wat het aandeel van de stem is.

Sommige aspecten van de in de vorige alinea genoemde studies zijn in verband met ons doel niet direct van belang, zoals de resultaten van akoestische analyses, de verhouding van de fortis-lenis-oppositie of andere fonetische contrasten en de stemoppositie, verschillen tussen de frequentieverhoudingen van de stemhebbende en de stemloze varianten in verschillende woordposities, tussenrealisaties van de fricatieven tussen stemheb-

bend en stemloos, ook het verschijnsel hypercorrectie. Daar wordt dus hier niet op ingegaan.

Van der Sijs 2004 : 210 meent al in de zeventiende eeuw een aanzet tot verstemlozing van de stemhebbende fricatieven te herkennen. Op p. 159 drukt ze dat concreter uit : "Van Winschooten wijst in 1683 op het feit dat in Holland woorden die met een *z-* beginnen, als /s/ worden uitgesproken. Dit werd toen al, net als tegenwoordig, meestal als onbeschaafd beschouwd." Bedoeld is de *Letterkonst* van Wigardus à Winschooten. Kennelijk berust de mening van Van der Sijs op een verkeerde interpretatie van een passage op p. 25 van dat geschrift. Zie voor een analyse van het boekje van Van Winschooten De Vooys 1924 : 345-353, die naar aanleiding van de bewuste passage stelt : "Natuurlijk heeft hij het verschil tussen de klanken *s* en *z* gekend." Ook een artikel van Van Reenen & Wattel 1992 levert geen bewijs voor een vroege verstemlozing. Zij behandelen eigenlijk twee problemen naast en door elkaar : dat van de moderne verstemlozing en dat van de historische spellingen *s* en *z*, waarbij niet duidelijk wordt of zij de aanzetten tot verstemlozing tot in de middeleeuwen laten teruggaan. In ieder geval was er al verstemlozing in realisaties van het Amsterdams in de eerste helft van de negentiende eeuw. Van Haeringen heeft de *f-*, *s-* en *ch*-spellingen in de conversatie op het saliemelk-avondje in *Woutertje Pieterse* van Multatuli (zie vooral *Idee* 388 en 389 op p. 566-568 in Multatuli, *Volledige werken II*, Amsterdam 1973) terecht zo geïnterpreteerd. Het gaat in deze tekst om "Amsterdams van ± 1825" (Van Haeringen 1972 : 376). Een halve eeuw vroeger dan deze constatering had Van Haeringen al geschreven : "Het komt mij voor, dat *z* en *v* aan het woordbegin hoe langer hoe meer als *s* en *f*, althans hoe langer hoe minder gestemd worden gesproken door mensen, wier uitspraak zonder twijfel als beschaafd zonder dialectische eigenaardigheden gelden moet (...). Bij *g* aan het woordbegin geloof ik, dat er bij de gemiddelde beschaafde Nederlander al heel weinig van stem meer over is" (Van Haeringen 1923 : 12-13). Hij speelt bij deze verstemlozingen nog met het idee van Friese invloed, iets waar in de latere literatuur nauwelijks nog gewag van wordt gemaakt.

We kunnen dus stellen dat de verstemlozing ten minste in bepaalde sociale lagen van het Amsterdams van een kleine twee eeuwen geleden een feit was (Zie hierover ook nog Kloeke 1934 : 9-10 en Dibbets 1972 : 153-154). Vandaar moet ze zich nog gedeeltelijk volgens klassieke dialectgeografische patronen hebben verspreid, namelijk door min of meer gelijkmatige frontale opschuiving en door stedelijke eilandvorming. Dit laatste is in 1952 voor Nijmegen door Terpstra al op een sociolinguistisch aandoende manier beschreven (zie ook Van Hout 1989 : 114-134). De stad Nijmegen en haar onmiddellijke omgeving hadden toen al verstemlozing. Wat verder verwijderde kerkdorpen hadden ze gedeeltelijk : de *g* was er in de regel stemloos, de *v* was "heel vaak stemloos", de *z* "dikwijls stemhebbend", d.w.z. we vinden hier een verhouding die in noordelijke realisaties van de standaardtaal thans heel gewoon is. In nog verder van Nijmegen verwijderde plaatsen bewaarden de *v* en de *z* in de regel hun stemhebbend karakter. Dat de verstemlozing vanuit haar Amsterdamse kern ook op een min of meer gesloten manier, die kleine sprongen niet uitsluit, oprukte, blijkt uit een aantal kaarten in *FAND* IV en bij Taeldeman 2006. De Belgische grens is vaak nog niet en bloc bereikt, maar voorposten zijn er in de regel wel al. Wel onttrekken vooral het oosten van Noord-Brabant en Limburg er zich nog meestal aan. Omgekeerd zijn er zwaartepunten van de verspreiding, met verschillen al naar de fricatief die ervoor in aanmerking komt. Taeldeman noemt in *FAND* IV : 232 voor de anlautende *v* het noordoosten (vooral de Stellingwerven en Drente) evenals Zuid-Holland, voor de anlautende *z* het Rivierengebied (en in mindere mate Zuid-Holland en Utrecht) en de Stellingwerven (en in mindere mate de rest van het noordoosten). De verstemlozing van de *g* heeft zich boven de Rivieren zo goed als volkomen doorgezet. [59] De toestand in het noordoosten roept wel de vraag op of hier niet onafhankelijk van Hollandse invloed verstemlozingen tot stand zijn gekomen.

[59] In de inlaut verschijnen *v* en *g* in Drente en Groningen, soms ook in stukjes van Overijssel, als stemhebbende occlusieven. Zie *FAND* IV, kaarten 120 *beven*, 138 *sterven*, 139 *volgen* en 140 *morgen*.

Op de kaarten in de reeks 107a-140 in *FAND* IV en bij Taeldeman 2006 is Vlaams-België in de ervoor in aanmerking komende woorden zo goed als vrij van verstemlozing. [60] De vanuit Holland oprukkende verstemlozing blijkt dus niet alleen bij *z* en *v*, maar ook bij *g* aan de staatsgrens halt te houden. Toch is enige reserve hier niet misplaatst, vooral juist bij de *g*. Debrock 1977 vond in een experiment met niet-dialectische realiseringen van *z*, *v* en *ʒ* dat op 30 gevallen zesmaal de stem ontbrak en bij de *g* in acht van de tien gevallen. Van de Velde 1996, die opnamen van Nederlandse en Vlaamse radioreportages gespreid tussen 1935 en 1995 analyseerde, vond niet alleen in de Nederlandse reportages een duidelijke afname van de stemhebbende realisaties van *z* en *v* vooral sinds 1965 (bij de *g* maakten de stemhebbende realisaties in 1935 al minder dan een kwart uit), maar ook bij de Vlaamse lichte aanzetten tot verstemlozing bij *z* en *v*. "Het meest opvallende is echter wel dat (g) relatief stemloos is in Vlaanderen, zonder echter volledig stemloos te worden" (p. 104). Het aantal realisaties met duidelijke stem bleef hier in de opnamen van reportages uit 1935, 1965 en 1993 op een laag niveau (6.5, 7.5, 8.8 %) min of meer constant, dat met een tussenvorm steeg van 51.1 over 54.7 naar 68.4 %. Dat van de volledig stemloze realisaties halveerde echter bijna : 42.5, 37.9 en 22.8 %. Alles samengenomen wijzen de resultaten van dit onderzoek op een toenemend stemverlies van de stemhebbende fricatieven bij geschoolde sprekers van de standaardtaal ook in Vlaanderen. Een nieuw onderzoek, over een leesexperiment bij 160 Nederlandse en Vlaamse leraren Nederlands, bevestigde dat "voiceless and semi-voiced realizations of (v) and (z) are much more common than expected in Flanders, and large differences between the regions show up" (Van de Velde & Van Hout 2001 : 224). Vooral in "Flemish and Dutch Limburg (...) devoicing is surprisingly strong and (...) (z) is devoiced more than (v)" (Kissine, Van de Velde & Van Hout 2003 : 100).

Wat deze studies over de realisaties van de traditioneel stemhebbende fricatieven in Vlaams-België zeggen stemt duidelijk

[60] Voor de stemloze realisaties van de *g* in *gewonnen* (*FAND* IV, kaart 116) zie voetnoot 42 op p. 238 van dat werk.

niet overeen met wat Vlamingen in de uitspraak van hun landgenoten menen te horen, behalve misschien wanneer zij niet door het schriftbeeld voorgeprogrammeerd zijn. In een interview dat twee jonge dialectologen in 1998 van mij afnamen (*VDW-berichten* 3 : 10-16) had ik het op een bepaald ogenblik over de auteur van de *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde* van 1810, Jeronimo de Vries. Het is zeker niet verwonderlijk dat die vergeten figuur voor mijn interviewers geen begrip was. Zij noteerden zijn naam als *De Fries*, zoals uit de gedrukte tekst van het interview blijkt. Het minste wat men hiervan kan zeggen is dat wat ik als een *v* meende te produceren, door hen als een *f* gepercipieerd werd, en dat niettegenstaande de familienaam *De Vries* in het Nederlandse taalgebied een zeer hoge frequentie heeft en zijn variant *De Fries* zo goed als onbestaande is.[61] Natuurlijk zijn in deze kwestie dialect en realisaties van de standaardtaal uit elkaar te houden, maar het geconstateerde geeft toch te bedenken of de Vlaamse transcribenten van de *FAND*-opnamen (waarop ook het artikel van Taeldeman teruggaat) niet te sterk door het schriftbeeld beïnvloed werden en het Noord-Zuid-contrast minder sterk is dan de kaarten suggereren.

Als de observaties van de hierboven genoemde auteurs juist zijn, onderscheidt in het Vlaams-Belgische geheel met slechts lichte aanlopen naar verstemlozing het Limburgs zich van de rest doordat de verstemlozing er verder is voortgeschreden en er dus in dit opzicht meer aansluiting bij het Noorden is. Maar ook de westelijke periferie doet in een bepaald opzicht niet met het Brabantse centrum mee. Zowel het Nederlandse als het Belgische Brabants heeft samen met het Limburgs een zogenaamde zachte *g*, die overigens "ook volop voor(komt) in Utrecht, de Veluwe en de Achterhoek" (Van de Velde 1996; zie ook Weijnen 1966 : 244). Het begrip "zachte *g*" omvat zoals al is opgemerkt, voor zover het beredeneerd wordt, twee aspecten : stemhebbendheid (met de hierboven genoemde reserves) en min of meer

[61] Op www.familienaam.nl heeft *De Vries* een frequentie van 31.235 en *De Fries* een van nul. Op www.familienaam.be is de frequentie van *De Vries* 1157, die van *Devries* 206, van *De Fries* 2 en van *Defries* nul.

sterk palatale articulatie (vgl. Geerts 1977 : 152), dit in tegenstelling tot de Hollandse stemloze en sterk velare tot gutturale (schrapende) realisatie. Daar is aan toe te voegen dat de articulatieplaats van de traditionele stemloze achterste fricatief, de *ch* (die ook de finaal verscherpte *g* van b.v. *dag* omvat) met die van de *g* overeenstemt, zodat de benaming "zachte *g*" slechts een deel van de fricatieve achterste articulaties dekt. Men kan in de tegenstelling tussen harde en zachte *g* en *ch* een Noord-Zuid-, maar niet een Nederlands-Belgisch contrast zien, want er is geen aanzet tot een fixering ervan in de buurt van de rijksgrens. De zachte realisatie van die fricatieven, die zoals gezegd algemeen Brabants is, houdt verder westelijk in de buurt van Gent op. Het westen van Oost-Vlaanderen, te beginnen met "de westelijker plattelandsdialecten van Oost-Vlaanderen" (Taeldeman 1985 : 112) heeft samen met West- en Frans-Vlaanderen en Zeeland voor de *g* een laryngaal *h*. Zie voor de anlaut b.v. in *FAND* IV de kaarten 114 *goed* en 127 *groen*, voor de intervocalische positie – waar het westen van Oost-Vlaanderen syncope heeft – kaart 112 *mager*.[62] Voor de *ch* geven de *FAND*-kaarten in de combinatie *cht* vrijwel steeds een velare fricatief (130 *zacht*, 131 *achter*, 133 *knecht*, 134 *trechter*), waarmee het Vlaams en Zeeuws de voortzetting schijnen te vormen van de aangrenzende Brabantse en Hollandse dialecten.[63] Bij de intervocalische *ch* in *lachen* (kaart 119) heeft het westen van Oost-Vlaanderen echter, parallel met de intervocalische *-g-*, syncope, terwijl op de grens van Oost- en West-Vlaanderen een aantal keren een *h* verschijnt. Die *h* ontbreekt op de vier andere kaarten bijna helemaal (bij *zacht* is éénmaal en bij *knecht* en *trechter* telkens tweemaal een *h* genoteerd).

Is er dan in het Vlaams en Zeeuws geen parallellisme bij de realisaties van de *g* en de *ch* doordat hun articulatieplaatsen verschillen (*g* laryngaal, *ch* normaal velaar)? Over deze vraag is in de literatuur maar heel weinig te vinden. Sercu 1972 : 52-54 onderscheidt voor Oostduinkerke een stemloze laryngaal $\underset{\circ}{h}$ van

(62) De intervocalische cluster liquida + *g* levert in Oost-Vlaanderen bij *volgen* (kaart 139) en *morgen* (kaart 140) sterk verschillende resultaten op : [lɣ] en [r].

(63) Dat die fricatief voor de plaatsen ten noorden van de grens anders getranscribeerd is dan voor die ten zuiden heeft geen belang. Die transcriptiegrens is het gevolg van een verschillende opleiding van de Nederlandse en de Vlaamse transcribenten.

een stemhebbende *h*. De eerste representeert de nl. *ch*, de tweede de *g*. Weliswaar heeft de stemloze *h* een "vrije variant" [χ], maar die is blijkbaar weinig frequent. Hij "treedt soms op bij nauwkeurige articulatie of emfatisch taalgebruik" (Sercu 1972 : 52). Vandekerckhove 2000 onderzocht de cluster *sch* in een aantal Westvlaamse dialecten, vooral in het Deerlijks. Voor zover het tweede element van de cluster geen occlusief (*k* of stembandoccclusief) is, wordt hij tegenwoordig meestal als *h* gerealiseerd, maar bij de oudste generatie Deerlijkenaren was het een velare fricatief. Er is op "spectogrammen een systematisch verschil waar te nemen tussen de velaire realisatie [x] en de laryngale realisatie [h]" (p. 56). Wel schijnt Vandekerckhove in tegenstelling tot Sercu geen verschil te horen tussen de laryngale realisaties van de nl. *g* en *ch* : "Net zoals de West-Vlaamse dialectsprekers realiseren de huidige Deerlijkse dialectsprekers de vorm [h] in alle posities waar het A.N. [ɣ] of [x] vraagt" (p. 61). Het probleem wordt natuurlijk bemoeilijkt doordat de distributies van de *g* en de *ch* complementair zijn en minimale paren dus uitgesloten zijn.

In ieder geval is aan te nemen dat door het armzalige paar *h*-noteringen op de *FAND*-kaarten van *zacht, knecht* en *trechter* en ook de wat talrijkere op de kaart *lachen* de werkelijke toestand in het westelijke Vlaams en het Zeeuws niet adequaat is weergegeven. Ook hier heeft het spellingbeeld de transcripties beïnvloed. Dat blijkt eveneens het geval te zijn bij de opnamen van de *RND* (zie Vandekerckhove 2000 : 54-55 en 59).

De realisaties van *g* en *ch* in het Nederlands en de Nederlandse dialecten pendelen dus tussen palataal en laryngaal. Daarbij is een duidelijke tegenstelling tussen de dialecten in de buurt van de kust van Frans-Vlaanderen tot Groningen en die uit het binnenland te herkennen. De laatste vertonen in de regel een "zachte" uitspraak, die naar het palatale neigt. Hun gebied is Brabant en Limburg, maar ook het zuidoosten van de streek ten noorden van de Grote Rivieren. De eerste hebben realisaties die veel sterker achteraan in het spreekkanaal tot stand worden gebracht : van sterk velaar tot gutturaal en in het Vlaams en Zeeuws zelfs laryngaal. Het taalgeografische patroon van deze realisaties her-

innert sterk aan het Ingweoonse model van het vorige hoofdstuk en staat dus haaks op de Noord-Zuid-contrasten van dit hoofdstuk. Immers, ook het grootste deel van het "Nedersaksische" gebied blijkt er met een geschraapte *g* toe te behoren. Wel bestaat daarover zo goed als geen literatuur, maar als Nijen Twilhaar 2003 : 34 de brouw-*r* van Deventer, Kampen en Zwolle als "een achter in de keel uitgesproken *r*, die bijna als een *g* klinkt" beschrijft, dan moet die *g* inderdaad ver achteraan zitten. En zo zijn nog wel enkele andere indirecte getuigenissen bij elkaar te sprokkelen.

Het belang van het voorgaande voor ons thema is het volgende. Bij de aanvankelijk stemhebbende fricatieven hebben de zuidelijke zachte *g* (en ook zijn historisch stemloze tegenhanger) (nog) geen begrenzing die met de staatsgrens zou beginnen te coencideren. En in Vlaams-België vertonen de beide periferieën weer eens afwijkingen van het centrum, het sterkst de westelijke met zijn laryngale realisaties van *g* en *ch*, maar ook de oostelijke met zijn verder doorgedreven verstemlozingen ook van de andere stemhebbende fricatieven. Het zuidelijke verschijnsel is dus weer eens in de eerste plaats Brabants.

Ook over de tegenstelling tussen de frequente reductie (of zelfs uitval) van onbeklemtoonde (meestal voortonige) klinkers, vooral in Franse leenwoorden, in het Noorden en het behoud van hun lengte en helderheid in het Zuiden is enig onderzoek verricht. Wat de dialecten betreft is vooral een artikel van Stroop 1974 van belang. Het concentreert zich op de opvallendste positie van het verschijnsel, de voortonige. De recente dissertatie van Kloots 2005, die zich niet tot die positie beperkt maar andere restricties inbouwt, concentreert zich op realisaties in de standaardtaal. Voor de dialectgeografie bevat ze op p. 36-40 slechts een aantal uit de literatuur samengesprokkelde observaties. Een al wat ouder opstel van Martin 1968 behandelt alleen de verdoffing van de gedekte en ongedekte *e* in uitspraak-woordenlijsten en -woordenboeken van de standaardtaal, aangevuld met een test bij een noordelijke en een zuidelijke beschaafdspreker. Het resultaat, waarvan de auteur zelf een beetje schijnt te schrikken, "zou betekenen dat het Zuiden even sterk verdoft, bij deze leen-

woorden althans, als het Noorden" (p. 180). Maar hij nuanceert dat vervolgens : "Het onderscheid Noord-Zuid is wellicht in de eerste plaats een stijlverschil : het Noorden kent een grotere nuancering en differentiëring qua stijl. Naast de meer verzorgde, bestaat er ook een vlottere omgangstaal. In Vlaanderen echter ontbreekt nog meestal deze laatste. Het is echter precies in de vlottere taal dat de verdoffingsvormen het meest gebruikt worden. Vandaar ook dat onze bronnen die alleen een meer verzorgde, normgevende uitspraak beoogden geen duidelijk onderscheid tussen Noord en Zuid laten zien" (p. 180).

Als dit juist is zou men ten eerste moeten verwachten dat de dialecten van Noord en Zuid geen opvallende verschillen in het optreden van het verschijnsel vertonen, ten tweede dat in de steeds toenemende verspreiding van een bovendialectische omgangstaal in Vlaanderen in de laatste decennia de verdoffing er hand over hand toeneemt. De eerste verwachting kan getoetst worden aan de bevindingen van Stroop, voor de tweede zijn gegevens in het werk van Kloots te zoeken.

Stroop heeft het voortonige vocalisme in de leenwoorden *machine, fabriek, kapot* (**kaart 29**), *soldaat, minuut* en *pastoor* in de opnamen van de *RND* onderzocht en in kaart gebracht (De kaart *fabriek* heeft hij niet gepubliceerd). Het resultaat is zeer duidelijk. Op *minuut* en *soldaat* na hebben deze woorden in de regel verdoffing in heel Nederland en in Belgisch Limburg. In de vier westelijke Vlaamse provincies ontbreekt ze daarentegen (Op enkele complicaties, vooral bij het woord *pastoor*, hoeft hier niet te worden ingegaan). De verdoffing in *soldaat* beperkt zich hoofdzakelijk tot Nederlands Limburg en de noordelijke helft van de Belgische zusterprovincie, maar komt in het Zuiden ook verspreid verder westelijk voor. In *minuut* vertoont juist de heldere klinker een zekere concentratie in het zuiden van het Limburgse gebied, elders gaat het slechts om enkele accidentele verspreide opgaven.

Dat Belgisch Limburg zich tegen de rest van Vlaanderen afzet en bij het Noorden aansluit is een verschijnsel dat we in dit hoofdstuk al herhaaldelijk hebben ontmoet, maar het is hier samen met de afwijking van de verwachting die we op grond van

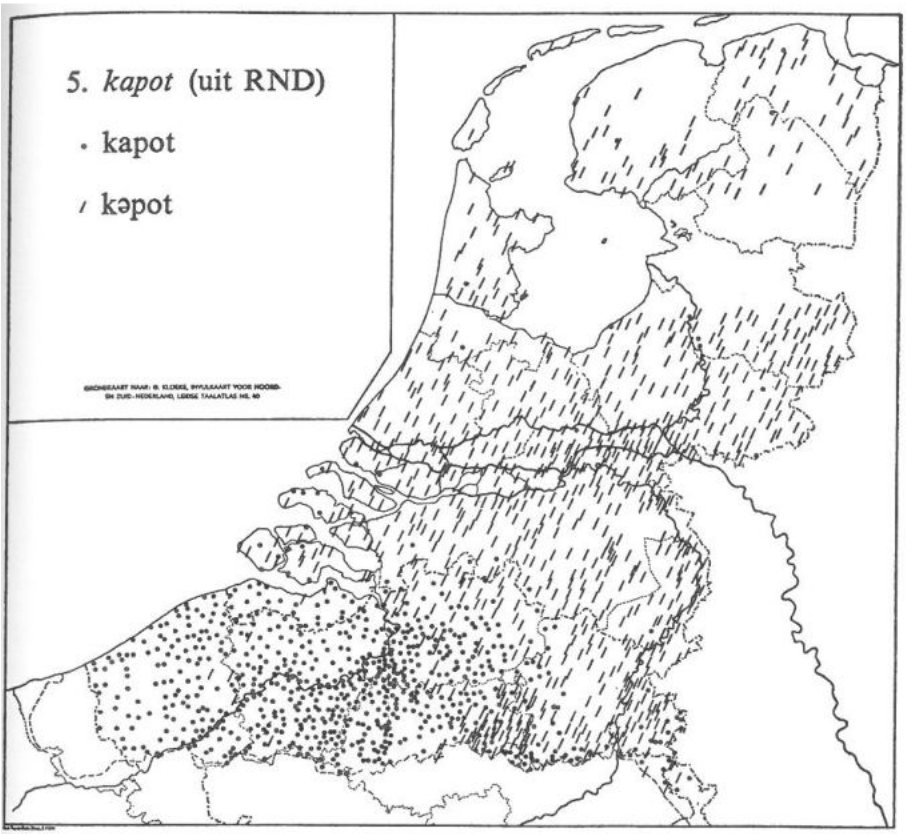

Kaart 29. – De voortonige vocaal in *kapot* in de Nederlandse dialecten (uit : Stroop 1974 : 326)

de studie van Martin voor de vier westelijke Vlaamse provincies konden formuleren, moeilijker te interpreteren. De uitleg die Stroop aan de verdeling van de heldere en de verdofte voortonige klinkers geeft, lijkt echter niet onmogelijk. De klinkerverdoffing kan een "natuurlijk" verschijnsel genoemd worden, dat ook in de uitspraak van Nederlandse beschaafdsprekers veelvuldig voorkomt, hoewel het lang bestreden werd en sprekers die verdoffen ook vaak ontkennen dat zij dat doen. In België werken twee factoren de verdoffing tegen. Men is er door het verlate totstandkomen van een bovendialectische taal, die men "naar de

letter" heeft leren spreken, meer op een zorgvuldige articulatie van de onbeklemtoonde klinkers bedacht. Bovendien is men er beter vertrouwd met de Franse uitspraak van Franse leenwoorden die voor het verschijnsel in aanmerking komen.

Als dit alles juist is, behoort de vocaalreductie ook in heel Vlaanderen tot een endogene articulatiewijze. Stroop vermoedt dan ook "dat die geletterde uitspraak zich vanuit het Brussels-Brabantse gebied aan het verbreiden is, of van daaruit een stimulans ondervindt, misschien wel van het Frans" (Stroop 1974 : 329). Een goed argument voor zijn opvatting ziet hij in het feit dat een aantal woorden met een beperkte verspreiding of gebruikssfeer als *gareel* 'haam', *materie* 'etter', *rasteel* 'ruif', *telloor* 'etensbord' in het Zuiden verdoffing van de voortonige klinker vertonen. De handhaving of het herstel van de heldere klinker in het centrale en westelijke deel van het Vlaamse land heeft in die opvatting Limburg nog niet bereikt.

Toch zou hier nog iets meer aan de hand kunnen zijn. In een artikel van 1999 heb ik uiteengezet dat mijn realisatie van het dialect van Genk met zijn ver doorgedreven verdoffingen twee reductieklinkers bevat : naast de sjwa is er een palatale vocaal, die ongeveer uitgesproken wordt als in nl. *wit* en *dik*. Beide klinkers, deze [ɪ] en de sjwa [ə], zijn complementair verdeeld : de [ɪ] treedt op voor een velare medeklinker, die zoals in verband met de zuidelijke "zachte *g*" werd geconstateerd, op het randje van het palatale wordt uitgesproken, de [ə] in andere omgevingen. Men zou dus beide klinkers als allofonen van één onbetoond vocaalfoneem kunnen beschouwen, ware het niet dat [ɪ] ook in beklemtoonde lettergrepen, en wel ook in andere omgevingen dan voor velare medeklinker kan voorkomen, zoals naast *wit* en *dik* ook in *zitten* en *willen*. De prosodische positie van de onbetoonde [ɪ] kan zowel voortonig (*diktoer* 'doktoor, arts', *fikteer* 'facteur, postbode') als natonig zijn (*toubik* 'toebak, tabak', *lestig* 'lastig'). Wat de verspreiding van het verschijnsel betreft kon ik met behulp van kaartjes met het gereduceerde vocalisme in de woorden *lastig*, *dempig* 'dampig, kortademig') en *facteur* evenals enkele andere gegevens aannemelijk maken dat de Genkse verdeling van twee complementaire reductieklinkers ook voor een

(noord)oostelijk deel van Belgisch Limburg en voor het grootste deel van Nederlands Limburg geldt.

Bijgaande **kaart 30** kan dat nog verder preciseren. De namen van de dagen van de week worden in mijn dialect met een reductieklinker in de tweede lettergreep, in casu dus een [ɪ], uitgesproken : *zondig* 'zondag', *moondig* 'maandag' enz. In het *WLD* III, 4, 4, p. 123-124 en kaart 89 evenals in het *WBD* III,3,3, p. 224-225 en kaart p. 224 is het beschikbare materiaal over het woord *woensdag* voor de gebieden van deze woordenboeken verwerkt. In de daar gepresenteerde vorm is het echter niet geschikt om de verspreiding van het voorkomen van de reductieklinker te beoordelen : voor de redacteurs was het probleem de verdeling van de anlautende medeklinker (*g* of de onder standaardtalige invloed opdringende *w*). Het was daarom nodig het materiaal zelf te bekijken. Dat leverde het hierbij afgedrukte kaartje op. Het gebied met reductievocaal wordt in het westen en het noorden begrensd door vormen met volle vocaal. In het zuidwesten van Belgisch Limburg (*-daog*) en in de buurt van Venlo (*-daag*) is dat de uit het meervoud van *dag* overgenomen rekkingsklinker, elders een korte *a*. In het gebied met reductievocaal verschijnt deze laatste zeer overwegend als *i* ([ɪ]), maar er is een aantal opgaven, vooral uit de periferie van het gebied, waarin deze vocaal als *e* of *ə*, soms ook *u* is geschreven. De spellingen *ə* en *u* zijn eenduidig,[64] maar *e* is dat niet. Die kan bij niet-fonetische weergave een sjwa, maar bij pogingen om fonetisch te schrijven een heldere klinker in de buurt van [ɪ] representeren. Dat is in het vroeger veel gebruikte Teuthonista-systeem en in de jongste tijd nog op de kaarten van de FAND het geval. Is dus de kwaliteit van de door *e* weergegeven klinker moeilijk te beoordelen, dan staat wel vast dat die spelling samen met *ə* en *u* een reductievocaal representeert. Daarvoor is dan op de kaart een teken gebruikt dat zich van dat voor de [ɪ] onderscheidt.

Het kaartbeeld stemt voor Limburg overeen met de verwachtingen, maar het vertoont in het noordwesten een vrij grote en

[64] De spelling *u* komt uitsluitend in Noordbrabantse opgaven voor en weerspiegelt de identificatie van de sjwa met de *u* van *put* en *lucht*, wat ook door Noordnederlandse fonetisch-fonologische handboeken wordt aangenomen, maar voor een Vlaming niet kan. Vgl. hiervoor nog het begin van deze paragraaf.

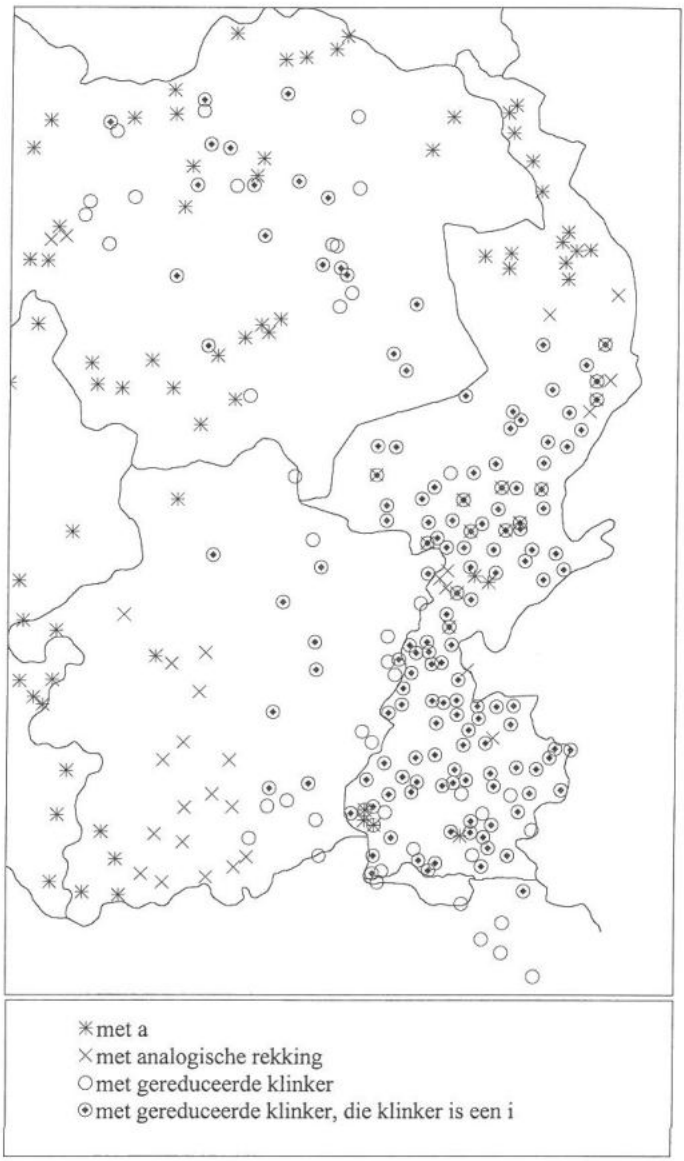

Kaart 30. – De reductievocaal in de tweede syllabe van *woensdag* in het Limburgs en Brabants

wat vreemd ogende Noordbrabantse uitloper van de klinkerreductie, meestal ook als [ɪ]. Maar ook het andere reductieteken is er goed vertegenwoordigd. Die uitloper reikt tot in de buurt van 's-Hertogenbosch. Het Meierijse deel van het reductiegebied wekt de indruk, een in elkaar schrompelende rest van de verdoffing te zijn, wat impliceert dat de omringende *a* het resultaat van een herstel is. Daarbij kan men zich afvragen of de verdeling van de *-dig-* en de *-deg-*tekens wel op een complementaire en niet eerder op een vrije allofonie van de twee toonloze klinkers wijst. Maar het Limburgse *-dig-*gebied vertoont een voor de streek zo klassiek verspreidingspatroon en bovendien een zo grote homogeniteit van de vormen met *i* dat hiermee wel de verspreiding van de complementaire verdeling van de twee onbetoonde klinkers in kaart is gebracht. Daarmee wordt dan de aparte status van de klinkerreductie in het Limburgs verduidelijkt. Het Limburgs is wat dit verschijnsel betreft niet eenvoudig het resultaat van een samenwerking van noordelijke uitstraling en een eigen "natuurlijke" tendens. Het gaat in zijn geheel om een autochtone ontwikkeling die bij een van de twee varianten gestuurd is door de endogene articulatie van de velare medeklinkers.

In het proefschrift van Kloots 2005 gaat het om vocaalreductie in realisaties van de standaardtaal. Zij onderscheidt naast de verdoffing nog twee andere soorten reductie : deletie (b.v. *kleur* uit *couleur*) en wat zij verkorting noemt. Met dit laatste bedoelt zij de ongespannen ("korte") realisatie van bijtonige klinkers die in orthofonische opvattingen over het Nederlands gespannen ("lang") gerealiseerd dienen te worden : *tottaal* met [ɔ] voor *totaal* met [o], *minnuut* met [ɪ] voor *minuut* met [i], *tillefoon* met [ɪ] voor *telefoon* met [e], *bannaan* met [ɑ] voor *banaan* met [a], ook *drama* met finale [ɑ] in plaats van [a]. Kloots telt m.i. terecht dat de "korte" klinkers minder perifere plaatsen in de klinkerdriehoek innemen dan de corresponderende "lange" (o.a. p. 56). Dat is een argument om ze in dit verband liever ongespannen en gespannen te noemen. De sjwa ligt dan als meest ongespannen klinker zowat midden in de klinkerdriehoek. Er is dus een gradatie in de klinkerreductie, van ontspanning ("verkorting") over verdoffing naar deletie. In het boek van Kloots gaat het hoofdzakelijk

over de eerste, de lichtste vorm van reductie, en wel in open lettergreep, zowel voortonig (type *tomaat*) als finaal (type *Anna*). Het geanalyseerde materiaal stamt uit opnamen van spontane spraak van 80 Vlaamse en 80 Nederlandse leraren Nederlands, afkomstig uit verschillende delen van beide gebieden (details p. 68-72). "VERKORTING bleek vaker voor te komen in Vlaanderen dan in Nederland, terwijl verdoffing en deletie populairder waren in Nederland dan in Vlaanderen" (p. 184). Voor dit laatste wordt een uitleg gegeven die sterk op die van Stroop lijkt : "Dat er in Vlaanderen minder verdoffing en deletie aangetroffen werd dan in Nederland, zou ook wel eens kunnen samenhangen met de Vlaamse tendens om "naar de letter" te spreken en de spelling als richtsnoer te nemen voor de uitspraak" (id.) Maar als de "verkorting" inderdaad de minst doorgedreven vorm van reductie is, zouden we in Nederland een parallellisme met de twee andere vormen verwachten en in België – als op school niet op een verplichting om "naar de letter" te spreken wordt gewezen – het resultaat van een natuurlijke tendens. Dat lijkt mij in de twee gevallen juist te zijn. Er "werden ook door de Nederlandse proefpersonen flink wat KORTE vocalen geproduceerd, dus het gaat zeker hier niet om een exclusief Vlaamse tendens" (p. 184). Zoals Kloots op p. 144 constateert, maar anders formuleert (vgl. ook Tops 2003), leggen Vlaamse taalverzorgers bij de tegenstelling ongespannen – gespannen de nadruk op het lengteverschil, een verschil dat echter bij deze bijtonige klinkers geen rol speelt. En daardoor is de kans "dus heel reëel dat een aantal van onze proefpersonen nooit van dit anti-VERKORTINGSvoorschrift gehoord heeft" (p. 145).

Samengevat : Als in Vlaanderen sinds de heropleving van het Nederlands door de actie van de Vlaamse Beweging de natuur niet door de cultuur was doorkruist, zou de toestand er bij de voor reductie in aanmerking komende vocalen vermoedelijk maar weinig van de Nederlandse verschillen. Maar aangezien die cultuur heeft gewerkt, is er een tegenstelling ontstaan, die ook in de dialecten duidelijk herkenbaar is. De verder doorgedreven reductie, d.w.z de verdoffing, is in Vlaanderen meestal teruggedraaid, terwijl ze in Nederland door taalverzorgers alleen maar

afgeremd werd. De minder ver doorgedreven reductie, d.w.z. de ontspanning of verkorting, is in Vlaanderen aan de culturele aandacht van de meeste taalverzorgers ontsnapt, terwijl die in Nederland door de andere benadering van de twee groepen klinkers in het onderwijs wel een zekere aandacht krijgt.

7. – De syntaxis

Een geografie van de Nederlandse dialectsyntaxis is in vergelijking met de klank- en woordgeografie en ook wel min of meer met de vormgeografie slechts laat tot ontwikkeling gekomen. Dat heeft o.a. te maken met een oud geloof in een zwakke syntactische differentiatie van de dialecten. "Op syntactisch gebied kan men het haast als een buitenkansje beginnen te beschouwen, indien men nog iets eigen-dialectisch vindt", meende Kloeke 1926 : 6. Wat wel niet te ontkennen valt is dat de grenzen tussen heterotagmen in de regel vager zijn dan tussen traditionele heteroniemen of klankverschijnselen. Ook is de verzameling van betrouwbare syntactische gegevens met meer moeilijkheden verbonden dan die van gegevens uit andere deelgebieden van de dialecten en is het zoeken naar syntagmen in opnamen van gesprekken of monologen vaak wegens een geringe frequentie van de op te speuren verschijnselen vaak moeizaam. Maar sinds het midden van de vorige eeuw is het dan toch mogelijk geworden syntactische kaarten te vervaardigen en te interpreteren. Van de late jaren zeventig af is het onderzoek van de syntaxis in de dialectologie zelfs dominant geworden. Wel moest De Schutter 2003 : 11 met betrekking tot de tijd na 1990 constateren : "de geografische component, en daarmee ook het werken met verschillende informanten, die tezamen geacht worden een geografisch continuüm te representeren, is voor een belangrijk deel verdwenen." Maar hij verwacht (of hoopt) wel dat het *SAND*-project, waar intussen een begin van uitvoering aan is gegeven, "de verbinding tussen traditionele dialectgeografie en hedendaagse theorievorming in de linguïstiek (kan) herstellen" (p. 12).

Uit de gepubliceerde studies met kaarten, waar men zich via enkele syntheses in artikelvorm gemakkelijk een overzicht van kan verschaffen (De Rooij & Vanacker 1976; De Schutter 1990;

De Schutter 2003), blijkt dat zich ook in de syntaxis Noord-Zuid-tegenstellingen hebben ontwikkeld. Zo is hierboven bij de behandeling van de woordenschat al aangestipt dat bij een aantal grammatische functiewoorden (voegwoorden, voorzetsels) contrasten voorkomen die over een aanzienlijke afstand met de staatsgrens samenvallen : noordelijk *als*, zuidelijk *(ge)lijk (als)*, Limburgs *wie* in vergelijkende zinnen na een substantief (*Die man heeft een leven als een grote heer*), infinitieven met en zonder *te* (*Durf jij daarop [te] duwen?*); iets kunnen doen *in* of *op een uur*. Zie De Rooij (& Berns)1972; het eerste geval ook al in De Rooij 1965. In 1990 en 1991 heeft De Rooij daar nog een ander geval aan toegevoegd : het gebruik vs. niet-gebruik van het pronomen *er*, waarbij in een van de onderzochte constructies, namelijk die met van een NP afhankelijk voorafgaand *met* of *zonder* en gevolgd door een voorzetselbepaling, de Noord-Zuid-tegenstelling duidelijk is. Het type *koffie met suiker in* in plaats van *met suiker erin* is Belgisch, maar het is "een afbrokkelend zuidnederlandisme" [65], dat in als bovendialectisch bedoeld Zuidnederlands al soms (vaak?) door het type met *er* vervangen wordt. Een ander klein woordje, het adverbium *niet*, staat in de meeste Vlaamse dialecten na een voorzetselbepaling (*Lucifer is in de hemel niet gebleven*), ten noorden van de grens en in de standaardtaal ervoor. Belgisch Limburg doet hier weer meestal met het Noorden mee, zoals Koelmans 1970 heeft laten zien.

De eerste die bij een infinitief met of zonder *te* de Noord-Zuid-tegenstelling in kaart heeft gebracht, is A. Pauwels 1953 geweest, met haar kaart 12 *Ik ben er zeker van dat hij hier niet durft (te) komen*. De noordelijke constructie met *te* reikt er tot aan de grens, maar Friesland, Groningen, Drente en ook het noorden van Noord-Holland gebruiken hier niet *te*; ze combineren integendeel deze afwezigheid met de groene volgorde van de werkwoordelijke groep, dus *dat hij hier niet komen durft*. Het deel van het boek van Pauwels waarin verbale groepen met een vervoegd werkwoord en een infinitief in bijzinnen worden onderzocht, levert nog vier andere kaarten met vrij duidelijke Noord-Zuid-te-

[65] Dat resultaat kan mee afhankelijk zijn van het in de afzonderlijke gevallen gebezigde vervoegde hulpwerkwoord.

genstellingen op, met kaarten 9 *(...) dat het zou regenen*, 10 *(...) dat ze vandaag niet kan komen* (hier **kaart 31**), 13 *(...) wat hij al-*

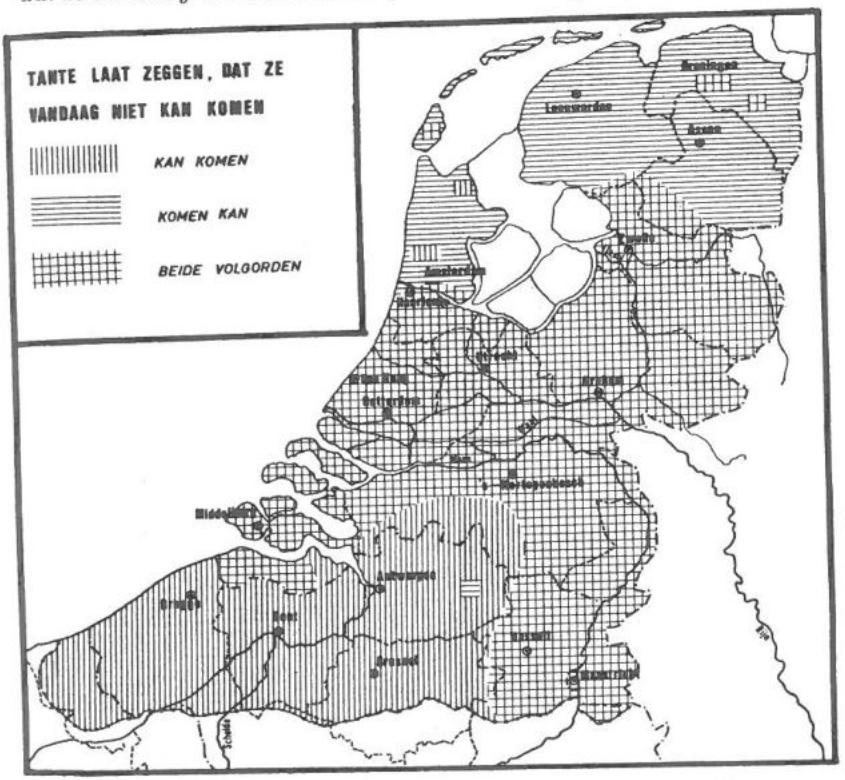

Kaart 31. – Rode en groene volgorde van vervoegd werkwoord en infinitief in de bijzin van *Tante laat zeggen dat ze vandaag niet kan komen* (uit : Goossens 1977 : 42 naar A. Pauwels 1953, kaart 10)

lemaal wilde zeggen en 15 *(...) die in het bos moesten werken.* Telkens hebben de vier westelijke Belgische provincies de rode volgorde (*zou regenen* enz.), de drie noordelijkste Nederlandse plus West-Friesland de groene (*regenen zou* enz.); in de rest van het taalgebied (dus ook in Belgisch Limburg) komen beide constructies naast elkaar voor. We mogen daaruit echter niet besluiten dat de genoemde verdeling voor alle bijzinconstructies met een vervoegd werkwoord en een infinitief geldt, want in de reeks kaarten 8-18 van het boek van Pauwels zijn de genoemde geval-

len de enige waarvoor die verdeling duidelijk geldt. En ook de behandelde bijzinnen met een vervoegd werkwoord en een voltooid deelwoord laten geen Noord-Zuid-tegenstelling herkennen. Dat geldt overigens ook voor de eerste dialectgeografische studie over dat onderwerp, die van Van den Berg 1949. Stroop 1970 heeft laten zien dat de volgorden die Pauwels had gevonden, gedeeltelijk door het aanbod van de zinnen in haar schriftelijke enquête zijn beïnvloed en dat in zijn eigen bandmateriaal van opgenomen gesprekken bij constructies met een pv en een infinitief in het zuiden van Nederland de rode volgorde dominant is. Hoewel zijn onderzoek aan de Belgische grens ophoudt, impliceert dit dat de aangenomen Noord-Zuid-tegenstelling minder scherp is dan uit de kaarten van Pauwels blijkt. Hier is nieuw onderzoek met het oog op dat probleem gewenst.

Ook de *AND* bevat een reeks kaarten met syntactische tegenstellingen die de neiging vertonen om zich in de buurt van de Nederlands-Belgische grens te concentreren. Circumposities (kaart 4 *van de hoek af*, 10 *om de kuil heen*, 12 *naar huis toe*) zijn kennelijk in Vlaanderen veel minder frequent (hier *van de hoek*, *om de kuil*, *naar huis*) dan in Nederland. Ook in dit geval sluit Belgisch Limburg maar gedeeltelijk bij de rest van Vlaanderen aan. In controlezinnen in verschillende functies waar het Nederlands en de noordelijke dialecten de conjunctie *om* gebruiken (kaart 28 *melk drinken om aan te sterken*, 30 *een boek om in een adem uit te lezen*, 37 *zin hebben om te gaan slapen*), zegt men in de zuidelijke dialecten en ook in het Schoon Vlaams in de regel *voor*. In attributieve bepalingen bestaande uit een hoofdtelwoord en de toevoeging van *een half* staat in het Noorden de gehele hoeveelheidsbeschrijving vóór het bepaalde substantief, in het Zuiden worden de twee delen ervan door het substantief gescheiden (kaart 44 *drie en een halve kilo* tegen *drie kilo en (een) half*).

Het was niet mijn bedoeling hier een volledige verzameling van de tot nog toe bekende syntactische Noord-Zuid-tegenstellingen voor te leggen. Het genoemde lijkt me voldoende duidelijk te maken dat de verschillen niet gering zijn en dat de zuidelijke verschijnselen er ook vaak bestanddeel van de bovendialectische omgangstaal zijn.

Lijst van de taalkaarten

Kaart 1. – Vereenvoudigde versie van de *huis-muis*-kaart van Kloeke 1927 (uit : Bloomfield 1935 : 328).
Kaart 2. – Indelingskaart van de Nederduitse en Nedersaksisch-Nederlandse dialecten (uit : Reker & Niebaum 1996 : 11).
Kaart 3. – Indelingskaart van de Nederlandse dialecten (uit : Te Winkel 1898).
Kaart 4. – Indelingskaart van de Nederlandse dialecten (uit : Rijpma & Schuringa 1959 : 10).
Kaart 5. – Isoglossen in het noordoosten van Nederland (uit : Goossens 1991 : 110).
Kaart 6. – Umlaut en palatalisatie in het Nederlandse taalgebied (uit : Goossens 1996 : 65).
Kaart 7. – Wgerm. *a/o* + *l* + *d/t* in het Nederlandse taalgebied (uit : Goossens 1970 : 72).
Kaart 8. – De verspreiding van Wgerm. *eo/ê* en *ô* als *ee* (*ei*) en *oo* (*ou*) en van de gescheiden ontwikkeling van Wgerm. *â* en *ā* in het oosten van het Nederlandse taalgebied.
Kaart 9. – Stemhebbende assimilatie van intervocalische clusters bestaande uit consonant + *d* in het oosten van het Nederlandse taalgebied en het aansluitende westen van Duitsland.
Kaart 10. – Realisaties van de anlautende Wgerm. cluster *sk-* in het Vlaams (uit : Vandekerckhove 2000 : 53 naar Taeldeman 1979 : 99).
Kaart 11. – Meervoudsvormen van *pot* in de Nederlandse dialecten (uit : Goossens 1987 : 151).
Kaart 12. – Meervoudsvormen van *berg* in de Nederlandse dialecten (uit : Goossens 1987 : 155).
Kaart 13. – De met *-lieden* samengestelde subjectpronomina van de tweede persoon meervoud in de Nederlandse dialecten. – Grens van het pronomen *du* (uit : *FSA* 2 : 158).
Kaart 14. – Verspreiding van de met *-lieden* samengestelde pronomina van de drie personen meervoud.
Kaart 15. – Verspreiding van de assimilatie *chs* > *s* in het Duitse Rijnland (uit : Frings 1926 : 116).
Kaart 16. – Duitse grensgebieden met een Nederlandse cultuurtaalgeschiedenis (uit : Taubken 1984 : 85).
Kaart 17. – Verspreiding van ontleende Nederlandse woorden in Westnederduitse dialecten (uit : Kremer 1975 : 77).
Kaart 18. – Nederlands en Duits als cultuurtalen aan de Duitse Nederrijn op het einde van het Ancien Régime (uit : Cornelissen 1998 : 23).
Kaart 19. – Verdeling van *sp-* en *sjp-*, *st-* en *sjt-* aan de Duitse Nederrijn in 1885 (uit : Cornelissen 2000 : 403).
Kaart 20. – Zuidelijk adnominaal accusativisme bij masculiene substantieven.
Kaart 21. – Verspreiding van de familienaam *den Besten* in Nederland (uit : www.familienamen.nl).

Kaart 22. – Pronominale systemen van de tweede persoon enkelvoud in het westen van Vlaanderen (uit : Devos 1986 : 185).
Kaart 23. – Repeterend-enclitisch *gij* in de zuidelijke Nederlandse dialecten (uit : *FSA* 2 : 57).
Kaart 24. – Het objectpronomen *u/ou* in het Vlaams.
Kaart 25. – Repeterend *ik* in de zuidelijke Nederlandse dialecten (naar Goossens 1991a : 6).
Kaart 26. – Diminutiefsuffixen in het Nederlandse taalgebied.
Kaart 27. – De benamingen voor de aardappel in het Nederlandse taalgebied (uit : Lecoutere-Grootaers 1948 : 23 in het bijvoegsel)
Kaart 28. – Grenzen van lexicale brabantismen in Belgisch Limburg (uit : Goossens 1970c : 59).
Kaart 29. – De voortonige vocaal in *kapot* in de Nederlandse dialecten (uit : Stroop 1974 : 326).
Kaart 30. – De reductievocaal in de tweede syllabe van *woensdag* in het Limburgs en Brabants.
Kaart 31. – Rode en groene volgorde van vervoegd werkwoord en infinitief in de bijzin van *Tante laat zeggen dat ze vandaag niet kan komen* (uit : Goossens 1977 : 42 naar A. Pauwels 1953, kaart 10).

Literatuur

AASS Martii 3 : *Acta Sanctorum Martii. Tomus III.* Parisiis & Romae 1865.

AND : *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis (AND)* o.r.v. M. Gerritsen. 2 delen. Amsterdam 1991.

ANKO : Jo Daan & M.J. Francken : *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling.* 2 delen. Amsterdam 1972 en 1977.

ANS : W. Haeseryn, K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, M.C. van den Toorn : *Algemene Nederlandse Spraakkunst.* 2 delen. Groningen/Deurne 1997².

Bach, A. 1969 : *Deutsche Mundartforschung.* Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. Dritte Auflage. Heidelberg.

Bakkes, P. 1996 : *Variatie en verandering in het Montforts.* Taalstructurele en sociolinguïstische aspecten van een veranderend dorpsdialect. Amsterdam.

Baumann, J. 1963 (1998) : *Der Übergang von der niederländischen zur hochdeutschen Schriftsprache in der Grafschaft Bentheim seit 1752.* Staatsexamensarbeit Münster 1963. Verkort verschenen in afl. 148-155 van *Der Grafschafter* (1965-66). Licht bijgewerkte versie in : Kremer & Sodmann 1998, p. 53-126.

Behaghel, O. 1891 : *Geschichte der deutschen Sprache.* In : H. Paul (Hg.), *Grundriß der germanischen Philologie.* I. Band. Straßburg, p. 526-633.

Berg, B. van den 1949 : 'De plaats van het hulpwerkwoord in de voltooide tijden in de Nederlandse bijzin'. In : *TT* 1, p. 155-165.

Bernhardi, K. 1844 : *Sprachkarte von Deutschland.* Kassel.

Bezoen, H.L. 1938 : *Klank- en vormleer van het dialect der gemeente Enschede.* Leiden.

Bezoen, H.L. 1948 : *Taal en volk van Twente.* Assen.

Bloomfield, L. 1935 : *Language.* London.

Bont, A.P. de 1962 : *Dialekt van Kempenland.* Meer in het bijzonder d'Oerse taol. Deel I : Klank- en vormleer en enige syntaktische bijzonderheden. Assen.

Boucherij, J. 1907 : *De tongval der stad Gent.* Gent.

Bree, C. van 1997 : *Een oud onderwerp opnieuw bekeken : het Ingweoons.* Leiden.

Broekhuysen, J. 1950 : *Studies over het dialect van Zelhem in de graafschap Zutfen.* Groningen/Djakarta.

Brok, H. 1989 : 'De dialectologische nalatenschap van P.H.G. Willems'. In : *TT, Themanummer 2 : Honderd jaar enquête Willems*, p. 53-73.

Buccini, A.F. 1992 : *The development of umlaut and the dialectal position of Dutch in Germanic.* U.M.I. Dissertation Information Service. University Microfilms International. Ann Arbor, Michigan 48106.

Buccini, A.F. 1995 : 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap'. In : *TT, Themanummer 8 : Historische dialectologie*, p. 5-66.

BURGERS, J.W.J. 1999 : *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs.* Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw). Hilversum.

CAJOT, J. 1977 : 'De rijksgrens tussen beide Limburgen als taalgrens'. In : *TT* 21, p. 37-49.

CAJOT, J. 1989 : *Neue Sprachschranken im 'Land ohne Grenzen'?* Zum Einfluß politischer Grenzen auf die germanischen Mundarten in der belgisch-niederländisch-deutsch-luxemburgischen Euregio. 2 delen. Köln/Wien.

CAJOT, J. 2002 : 'Recente evoluties in dialect en omgangstaal van beide Limburgen. In : *JbVLDN* 4, p. 17-28.

CAJOT, J. & H. BECKERS 1979 : 'Zur Diatopie der deutschen Dialekte in Belgien'. In : *Deutsch als Muttersprache in Belgien.* Forschungsberichte zur Gegenwartslage (ed. P. NELDE). Wiesbaden, p. 151-218.

CEULENEER, A. De 1909 : 'Pieter Willems, zijn leven en zijne werken'. In : *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 23, p. 213-337.

CORNELISSEN, G. 1986 : *Das Niederländische im preußischen Gelderland und seine Ablösung durch das Deutsche.* Untersuchungen zur niederrheinischen Sprachgeschichte der Jahre 1770 bis 1870. Bonn/Geldern.

CORNELISSEN, G. 1994 : 'Deutsch-niederländische Grenzdialektologie. Eine forschungsgeschichtliche Skizze für das Gebiet Aachen-Nimwegen-Enschede'. In : *ZDL* 61, p. 298-307.

CORNELISSEN, G. 1998 : 'Eine historische Sprachkarte für den Niederrhein (1794)'. In : *Volkskultur an Rhein und Maas* 17, p. 21-44.

CORNELISSEN, G. 1998a : '"beide taalen kennende". Klevische Zweisprachigkeit in den letzten Jahrzehnten des Ancien régime'. In : H. BISTER-BROOSEN (Hrsg.), *Niederländisch am Niederrhein.* Frankfurt am Main enz., p. 83-100.

CORNELISSEN, G. 2000 : 'Kleve, Köln und die Uerdinger Zone auf Dialektkarten'. In : *Köln und die Niederrheinlande in ihren historischen Beziehungen (15.-20. Jahrhundert)* herausgegeben von D. Geuenich. Mönchengladbach, p. 393-405.

CORNELISSEN, G. 2003 : *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte (1300-1900).* Eine regionale Sprachgeschichte für das deutsch-niederländische Grenzgebiet zwischen Arnheim und Krefeld. Geldern/Venray.

CORPUS GYSSELING : *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* uitgegeven door M. GYSSELING. M.m.v. en van woordindices voorzien door W. PIJNENBURG. Reeks I : Ambtelijke bescheiden (9 delen) en Reeks II : Literaire handschriften (6 delen). 's-Gravenhage 1977-1987.

CROMPVOETS, H. 1999 : 'Enkele medeklinkerisoglossen in de provincie Limburg'. In : *JbVLDN* 1, p. 65-78.

CROMPVOETS, H. 2000 : 'De erkenning van het Limburgs als streektaal, een foutje?' In : *Veldeke* 75, p. 32.

DAAN, J. 1969 : 'Dialekten'. In : J. DAAN en D.P. BLOK, *Van randstad tot landrand.* Toelichting bij de kaart : Dialecten en naamkunde. Amsterdam, p. 7-43.

DAAN, J., K. DEPREZ, R. VAN HOUT & J. STROOP 1985 : *Onze veranderende taal.* Utrecht/Antwerpen.

DB : *Driemaandelijkse Bladen.*

DDG : *Deutsche Dialektgeographie.*

DEBRABANDERE, F. 1971 : 'Westvlaams en Algemeen Nederlands'. In : *TT* 23, p. 88-93.

DEBROCK, M. 1977 : 'An acoustic correlate of the force of articulation'. In : *Journal of Phonetics* 5, p. 61-80.

DELECOURT : zie Vandenhoven.

DEPREZ, K. & G. GEERTS 1977 : *Lexical and pronominal standardization. The evolution of Standard Netherlandic in West Flanders.* Wiesbaden.

DEVOS, M. 1986 : 'Het persoonlijk voornaamwoord 2e pers. enk. in het Westvlaams : geografie en historiek'. In : *Vruchten van z'n akker.* Opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor Prof. V.F. Vanacker o.r.v. M. DEVOS, J. TAELDEMAN. Gent, p. 167-189.

DEVOS, M. & R. VANDEKERCKHOVE 2005 : West-Vlaams. Tielt.

Dialekt à la carte. Dialektatlas Westmünsterland – Achterhoek – Liemers – Niederrhein. Unter Mitarbeit von C. HINRICHS hrsg. von G. CORNELISSEN, A. SCHAARS, T. SODMANN. 2 delen. Doetinchem/Köln/Vreden 1993.

DIBBETS, G.R.W. 1972 : 'J.A. Alberdingk Thijm als beschrijver van het Amsterdams'. In : *TT* 24, p. 143-161.

EGERT, K. 1994 : *Zur Geschichte der Schreibsprachen in Stadt und Amt Erkelenz vom 16. bis 19. Jahrhundert.* Erkelenz.

ENTJES, H. 1970 : 'Over *ie, uu* en *oe* in de Oost-Nederlandse klinkersystemen'. In : *DB* 23, p. 145-168.

FAND : Chr. DEWULF, J. GOOSSENS, J. TAELDEMAN, G. VERLEYEN, *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten.* 3 delen (I, II-III, IV). Gent 1998, 2000, 2005.

FOERSTE, W. 1938 : *Der Einfluß des Niederländischen auf den Wortschatz der jüngeren niederdeutschen Mundarten Ostfrieslands.* Hamburg. Reprint Leer 1975.

FOERSTE, W. 1952 : 'Geschichte der niederdeutschen Mundarten'. In : W. STAMMLER (Hg.), *Deutsche Philologie im Aufriß. Band I.* Berlin/Bielefeld/München, kol. 1905-2062. Berlin 1957², kol. 1729-1898.

FRINGS, Th. 1926 : 'Sprache'. In : H. AUBIN, Th. FRINGS, J. MÜLLER, *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden.* Bonn 1926, p. 90-185. Herdruk Darmstadt 1966, p. 94-189.

FRINGS, Th. 1950 : *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache.* Halle (Saale).

FRINGS, Th. 1955 : 'Zur Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache'. In : *PBB* (Halle) 76, p. 401-534.

FSA : J. Goossens, *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Niederlands "Fränkischer Sprachatlas"*. 3 delen. Marburg 1988, 1994, 2002.

Gallée, J.H. 1909 : *Das niederländische Bauernhaus und seine Bewohner*. Utrecht.

Geerts, G. 1966 : *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*. Tongeren.

Geerts, G. 1977 : 'Wat betekent "een zachte *g*"?' In : *Lexicologie, een bundel opstellen voor F. de Tollenaere* o.r.v. P.G.J. van Sterkenburg m.m.v. W. Pijnenburg, J. v.d. Voort v.d. Kleij en H. Wong. Groningen, p.151-156.

Geerts, G. 1988 : 'Genusfouten : Hollanditis in Vlaanderen?' In : *VMA*, p. 68-78.

Ginneken, J. van 1913 : *Handboek der Nederlandsche taal*. Deel I. De sociologische structuur der Nederlandsche taal. I. Nijmegen. Tweede druk 's-Hertogenbosch 1928.

Ginneken, J. van 1934 : 'De geschiedenis der drie geslachten in Nederland'. In : *OTt* 3, p. 33-42.

Ginneken, J. van 1937 : 'Het onbepaald lidwoord en het geslacht'. In : *OTt* 5, p. 353-356.

Ginneken, J. van & Endepols J. 1917 : *De regenboogkleuren van Nederlands taal*. Nijmegen.

Goeman, T. 1992 : 'De Presensvervoeging in de dialecten van Nederland'. In : *TT* 44, p. 97-139.

Goeman, T. 1993 : 'Der Einheitsplural im Präsens Indikativ der (ost)niederländischen Dialekte. Synchrone und diachrone Variation : rezente Dialekterhebungen und mittelalterliche Urkunden'. In : *NdJb* 116 : 134-169.

Goeman, T. 2004 : 'Morfologische umlaut in werkwoorden. Umlaut bezien vanuit het Noordoosten'. In : *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Red. J. De Caluwe, G. De Schutter, M. Devos, J. Van Keymeulen. Gent, p. 455-471.

Goossens, J. 1962 : 'Die gerundeten Palatalvokale im niederländischen Sprachraum'. In : *ZMF* 29, p. 312-328.

Goossens, J. 1966 : 'Laatste resten van *Duits* en *Diets* als benamingen voor de volkstaal in de Vlaamse dialecten'. In : *LB* 55, p. 85-102.

Goossens, J. 1967 : 'Een Limburgse eierschaal : geen lege dop'. In : *Album Dr. M. Bussels*. Hasselt, p. 257-262.

Goossens, J. 1968 : *Wat zijn Nederlandse dialecten?* Groningen.

Goossens, J. 1970 : 'De indeling van de Nederlandse dialecten'. In : *DB* 22, p. 56-73.

Goossens, J. 1970a : 'Niederländische Mundarten – vom Deutschen aus gesehen'. In : *NdW* 10, p. 61-80.

Goossens, J. 1970b : '"Belgisch beschaafd Nederlands" en Brabantse expansie'. In : *NTg, Van Haeringennummer*, p. 54-70.

Goossens, J. 1977 : *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Tweede druk. Groningen.

GOOSSENS, J. 1977a : 'De tweede Nederlandse auslautverscherping'. In : *TNTL* 93, p. 3-23.

GOOSSENS, J. 1978 : 'Naar een Nederlandse familienaamgeografie'. In : *Naamkunde* 10, p. 213-233.

GOOSSENS, J. 1980 : 'Middelnederlandse vocaalsystemen'. In : *VMA*, p. 161-251.

GOOSSENS, J. 1985 : 'Herauslösung und Herausbildung des Niederländischen'. In : P.S. URELAND (Herausg.), *Entstehung von Sprachen und Völkern.* Glotto- und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen. Akten des 6. Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1984. Tübingen, p. 287-304.

GOOSSENS 1985a : 'Niederrheinische Mundarten in der Enquête von Pieter Willems (1885)'. In : A. MIHM (Hg.) : *Sprache an Rhein und Ruhr.* Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte. Stuttgart, p. 48-62.

GOOSSENS, J. 1986 : 'Die Namen der belgischen Gemeinden und ihre Schreibung – I nomi dei comuni belgi e la lora grafia'. In : E. KÜHEBACHER (Herausg.), *Amtlicher Gebrauch des geographischen Namengutes.* Beiträge der Toponomastiktagung in Bozen – Atti del convegno sulla toponomastica a Bolzano (29.9-3.10.1985). Bozen, p. 225-242.

GOOSSENS, J. 1987 : 'Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten'. In : *TT* 39, p. 141-173.

GOOSSENS, J. 1988 : 'Het Nederlandse taalgebied'. In : *Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Gedenkboek van de Eeuwfeestviering 1886-1986.* Gent, p. 65-88.

GOOSSENS, J. 1989 : 'Pieter Willems en zijn dialectenquête'. In : *TT, Themanummer 2 : Honderd jaar enquête Willems*, p. 5-15.

GOOSSENS, J. 1989a : 'Primaire en secundaire umlaut in het Nederlandse taalgebied'. In : A. QUAK, F. VAN DER RHEE (Hg.) : *Palaeogermanica et Onomastica.* Festschrift für J.A. Huisman zum 70. Geburtstag. Amsterdam, p. 61-65.

GOOSSENS, J. 1990 : 'Vlaamse pronominale tussenstabilisering?' In : *Vragende wijs.* Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis. Bundel aangeboden aan Leopold Peeters. Amsterdam/Atlanta, p. 89-94.

GOOSSENS, J. 1991 : 'Zwischen Niederdeutsch und Niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft'. In : *NdJb* 114, p. 108-133.

GOOSSENS, J. 1991a : 'Ik en Trijntje Cornelis'. In : *TNTL* 107, p. 1-19.

GOOSSENS, J. 1992 : 'Dialecten in het centrale Zuidnederlandse stedennetwerk'. In : *TT, Themanummer 5 : Stadsdialecten*, p. 29-47.

GOOSSENS, J. 1996 : 'Hoe is het Nederlandse taalgebied tot stand gekomen?' In : *Neerlandica Wratislaviensia* 9, p. 63-78.

GOOSSENS, J. 1997 : Bespreking van : G. Bellmann, J. Herrgen und J.E. Schmidt, *Mittelrheinischer Sprachatlas*, Band 1, 2 en *Einführung*. In : *LB* 86, p. 168-175.

GOOSSENS, J. 1999 : 'Onbeklemtoonde klinkers in het Limburgs'. In : *Jb-VLDN* 1, p. 53-64.

GOOSSENS, J. 1999a : 'Het vocalisme van *zeug*'. In : *TT* 51, p. 154-165.

GOOSSENS, J. 2000 : 'Het "onregelmatige" vocalisme bij een aantal sterke werkwoorden in Brabantse dialecten'. In : *TT* 52, p.101-114.

GOOSSENS, J. 2000a : '*Onslieden* en *ons leden*'. In : *Met taal om de tuin geleid.* Een bundel opstellen voor Georges De Schutter samengesteld door S. GILLIS, J. NUYTS en J. TAELDEMAN. Antwerpen, p.187-191

GOOSSENS, J. & J. VERHEYDEN 1970 : 'De preteritum-vormen van de zwakke werkwoorden in het zuiden van het Nederlandse taalgebied'. In : *Zijn akker is de taal* (feestbundel K. Heeroma). Den Haag, p. 133-147.

GROOTAERS, L. 1908-1911 : 'Het dialect van Tongeren. Eene phonetisch-historische studie'. In : *LB* 8 : 101-257, 267-353 en 9 : 1-35, 121-181.

GROOTAERS, L. 1926 : 'De Nederlandsche benamingen van den aardappel'. In : *LB* 18, p. 89-93.

GUSSENHOVEN, C. 1981 : 'Voiced fricatives in Dutch : sources and present-day usage'. In : *Proceedings of the Institute of Phonetics of the Catholic University of Nijmegen* 5, p. 84-95.

GUSSENHOVEN, C. and R.H. BREMMER Jr. 1983 : 'Voiced fricatives in Dutch : Sources and present-day usage'. In : *Nowele*, vol. 2, p. 55-71.

GYSSELING, M. 1964 : 'Proeve van een Oudnederlandse grammatica (tweede deel)'. In : *SGG* 6, p. 9-43.

HAERINGEN, C.B. van 1923 : 'Friese elementen in het Hollands'. In : *NTg* 17, p. 1-16.

HAERINGEN, C.B. van 1972 : 'Amsterdams van Multatuli'. In : *NTg* 65, p. 370-376.

HAHN, L. 1912 : *Die Ausbreitung der neuhochdeutschen Schriftsprache in Ostfriesland.* Leipzig.

HCTD : Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie.

HEEMSKERK, J & ZONNEVELD, W 2000 : *Uitspraakwoordenboek.* Utrecht.

HEEROMA, K. 1939 : 'Ingwaeoons'. In : *TNTL* 58, p. 198-239.

HEEROMA, K. 1942 : 'Aantekeningen bij "het prefix in het verleden deelwoord"'. In : *TNTL* 61, p. 13-23.

HEEROMA, K. 1951 : 'Ontspoorde frankiseringen'. In : *TNTL* 68, p. 81-96.

HEEROMA, K. 1963 : 'De geografische indeling der Oostnederlandse volkstaal'. In : *TT* 15, p. 175-181.

HERMKENS, H.M. 1987 : *Constantijn Huygens, Trijntje Cornelis.* Eerste deel, vol. 1 (...) uitgegeven door –. Utrecht.

HOFMANN, D. 1956 : 'Probleme der nordfriesischen Dialektforschung'. In : *ZMF* 24, p. 78-112.

HOL, A.R. 1934 : 'De Noordwestgrens van het pronomen *gæi*'. In : *NTg* 28, p. 199-205.

HOL, A.R. 1936 : 'De noordgrens van het pronomen *gij*'. In : *TNTL* 55, p. 225-240.

HOL, A.R. 1941 : 'Het prefix in het verleden deelwoord'. In : *TNTL* 60, p. 249-293.

HOL, A.R. 1949 : 'De oude IJselstreek een grensgebied'. In : *DB* 1, p. 54-65.

HOL, A.R. 1953 : 'Dialect-grenzen in Midden-Gelderland'. In : *TT* 5, p. 71-93.

HOPPENBROUWERS, C. 1990 : *Het regiolect.* Van dialect naar algemeen Nederlands. Muiderberg.

HORST, J.M. VAN DER & F.J. MARSCHALL 1989 : *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal.* Amsterdam.

HOUT, R. VAN 1989 : *De structuur van taalvariatie.* Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen. Dordrecht.

HZN : *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis.*

JANSSENS, G. m.m.v. A. MARYNISSEN 2003 : *Het Nederlands vroeger en nu.* Leuven/Leusden. Tweede druk door G. JANSSENS en A. MARYNISSEN. Leuven/Voorburg 2005.

JbVLDN : *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde.*

JELLINGHAUS, H. 1892 : *Die niederländischen Volksmundarten nach den Aufzeichnungen der Niederländer.* Norden/Leipzig.

JONGENEEL, J. 1884 : *Een Zuid-Limburgsch taaleigen.* Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpsspraak van Heerle. Heerlen.

KIENLE, R. VON 1969 : *Historische Laut- und Formenlehre des Deutschen.* Tübingen.

Kirchröadsjer dieksiejoneer 1987. Kerkrade.

KISSINE, M., H. VAN DE VELDE, R. VAN HOUT 2003 : 'An acoustic study of standard Dutch /v/, /f/, /z/ and /s/". In : *Linguistics in the Netherlands 2003.* Ed. by L. CORNIPS, P. FIKKERT. Amsterdam/Philadelphia, p. 93-104.

KLOEKE, G.G. 1920 : 'Dialectgeographische onderzoekingen. I. De aanspreekvormen in de dialecten onzer noordelijke provincien'. In : *TNTL* 39, p. 238-273. Ook in : id., *Verzamelde opstellen*, p. 1-28.

KLOEKE, G.G. 1926 : 'De ondergang van het pronomen *du*'. In : *NTg* 20, p. 1-10. Ook in : id., *Verzamelde opstellen*, p. 52-59.

KLOEKE, G.G. 1927 : *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten.* Den Haag.

KLOEKE, G.G. 1929 : 'Ostniederländische Diminutiva'. In : *NdJb* 55, p. 1-24. Ook in : id., *Verzamelde opstellen*, p. 69-96.

KLOEKE, G.G. 1932 : 'Zum Ingwäonismenproblem'. In : *Niederdeutsche Studien.* Festschrift für Conrad Borchling. Neumünster, p. 338-366.

KLOEKE, G.G. 1933-1934 : 'De Noordnederlandse tegenstelling West-Oost-Zuid weerspiegeld in de *a*-woorden. Een dialectgeografische excursie om de Zuiderzee'. In : *NTg* 27, p. 241-256 en 28, p. 64-85. Ook in : id., *Verzamelde opstellen.* Assen 1952, p. 185-215.

KLOEKE, G.G. 1934 : *De Amsterdamsche volkstaal voorheen en thans.* Amsterdam.

KLOEKE, G.G. 1952 : *Verzamelde opstellen.* Assen.

KLOEKE, G.G. 1955 : *Het taallandschap van onze noordoostelijke provinciën.* Amsterdam.

KLOOTS, H. 2005 : *Vocaalreductie in het Standaardnederlands in Vlaanderen en Nederland.* Antwerpen

KNOPS, U. 1982 : *Attitudes van Vlamingen tegenover de Nederlandse standaardtaal.* Nijmegen.

KOELMANS, L. 1970 : 'Over de plaats van het zinsdeel *niet*. In : *TT* 22, p. 10-15.

KOHL, W. 1983 : *Westfälische Geschichte* von den Anfängen bis zum Ende des alten Reiches. Herausgegeben von –. Band 1. Düsseldorf.

KOOIJ, P. 2006 : 'Bernard Hendrik Slicher van Bath'. In : *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2004-2005*, p. 100-108.

KREMER, L. 1975 : 'Niederländische Transferenz im Lexikon westfälischer Grenzdialekte'. In : *NdW* 15, p. 60-84.

KREMER, L. 1979 : *Grenzmundarten und Mundartgrenzen.* Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet. 2 delen. Köln/Wien.

KREMER, L. 1983 : *Das Niederländische als Kultursprache deutscher Gebiete.* Bonn.

KREMER, L. 1998 : 'Grenzniederländisch. Das Niederländische im Westmünsterland'. In : KREMER & SODMANN 1998, p. 11-51.

KREMER, L. 2002 : 'Recente ontwikkelingen in dialect en omgangstaal in het westelijke Rijnland'. In : *JbVLDN* 4, p. 17-28.

KREMER, L. & H. NIEBAUM 1990 (red.) : *Grenzdialekte.* Studien zur Entwicklung kontinentalwestgermanischer Dialektkontinua (= *Germanistische Linguistik 101-103*). Hildesheim/Zürich/New York.

KREMER, L. & T. SODMANN 1998 (red.) : *"... die ihnen so liebe holländische Sprache".* Zur Geschichte des Niederländischen im Westmünsterland und in der Grafschaft Bentheim. Mit Beiträgen von J. BAUMANN, L. KREMER, S. LEYS herausgegeben von –. Vreden.

KREMER, L. & V. VAN CANEGHEM 2007 : *Dialektschwund im Westmünsterland.* Zum Verlauf des niederdeutsch-hochdeutschen Sprachwechsels im 20. Jahrhundert. Vreden.

LAMMERS, W. 1967 : *Entstehung und Verfassung des Sachsenstammes.* Herausgegeben von –. Darmstadt.

LAMMERS, W. 1970 : *Die Eingliederung der Sachsen in das Frankenreich.* Herausgegeben von –. Darmstadt.

LASCH, A. 1914 : *Mittelniederdeutsche Grammatik.* Halle a.S.

LB : *Leuvens(ch)e Bijdragen.*

LECOUTERE, C.P.F. 1919 : *Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlandsch.* Brussel, en volgende drukken (van de derde druk af bewerkt door L. Grootaers).

LEENEN, J. 1930 : 'Van "Muis" naar "Maus"'. In : *HCTD* 4, p. 165-215.

LEENEN, J. 1947 : 'Limburgse klankgrenzen'. In : J. LEENEN, S. VAN DER MEER en W. ROUKENS : *Limburgse dialectgrenzen.* Amsterdam.

LEENEN, J. 1969, 1970 : 'Ver(zuid)brabantsing van (Belgisch) Limburgs Nederlands'. In : *TT* 21, p. 186-189 en 22, p. 118-123.

LEERSSEN, J. 1996 : 'De erkenning van het Limburgs als streektaal'. In : *Veldeke* 71, p. 38-41.

LEYS, S. 1998 : 'Dialekt und Schriftsprache in der ehemaligen Herrlichkeit Gronau/Westfalen'. In : KREMER & SODMANN 1998, p. 129-287.

LOEY, A. VAN 1937 : *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw*. Fonologie. Tongeren.

LOEY, A. VAN 1958 : 'Over pronomina van het type *wijlieden*'. In : Album Blancquaert. Tongeren, p. 319-322.

LOEY, A. VAN 1961 : 'Palatalisatie Mnl. en Zuidndl. *uu*, Mechelse *a:*'. In : *HCTD* 35, p. 131-259.

LOEY, A. VAN 1967 : 'Over Westmnl. *ê/ei*'. In : *VMA*, p. 31-81.

LOEY, A. VAN 1980 : *Middelnederlandse spraakkunst. 1. Vormleer.* Negende druk. *2. Klankleer.* Achtste druk.Groningen.

LOON, J. VAN 1986 : *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven/Amersfoort.

LOON, J. VAN 1989 : 'Een peiling naar het ontstaan van het Zuidnederlandse accusativisme'. In : *TNTL* 105, p. 209-223.

LOON, J. VAN 1995 : 'Waarom heeft het Nederlands geen umlaut op lange vocalen?' In : *TT* 47, p. 168-172.

MAES, U. 2004 : 'Victor Delecourt : de Columbus van het Limburgs? Een vergeten pionier van de Nederlandse dialectgeografie'. In : *TT* 56, p. 65-80.

MAND : G. DE SCHUTTER, B. VAN DEN BERG, T. GOEMAN, Th. DE JONG : *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel I. Amsterdam 2005.

MARTIN, W. 1968 : 'De verdoffing van gedekte en ongedekte e in niet-hoofdtonige positie bij Romaanse leenwoorden'. In : *NTg* 61, p. 162-181.

MARYNISSEN, A. 1995 : 'De atlas van familienamen in het Nederlandse taalgebied'. In : *HCTD* 67, p. 139-171.

MARYNISSEN, A. 1996 : *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Een taalgeografische studie. Leuven.

MARYNISSEN, A. 1998 : 'Van *-(t)ke* naar *-(t)je*. De oorsprong en verspreiding van het Nederlandse diminutiefsuffix *-(t)je*'. In : *TNTL* 114, p. 252-269.

MARYNISSEN, A. 2004 : 'De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands'. In : *Taeldeman, man van de taal*, p. 609-620.

MARYNISSEN, A. 2004a : 'Limburgers worden Nederlanders? Over de vernederlandsing van het zuidoosten van Nederlands Limburg (1789-1935)'. In : *TT, Themanummer 17 : Taalvariatie en groepsidentiteit*, p. 64-85.

MEERT, H. 1897 : *Distels. Proeve van taalzuivering te gebruiken bij het onderwijs in de Nederlandsche taal*. Brussel.

MEERT, H. 1899 : *Onkruid onder de tarwe*. Gent.

MEERT, H. 1941 : *Onkruid onder de tarwe. Proeve van taalzuivering*. Uitgave, bezorgd door C.H. Peeters. Turnhout.

MERGES, J.K.C. 1977 : *Der untere Niederrhein.* Studien zu seiner sprachlichen Entwicklung. Diss. Bonn.

MGH Scriptores 30 : *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Tomi XXX, Pars II.* Lipsiae 1934. Herdruk Stuttgart 1976.

MUCH & LANGE 1967 : *Die Germania des Tacitus.* Erläutert von R. Much. Dritte Auflage (...) herausgegeben von W. Lange. Heidelberg.

MÜLLENHOFF, K. & W. SCHERER 1864 : *Denkmäler deutscher Poesie und Prosa aus dem VIII-XII Jahrhundert*, herausgegeben von –. Berlin.

MULLER, J.W. 1939 : *De uitbreiding van het Nederlandsch taalgebied, vooral in de zeventiende eeuw.* 's-Gravenhage.

NdJb : *Niederdeutsches Jahrbuch.*

NdW : *Niederdeutsches Wort.*

NEUMANN, G. 2000 : 'Ingwäonen'. In : *RGA* 15, p. 431-432.

NIEBAUM, H. 1986 : 'Noordoostmiddelnederlands – Noordwestmiddelnederduits – (West)middelnedersaksisch. In : *DB* 38, p. 153-177.

NIEBAUM, H. 2006 : 'Zur Sprache des ältesten *Fundament*-Buchs von Menno Simons'. In : H. ANDRÁSOVÁ, P. ERNST, L. SPÁČILOVÁ (eds.) : *Germanistik genießen.* Gedenkschrift für Doc. Dr. phil. Hildegard Boková. Wien, p. 255-280.

NIEBAUM, H. & J. MACHA 2006 : *Einführung in die Dialektologie des Deutschen.* Tweede druk. Tübingen.

Niedersächsisches Wörterbuch. Neumünster 1953-.

NIELSEN, H.F. 2000 : 'Ingwäonisch". In : *RGA* 15, p. 432-439.

NIJEN TWILHAAR, J. 2003 : *Sallands, Twents en Achterhoeks.* Den Haag.

OETER, S. 2007 : 'Status der Regional- und Minderheitensprachen aus verfassungs- und völkerrechtlicher Sicht'. In : *NdJb* 130, p. 127-150.

OTTEN, D. 1977 : *Schreibtraditionen und Schreibschichten in Sittard im Zeitraum von 1450-1609.* Bonn.

NTg : *De nieuwe Taalgids.*

OTt : *Onze Taaltuin.*

PAUWELS, A. 1953 : *De plaats van werkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin.* Leuven.

PAUWELS, J.L. 1938 : *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland.* Tongeren.

PAUWELS, J.L. 1958 : *Het dialect van Aarschot en omstreken.* 2 delen. Tongeren.

PÉE, W. 1936-1938 : *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva.* 2 delen. Tongeren.

PEETERS, C.H. 1930 : *Nederlandse Taalgids.* Woordenboek van belgicismen. Antwerpen.

PETERS, P. 1937 : 'De geslachtsvormen van het adjectief in de Nederlandse dialecten'. In : *OTt* 5, p. 357-379.

PETERS, P. 1937a : 'De vormen en de verbuiging der pronomina in de Nederlandsche dialecten' I en II. In : *OTt* 6, p. 209-222 en 249-259.

REENEN, P. VAN & E. WATTEL 1992 : 'De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands : Zes eeuwen variatie'. In : H. BENNIS & J. DE VRIES

(Red.) : *De binnenbouw van het Nederlands.* Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper. Dordrecht, p. 291-309.

REKER, S. & H. NIEBAUM 1996 : 'De 'erkenning' van het Nedersaksisch. Overzicht van de politieke besluitvorming en stand van zaken'. In : *DB* 48, p. 1-36.

RGA : *Reallexikon der germanischen Altertumskunde.*

RhWb : *Rheinisches Wörterbuch.*

RIJPMA, E. en SCHURINGA, F.G. 1917 : *Nederlandsche spraakkunst.* Groningen/Den Haag, en volgende drukken (o.a. bewerkt door J. NAARDING en J. VAN BAKEL).

ROOIJ, J. DE 1965 : *Als – of – dat.* Een semantisch-onomasiologische studie over enkele subordinerende conjuncties in het ABN, de Nederlandse dialecten en het Fries, vergelijkend-synchronisch beschouwd. Assen.

ROOIJ, J. DE 1984 : 'Dubbel meervoud I, II'. In : *TT* 26, p. 46-69 en 153-178.

ROOIJ, J. DE 1990, 1991 : 'Regionale variatie in het gebruik van *er*. I' In : *TT, Themanummer 3 Dialectsyntaxis*, p. 63-73. II in : *TT* 43, p. 18-46. III in : *TT* 43, p. 113-136.

ROOIJ, J. DE & J.B. BERNS 1972 : *Zuidelijk Nederlands in het algemeen en in het bijzonder.* Amsterdam.

ROOIJ, J. DE & V.F. VANACKER 1976 : 'Syntaktische dialektstudies en de Reeks Nederlandse Dialektatlassen'. In : *TT* 28, p. 141-158.

ROOS, N. 2004 : 'Stemassimilatie in de Veenkoloniën'. In : *TT* 56, p. 7-18.

ROOTH, E. 1952 : 'Ist die Form *us* im Ripuarisch-Moselfränkischen 'ingwäonisch'?' In : *Neuphilologische Mitteilungen* 53, p. 258-276.

ROUKENS, W. 1937 : *Wort- und Sachgeographie Südost-Niederlands und der umliegenden Gebiete.* Nijmegen.

RYCKEBOER, H. 1973 : '*Uit* in de Nederlandse dialecten'. In : *TT* 25, p. 48-82.

RYCKEBOER, H. 2004 : *Frans-Vlaams.* Tielt.

SAND : S. BARBIERS, H. BENNIS, G. DE VOGELAER, M. DEVOS, M. V/D HAM : *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten.* Deel I. Amsterdam 2005.

SCHERDIN, G. 1937 : *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg.* Berlin.

SANDERS, W. 1974 : '*Deutsch, Niederdeutsch, Niederländisch.* Zu J. GOOSSENS : Was ist Deutsch – und wie verhält es sich zum Niederländischen?'. In : *NdW* 14, p. 1-22.

SCHIRMUNSKI, V. 1962 : *Deutsche Mundartkunde.* Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten. Berlin.

SCHOLTMEIJER 1997 : 'Hoe saxofoon is het oosten van Utrecht?' In : *DB* 49, p. 73-96.

SCHÖNFELD, M., LOEY, A. VAN 1970 : A. VAN LOEY : *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands.* Achtste druk. Zutphen.

SCHRIJNEN, J. 1902 : 'Benrather-, Uerdinger- en Panningerlinie'. In : *TNTL* 21, p. 249-252.

SCHRIJNEN, J. 1907 : 'Taalgrenzen in Zuidnederland – Het *mich*-kwartier'. In : *TNTL* 26, p. 81-85.

Schütte, L. 2007/2008 : '"Gebrauchsweisen" statt "Bedeutungen". Was ist "diachrone Semantik"?' In : *NdW* 47/48, p. 113-134.

Schutter, G. de 1989 : *Pronominale clitica in de Nederlandse dialecten.* Antwerpen.

Schutter, G. de 1990 : 'De studie van de syntaxis van Nederlandse en Friese dialecten'. In : *TT, Themanummer 3 Dialectsyntaxis*, p. 10-47.

Schutter, G. de 1992 : 'Persoonlijke voornaamwoorden in het Antwerps'. In : *De binnenbouw van het Nederlands* (zie Van Reenen & Wattel 1992), p. 343-352.

Schutter, G. de 2003 : 'De studie van de Nederlandse en Friese dialectsyntaxis sedert 1990. Een bibliografisch overzicht'. In : *TT, Themanummer 15-16 Dialectsyntaxis in bloei*, p. 10-43.

Schutter, G. de, H. Ryckeboer, J. Taeldeman 1975 : 'Het diminutiefsysteem in drie Zuidnederlandse dialecten'. In : *Spel van Zinnen.* Album A. van Loey. Samengesteld door R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt, R. Willemyns. Brussel, p. 37-58.

Sercu, A. 1972 : *Het dialect van Oostduinkerke en omgeving.* Gent.

Seyger, G.A. 2002 : *Twenthe tussen west, zuid en oost (1336-1500).* Variabelenlinguïstisch onderzoek op oorkonden uit de steden Almelo, Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum en voorts van ambtman en rentmeester in Twenthe. Enschede 2002.

SGG : *Studia Germanica Gandensia.*

Sijs, N. van der 2004 : *Taal als mensenwerk : het ontstaan van het ABN.* Den Haag.

Sijs, N. van der 2005 : *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop.* Amsterdam.

Sijs, N. van der & J. Swanenberg 2005 : 'Een pleidooi voor de dialectstudie in Nederland en Vlaanderen'. In : *Ons Erfdeel* 48, p. 557-563.

Slicher van Bath, B.H. 1944 : *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdragen tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland. Deel II : Mensch en omgeving.* Assen.

Slicher van Bath, B.H. 1947 : 'De Saksen'. In : M. Schönfeld, B.H. Slicher van Bath, P.C. Boeren, *Friezen, Saksen, Franken.* Amsterdam.

Slicher van Bath, B.H. 1949 : *Herschreven historie.* Schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis. Leiden.

Slis, I.H. 1985 : *The voiced-voiceless distinction and assimilation of voice in Dutch.* Helmond.

Slis, I.H. & M. van Heugten 1989 : 'Voiced-voiceless distinction in Dutch fricatives'. In : H. Bennis, A. van Kemenade (eds.) : *Linguistics in the Netherlands 1989.* Dordrecht, p. 123-132.

Smet, G. de 1969 : 'Ein vergessenes Bruchstück eines mittelniederländischen Romans aus dem 13. Jahrhundert'. In : *SGG* 11, p. 173-199.

Smits, T.F.H. 2007 : *Strukturwandel in Grenzdialekten.* Die Konsolidierung der niederländisch-deutschen Staatsgrenze als Dialektgrenze. Diss. Antwerpen.

SMOUT, H. 1905 : *Het Antwerpsch dialect.* Met eene geschiedenis van dit dialect in de 17e en de 18e eeuw. Gand.

SONDEREGGER, St. 1983 : 'Leistung und Aufgabe der Dialektologie im Rahmen der Sprachgeschichtsschreibung des Deutschen'. In : *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung.* Herausg. von W. BESCH, U. KNOOP, W. PUTSCHKE, H.E. WIEGAND. Zweiter Halbband. Berlin/New York, p. 1526-1558.

STELLMACHER, D. 1981 : *Niederdeutsch – Formen und Forschungen.* Tübingen.

STEVENS, A. 1949 : 'Pronominale isomorfen in Belgisch-Limburg'. In : *TT* 1, p. 132-154.

STROOP, J. 1970 : 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen'. In : *TT* 22, p. 128-147.

STROOP, J. 1974 : 'Iets over de uitspraak van de protonische vokaal in Romaanse leenwoorden'. In : *NTg* 67, p. 314-330.

STROOP, J. 1990 : 'Op weg naar *school*?' In : *Vragende wijs.* Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis (feestbundel L. Peeters). Amsterdam/Atlanta, p. 144-152.

STROOP, J. 1998 : *Poldernederlands.* Waardoor het ABN verdwijnt. Amsterdam.

SUFFELEERS, T.J. 1979 : *Taalverzorging in Vlaanderen.* Een opiniegeschiedenis. Brugge/Nijmegen.

TAELDEMAN, J. 1971 : 'De ontwikkeling van ogm. *ŭ* in het westelijke en centrale Zuiden'. In : *HCTD* 45, p. 163-270.

TAELDEMAN, J. 1978 : *De vokaalstruktuur van de "Oostvlaamse" dialekten.* Amsterdam.

TAELDEMAN, J. 1979 : 'Het klankpatroon van de Vlaamse dialecten'. In : *WVD – Inleiding.* Tongeren, p. 48-120.

TAELDEMAN, J. 1980 : 'Inflectional Aspects of Adjectives in the Dialects of Dutch-speaking Belgium'. In : *Dutch Studies* 4, p. 222-245.

TAELDEMAN, J. 1980a : 'Morphologischer Wandel durch Variation : Die Pluralbildung in den flämischen Mundarten'. In : *Sprachvariationen und Sprachwandel.* Akten des 3. Symposions über Sprachkontakt in Europa hrsg. von P.S. Ureland. Tübingen, p. 161-192.

TAELDEMAN, J. 1980b : 'Pluralisation in the Flemish (and the Brabantish) dialects. A diatopical survey and a sociolinguistic close-up of morphological change'. In : S. DAALDER en M. GERRITSEN (eds.), *Linguistics in the Netherlands.* Amsterdam/Oxford/New York, p. 29-47.

TAELDEMAN, J. 1985 : *De klankstructuur van het Gentse dialect.* Een synchrone beschrijving en een historische en geografische situering. Gent.

TAELDEMAN, J. 2006 : 'Verscherping van fricatieven in de Nederlandse dialecten'. In : *TT* 58, p.167-192.

TAUBKEN, H. 1981 : *Niederdeutsch Niederländisch Hochdeutsch.* Die Geschichte der Schriftsprache in der Stadt und in der ehemaligen Grafschaft Lingen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Köln/Wien.

TAUBKEN, H. 1984 : 'Grenzniederländisch. Die externe Geschichte des Niederländischen im deutschen Grenzraum'. In : *DB* 36, p. 84-106.

TERPSTRA, L. 1952 : 'Het Nijmeegse uitstralingsgebied van de stemloze *f*, *s*, *sj* en *ch*. In : *TT* 4, p. 101-115.

TERVOOREN, H. 1985 : 'Sprache und Sprachen am Niederrhein (1550-1900)'. In : *Sprache an Rhein und Ruhr.* Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte, hg. von A. Mihm. Stuttgart, p. 30-47.

TNTL : *Tijdschrift voor Nederlands(ch)e Taal- en Letterkunde.*

TNZN : *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland.*

TOORN, M. VAN DEN e.a. 1997 : *Geschiedenis van de Nederlandse taal.* Onder redactie van M.C. VAN DEN TOORN, W.J.J. PIJNENBURG, J.A. VAN LEUVENSTEIJN, J.M. VAN DER HORST. Amsterdam.

TOPS, G.A.J. 2003 : 'De "Franse" uitspraak van sommige leenwoorden in Vlaams Nederlands'. In : *Memoire en temps advenir.* Hommage à Theo Venckeleer. Edité par A. VANNESTE, P. DE WILDE, S. KINDT et J. VLEMINGS. Leuven/Paris/Dudley, M.A., p. 453-466.

TT : *Taal en Tongval.*

VANDEKERCKHOVE, R. 2000 : *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering.* De dynamiek van het Deerlijkse dialect. Gent.

VANDEKERCKHOVE, R. 2002 : 'Vervlakking op de West-Vlaamse dialectkaart. Diminutiefvorming vroeger en nu'. In : *TT* 54, p. 24-46.

VANDEKERCKHOVE, R. 2006 : 'Chattaal, tienertaal en taalverandering : (sub)standaardiserings-processen in Vlaanderen'. In : *HZN* 59, p. 139-158.

VANDENHOVEN, H. 1844 : *La langue flamande, son passé et son avenir.* Bruxelles.

VANDEPUTTE, O. 1983 : *Nederlands. Het verhaal van een taal.* Stichting Ons Erfdeel.

VANDEWEGHE, W. 2000 : 'Pronominale reduplicatie : sporen in het AN'. In : *Nochtans was scherp van zin.* Huldealbum Hugo Ryckeboer o.r.v. V. DE TIER, M. DEVOS, J. VAN KEYMEULEN. Gent, p. 439-443.

VELDE, H. VAN DE 1996 : *Variatie en verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993).* Nijmegen.

VELDE, H. VAN DE, M. GERRITSEN, R. VAN HOUT 1996 : 'The devoicing of fricatives in Standard Dutch : A real-time study based on radio recordings'. In : *Language Variation and Change* 8, p. 149-175.

VELDE, H. VAN DE and R. VAN HOUT 2001 : 'The devoicing of fricatives in a reading task'. In : *Linguistics in the Netherlands 2001.* Ed. by T. VAN DER WOUDEN, H. BROEKHUIS. Amsterdam/Philadelphia, p. 219-229.

VEKEMAN, H. und A. ECKE 1992 : *Geschichte der niederländischen Sprache.* Bern enz.

VERDAM, J. 1890 : *De geschiedenis der Nederlandsche taal in hoofdtrekken geschetst.* Leeuwarden.

VERDENIUS, A.A. 1924 : 'De ontwikkelingsgang der Hollandsche voornaamwoorden *je* en *jij*'. In : *TNTL* 43, p. 81-104.

VERDENIUS, A.A. 1942 : 'Het prefix in het verleden deelwoord'. In : *TNTL* 61, p. 161-169.

VEREECKEN, C. 1938 : 'Van *"slutila" naar "sleutel". Umlaut en spontane palatalisering op Nederlands taalgebied'. In : *HCTD* 12, p. 33-100.

VERSTEGEN, V. 1942 : 'De wgm. *sk* in de Zuidnederlandse Dialecten'. In : *HCTD* 16, p. 31-41.

VERSTEGEN, V. 1943 : 'Enkele gevallen van ontronding'. In : *HCTD* 17, p. 299-304.

VMA : *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.*

VOOYS, C.G.N. 1924 : *Verzamelde taalkundige opstellen. Eerste bundel.* Groningen/Den Haag.

VOOYS, C.G.N. de 1936 : *Geschiedenis van de Nederlandse taal in hoofdtrekken geschetst.* Tweede druk. Antwerpen.

VOOYS, C.G.N. de 1952 : *Geschiedenis van de Nederlandse taal.* Vijfde druk. Groningen.

VREESE, W. DE 1899 : *Gallicismen in het Zuidnederlandsch.* Proeve van taalzuivering. Gent.

VRIENDT, S. DE 2000 : 'Diminutieven in het Brussels'. In : *TT* 52, p. 293-307.

VRIENDT, S. DE 2003 : *Grammatica van het Brussels.* Gent/Brussel.

VRIES, J.W. DE, R. WILLEMYNS, P. BURGER 1993 : *Het verhaal van een taal.* Negen eeuwen Nederlands. Amsterdam.

WAGNER, K. 1927 : *Deutsche Sprachlandschaften.* Marburg.

WAGNER, K. 1954 : *Die Gliederung der deutschen Mundarten.* Begriffe und Grundsätze. In : *Akademie der Wissenschaften und der Literatur* (Mainz). *Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 1954,* Nr. 12.

WAL, M. VAN DER i.s.m. C. VAN BREE 1992 : *Geschiedenis van het Nederlands.* Utrecht.

WALRAVEN, F. 1997 : "t Limburgs es sjtreektaal erkènd'. In : *Veldeke* 72, p. 31-32.

WBD : *Woordenboek van de Brabantse Dialecten.*

WEIJNEN, A. 1937 : *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant* in aansluiting aan geografie, geschiedenis en volksleven. Fijnaart.

WEIJNEN, A. 1941 : *De Nederlandse dialecten.* Groningen/Batavia.

WEIJNEN, A. 1951 : *Taalgeografie en interne taalkunde.* Amsterdam.

WEIJNEN, A. 1958 en 1966 : *Nederlandse dialectkunde.* Eerste en tweede druk. Assen.

WEIJNEN A. 1962 : 'Het verspreidingsgebied van de ontronding'. In : *TNTL* 79, p. 81-102.

WEIJNEN, A. 1991 : *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten.* 's-Gravenhage.

WEIJNEN, A. & F. VAN COETSEM 1957 : *De rijksgrens tussen België en Nederland als taalgrens.* Amsterdam.

WIESINGER, P. 1970 : *Phonetisch-phonologische Untersuchungen zur Vokalentwicklung in den deutschen Dialekten.* 2 delen. Berlin.

WIJK, N. VAN 1914 : 'De umlaut van *a* in Ripuaries- en Salies-Frankiese dialekten van België en Nederland'. In : *TNTL* 33, p. 203-247.

WILLEMYNS, R. 1997 : zie M. VAN DEN TOORN e.a. (hoofdstuk 'Laatmiddelnederlands').

WILLEMYNS, R., DANIËLS W. (red.) 2002 : *Het verhaal van het Vlaams.* De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden. Antwerpen/Utrecht.

WINKEL, J. TE 1898 : *Geschichte der niederländischen Sprache.* Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Sonderdruck aus der zweiten Auflage von Pauls *Grundriss der germanischen Philologie.* Strassburg.

WINKEL, J. TE 1901 : *Geschiedenis der Nederlandsche taal.* Naar de tweede Hoogduitsche uitgave met toestemming van den schrijver vertaald door F.C. Wieder. Culemborg.

WINKEL, J. TE 1904 : *Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche taal.* Culemborg.

WINTGENS, L. 1982 : *Grundlagen der Sprachgeschichte im Bereich des Herzogtums Limburg.* Beitrag zum Studium der Sprachlandschaft zwischen Maas und Rhein. Eupen.

WLD : *Woordenboek van de Limburgse Dialecten.*

WNT : *Woordenboek der Nederlandsche Taal.*

WREDE, F. 1908 : 'Die Diminutiva im Deutschen'. In : *DDG* I. Marburg, p. 71-144.

WREDE, F. 1924 : 'Ingwäonisch und Westgermanisch'. In : *ZDM* 19, p. 270-284.

WVD : *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten.*

ZDM : *Zeitschrift für deutsche Mundarten.*

ZMF : *Zeitschrift für Mundartforschung.*

Zusammenfassung

In dieser Studie wird eine Auswahl aus der Fülle der dialektgeographischen Erscheinungen im niederländischen Sprachraum in den Dienst der niederländischen Sprachgeschichte gestellt. Es wird gezeigt, dass diese Erscheinungen grundlegende Elemente der Geschichte dieser Sprache sind : Ein Teil von ihnen hat ihre Entstehung bewirkt, ein anderer Teil die Struktur der niederländischen Standardsprache und ihren Sprachraum gestaltet, ein weiterer Teil eine auffällige räumliche Zweiteilung veranlasst.

Der einführende erste Abschnitt enthält eine Übersicht der Handbücher der externen Sprachgeschichte des Niederländischen. Global gesprochen sind in diesen Werken die Ergebnisse der Dialektologie kaum berücksichtigt worden. Das rechtfertigt ohne weiteres eine Studie, die diese Ergebnisse in den Dienst der niederländischen Sprachgeschichte explizit beleuchtet. Das kann sie, indem sie das – ursprünglich geologische – Konzept der Stratigraphie, also eines zeitlichen Übereinanderschiebens sprachlicher Neuerungen im geographischen Raum benutzt. Es kommt dann darauf an, die Verbreitung und die Chronologie dieser "Schichten" auch in ihrem Verhältnis zur entstehenden und sich entfaltenden Standardsprache zu erkennen

In Einteilungsversuchen des niederländischen Sprachraums wird herkömmlicherweise von einem Gegensatz zwischen niederfränkischen und niedersächsischen Dialekten ausgegangen. Weiter wird die Selbständigkeit einer dritten Dialektgruppe, des Friesischen, die nicht dem Niederländischen zugerechnet wird, anerkannt. Sie steht auch in dieser Arbeit nicht zur Diskussion, im Gegensatz zu jener des Niedersächsischen in ihrem Verhältnis zum Niederfränkischen. Die Deutung dieses Verhältnisses ist das Thema des zweiten Abschnitts.

Am 19. Oktober 1995 wurde das "Niedersächsische" vom niederländischen Parlament, entsprechend Teil II der "Europäischen Sprachencharta", als Regionalsprache anerkannt. Diese Anerkennung war das Ergebnis des Einsatzes einer Reihe von Sprachregionalisten aus dem Nordosten der Niederlande, die die Unterstützung führender Politiker für ihre Zielsetzung gewin-

nen konnten. Diese niedersächsische Initiative war offenbar unter dem Einfluss vorheriger Versuche norddeutscher Regionalisten zustandegekommen, die sich für die Anerkennung des Plattdeutschen einsetzten. Die niederländischen "Niedersachsen" sahen ihre Mundarten als die westliche Fortsetzung des Platt- oder Niederdeutschen. Die Anerkennung des Niederdeutschen durch die Bundesrepublik Deutschland hat länger auf sich warten lassen (bis Januar 1999) als die des Niedersächsischen durch die Niederlande – was der Komplexität des deutschen Föderalismus zugeschrieben werden dürfte. Auf die niedersächsische Initiative folgte eine limburgische. Diese führte in der niederländischen Provinz Limburg zum Erfolg, nicht aber in der belgischen. Das Limburgische ist also in der Hälfte seines Gebietes eine anerkannte Regionalsprache, in der anderen Hälfte nicht. Die niederländische Sprachunion ("Nederlandse Taalunie"), eine gemeinsame Einrichtung der Niederlande und Flanderns zur Förderung ihrer Sprache, die inzwischen mit der Beurteilung des belgisch-limburgischen Antrags und auch eines weiteren aus der Provinz Zeeland beauftragt worden war, lehnte beide Anträge mit der Begründung ab, die limburgischen und die zeeländischen Dialekte seien keine Regionalsprachen im Sinne der Sprachencharta. Dieser Begründung ist zuzustimmen, weil beide Dialektgruppen einfach regionale Fortsetzungen anderer zum Niederländischen gehörender Mundartkomplexe sind. Die Konsequenz ist, dass das Limburgische in den Niederlanden zu Unrecht als Regionalsprache anerkannt worden ist. Diese Konsequenz hat die Taalunie auch gezogen. Die Frage, wie es sich mit dem Niedersächsischen verhält, wird im Folgenden beantwortet.

Die Auswertung der Begrenzung und des Status der nordöstlichen niederländischen Mundarten in der Dialektologie und in der regionalen Geschichte führt zu der Schlußfolgerung, dass in der Zeit der Romantik und im Hinblick auf das Alter, die Selbständigkeit und die Ausdehnung des Niedersächsischen ein Mythos entstanden ist : Das Niedersächsische wäre die Fortsetzung der Sprache eines autonomen Sachsenstammes, die sich als eigene Größe bis heute behauptet hätte. Die Anhänger dieses My-

thos werden von einigen Dialektologen unterstützt, die sich von veralteten Vorstellungen über die Verbindung von Dialekten und germanischen Stämmen und teilweise auch von der geschilderten regionalen Ideologie nicht lösen können. Zahlreiche Einteilungsversuche der niederländischen Dialekte liefern auf diese Weise eine verzerrte Wiedergabe der faktischen Verhältnisse.

Ein Versuch einer Auflistung der Sprachmerkmale, die von Dialektologen und Sprachhistorikern für niedersächsisch gehalten worden sind bzw. noch immer gehalten werden, ergibt zwölf Elemente. Sie sind in der großen Mehrheit ostniederländische Relikterscheinungen. Sie haben vormals viel größere Teile des niederländischen Sprachraums eingenommen und erst Jahrhunderte nach der Stammeszeit ihre heutige Verbreitung bekommen. Zum Teil ist außerdem ihre Verbreitung ganz atypisch für das Areal, das für niedersächsisch gehalten wird. Nur zwei Merkmale haben ein Alter, das bis in die Stammeszeit zurückreichen kann, aber deren Verbreitung weicht bedeutend vom postulierten sprachgeographischen Muster ab. Es sind der Einheitsplural auf *-t* im Präsens der Verbkonjugation und die Realisierung von Wgerm. *ê/eo* und *ô* als *ee* und *oo* oder als Diphthonge, die sich aus letzteren entwickelt haben. Sprachstrukturell können sie aber das Gewicht der Selbständigkeit des Niedersächsischen nicht tragen. Das Konzept "Niedersächsisch" im Sinne einer alten selbständigen Sprache mit einer Verbreitung, die sich gegen das Niederländische und die "fränkischen" Dialekte absetzt, ist also linguistisch untauglich.

Im dritten Abschnitt werden die Entstehung des Niederländischen, die Geschichte und die Verbreitung einer Reihe niederländischer Merkmale in den Dialekten und die Herausbildung des niederländischen Sprachraums besprochen. Die Entstehung wird auf die Übernahme eines östlichen Sprachsystems durch Westgermanen, die im Küstensaum wohnhaft waren, zurückgeführt. Diese "Ingwäonen" sprachen vor der Übernahme eine Sprache, in der nicht nur der Primärumlaut von Wgerm. *a*, sondern auch alle sekundären *i*-Umlaute phonemisiert waren. Bei ihren sozial überlegenen östlichen Nachbarn, den "Franken", befanden sich zur Zeit der Übernahme die Sekundärumlaute

noch in der allophonischen Phase. Das Ergebnis der Übernahme, die sich nach dem Impositionsmodell, das F. van Coetsem in seinem Buch *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact* (1988) ausgearbeitet hat, und das von A.F. Buccini auf die Geschichte des Niederländischen angewandt wurde, war eine Sprache mit einem fränkischen phonologischen System und mit einer ingwäonischen Artikulationsbasis. Die Morphologie dieser Sprache war ein reduziertes fränkisches System, das auch eine Anzahl Elemente aus dem ursprünglichen ingwäonischen System enthielt. Nachher änderten sich die soziokulturellen Verhältnisse indem die westliche Bevölkerung sich zur dominanten Gruppe entwickelte und ihre umgestaltete Sprache in östlicher Richtung expansiv wurde. Die Westostrichtung der Verdrängung des *i*-Umlauts als Lautgesetz und als morphologischer Faktor sowie die Tatsache, dass die niederländische Standardsprache keine Sekundärumlaute und morphologischen Umlaute hat, werden durch diese Theorie einleuchtend erklärt.

Der niederländische Sprachraum ist also das Ergebnis einer Westostbewegung. Die westlichen (flämischen und holländischen) Mundarten enthalten nicht nur unter dem Aspekt des Umlauts, sondern auch bei zahlreichen anderen lautlichen und morphologischen Erscheinungen Merkmale, die mit räumlich abnehmender Intensität von ihren östlichen Nachbarn übernommen wurden. Die auffälligsten Phänomene aus der Lautlehre sind die spontane Palatalisierung von Wgerm. *û*, die Vokalisierung des *l* in den Verbindungen *ald/t* und *old/t*, deren Vokale außerdem zusammenfallen, die Entwicklung von Wgerm. *eo/ê* und *ô* zu *ie* und *oe* ([u]), der Zusammenfall von Wgerm. *â* und gedehntem *a* und von Wgerm. *o* und *u* sowie die Spaltung der intervokalischen Konsonantengruppen *C* + *d* in stimmhafte und stimmlose Cluster je nachdem *C* stimmhaft oder stimmlos war. In all diesen Fällen finden sich im Osten Reliktstreifen, in denen die westlichen Neuerungen sich (noch) nicht durchgesetzt haben. Weil das flämische Dialektgebiet mit Eingang der Neuzeit eine eher passive Sprachlandschaft geworden ist, kann als Folge holländischer Neuerungen, die auch in Brabant Erfolg hatten,

das Flämische ganz oder teilweise zum Reliktareal werden. Das ist z.B. beim Fehlen der neunl. Diphthongierung von Mnl. *î* und *û̂* sowie beim Erhalt des intervokalischen *d* nach geschlossenen Vokalen und des Mnl. auslautenden Schwa der Fall.

In der Formenlehre sind als expansive westliche (also niederländische) Neuerungen vor allem zu nennen : die Ausmerzung des morphologischen Umlauts, die Verallgemeinerung der schwachen Pluralbildung bei den Substantiven, die Verdrängung des Pronomens *du* durch das Pluralpronomen der zweiten Person und die nachträgliche Verbreitung zusammengesetzter Pronomina mit dem Zweitglied *-lieden*. Im Wortschatz ist die Dynamik des Westens, vor allem Hollands, überdeutlich. Die diesbezüglichen Beobachtungen gelten aber nur für die jüngste Zeit, weil die wortgeographischen Verteilungen aus früheren Jahrhunderten kaum bekannt sind.

Zwischen Niederländisch und Deutsch ist in der Neuzeit eine Sprachgrenze entstanden. Sie ist die Folge politischer Grenzziehungen, die im Gebiet nördlich des Rheines im Großen und Ganzen schon im 16. Jahrhundert, im Rhein-Maas-Gebiet aber erst im 19. und 20. Jahrhundert vollendet waren. Die Sprachgrenze war in ihrer ersten Phase eine Schreibsprachengrenze. Die gesprochene Alltagssprache waren die Dialekte, zwischen denen es auch in der Nähe der politischen Scheide nur allmähliche Übergänge gab. Durch die zunehmende Bedeutung von Schriftlichkeit, das sich entwickelnde Schulwesen und das Aufkommen der modernen Media gewannen die standardisierten Sprachen Niederländisch und Deutsch seit dem 19. Jahrhundert immer mehr Bedeutung und fingen an, die Mundarten als Sprache des Alltags zu verdrängen, aber auch, sie durch Interferenzen umzugestalten. Heute ist die Struktur der Dialekte westlich der Grenze deutlich niederländisch geprägt, östlich deutsch. Das Endergebnis dieser Entwicklung muss eine Grenze sein, die ohne Einschränkung zwei Sprachen trennt. Vielleicht werden aber auch dann noch in weniger formalen Gesprächssituationen sprachliche Regionalismen, die man weder als niederländisch noch als deutsch bezeichnen kann, zum Vorschein kommen.

Der vierte Abschnitt beschäftigt sich mit den sprachlichen Folgen der Trennung der Niederlande im 17. Jahrhundert. (Die kurze Wiedervereinigung im 19. Jahrhundert [1815-1830] fällt nicht ins Gewicht.) Die Dialekte des heutigen Flämisch-Belgien haben in den letzten vier Jahrhunderten eine Reihe Neuerungen durchgeführt, die in den Niederlanden im engeren Sinne nicht vorkommen, und sie haben eine Reihe anderer Neuerungen, die sich in den Niederlanden durchsetzten, nicht übernommen. Das Ergebnis ist eine nicht unbeträchtliche Zahl von Nordsüdgegensätzen, die zum Teil auch in den Realisierungen der Standardsprache erkennbar sind. In den Dialekten fällt die Begrenzung dieser Erscheinungen in der Regel nicht genau mit der Staatsgrenze zusammen. Hat eine solche Neuerung eine größere Ausdehnung als das jeweilige Territorium, so muss sie auch älter als die politische Grenzbildung sein. Sie ist dann aber im Gebiet jenseits der Grenze regressiv. Ist ihr Gebiet kleiner als das Territorium, dem sie angehört, so ist sie hier expansiv und sie neigt in der Regel dazu, das Gebiet vollständig zu erobern. Das Ergebnis, sowohl der expansiven wie der regressiven Bewegung ist ein tendenzieller Zusammenfall der Begrenzung der Erscheinung mit der Staatsgrenze. Die nordniederländischen Neuerungen sind in der Regel holländischen, die flämisch-belgischen sind brabantischen Ursprungs. Die südlich-brabantischen Neuerungen, die die Stütze der Standardsprache entbehren, erreichen manchmal nicht die Dialekte der beiden Peripherien, Westflandern und Limburg. Das äußert sich gelegentlich in einer engeren Verbindung dieser flämischen Provinzen mit ihren nördlichen (teilweise auch östlichen) niederländischen Nachbarn.

Die wichtigsten Nordsüdgegensätze sind in der Morphologie anzutreffen. Beim allmählichen Schwund der Kasusendungen in den adnominalen Wörtern war der letzte erhaltene formale Gegensatz der zwischen der Subjektendung *-e* und der Objektendung *-en* vor Maskulina. In der Folge wurde auch dieser Gegensatz aufgehoben, im Norden zugunsten der Subjekt-, im Süden zugunsten der Objektendung. Im ersten Fall gab es keinen adnominalen Gegensatz zwischen Maskulina und Feminina mehr. Diese fielen in ein Genus Commune zusammen, was ein Zweige-

nerasystem ergab. Im zweiten Fall blieb das alte Dreigenerasystem erhalten. Das Zweigenerasystem hat sich in der nördlichen Standardsprache durchgesetzt und wird auch von den nordniederländischen Dialekten südlich der großen Flüsse immer mehr übernommen. In Flämisch-Belgien behauptet sich das Dreigenerasystem, auch in Realisierungen der Standardsprache. Das End-*n* in den Adnominalia vor Maskulina erscheint hier aber nur noch in bestimmten phonetischen Umgebungen : vor Vokal, *h*, *d*, *t*, manchmal auch vor *b* oder *r*.

Im größeren, zentralen Teil von Flämisch-Belgien hat sich das alte Pronomen der zweiten Person Plural *gij* behauptet. Es hat einerseits seinen Verwendungsbereich erweitert indem es – nicht nur hier, sondern auch im Westen der Niederlande – in der zweiten Person Singular das alte *du* verdrängte. Andererseits hat es ihn eingeengt indem für die zweite Person Plural nun vielfach Formen verwendet werden, die mit *-lieden* 'Leute' erweitert worden sind (*gijlie*, standardsprachlich *jullie*). Die Form *jullie* ist eigentlich die Erweiterung von *jij* (Objektform *jou*), einem in der Enklise entstandenen Pronomen, das nördlich der großen Flüsse *gij* verdrängt und als Vertraulichkeitsform standardsprachlichen Status bekommen hat. Zwischen den Flüssen und der belgischen Grenze verdrängen *jij* und *jullie* das alte *gij* mit seinen Erweiterungen. In Flämisch-Belgien können letztere sich noch gut behaupten, doch ist *jullie* auch hier in der überlokalen Umgangssprache schon relativ häufig.

Südliche, vor allem brabantische Dialekte verwenden repetierende Formen der Subjekt-Personalpronomina. Die auffälligsten sind die der ersten Person Singular, die in verschiedenen syntaktischen Verbindungen auftreten : in Hauptsätzen (*ik heb ekik* [= *ichich*] *dat niet gedaan*; *dat heb ekik niet gedaan*) und in Nebensätzen (*hij zegt dat ekik dat gedaan heb*; *had ekik dat geweten, dan was ik niet gekomen*). Sie werden in Holland nicht verwendet. Der erste Typ, mit dreimaligem *ik*, gilt als belgisches Schibboleth, obwohl er in Westflandern und Limburg nicht vorkommt. Reste des repetierenden *ik* in den niederländischen Provinzen Nordbrabant und Zeeland sind heute nahezu ausgestorben. Obwohl diese Pronominalformen als dialektal gelten, kann

man sie in der überlokalen Umgangssprache in Flämisch-Belgien häufig hören.

Die Diminutiva haben in der Standardsprache und in nördlichen Dialekten die Endung *-je* (oder mit Erweiterung *-pje*, *-kje*, *-tje*, *-etje*). Die südlichen und zum Teil die östlichen Dialekte haben daneben ein positionell gebundenes Suffix *-ke(n)* (*-eke[n]*, *-ske[n]*). In einem südbrabantischen Kerngebiet kommt sogar ausschließlich dieses Suffix vor. Die Grenze zwischen nordwestlichem *-je* und südöstlichem partiellem *-ke(n)* läuft schräg durch den Sprachraum. Die südöstlichen Mundarten innerhalb der Niederlande unterliegen dem Einfluss des holländisch-standardsprachlichen Systems. In Flämisch-Belgien entziehen sich die Dialekte bis heute diesem Einfluss. In Realisierungen der Standardsprache verläuft die Anpassung hier recht mühsam. Westflandern, dessen Mundarten eigentlich Varianten des holländischen Systems aufweisen, neigt sogar zur Übernahme brabantischer Formen.

Auch im Wortschatz und in der Syntax haben sich Nordsüdgegensätze entwickelt. Sie sind aber weniger geeignet, in einer zusammenfassenden Darstellung beschrieben zu werden, weil beschreiben hier eigentlich aufzählen heißt. Was schließlich die Aussprache betrifft, hier hat in Flandern sprachliche Normierung wesentlich früher eingesetzt als in anderen Bereichen, so dass man von einer eigenen südlichen orthophonischen Norm reden kann. Sie unterscheidet sich in einer Reihe von Einzelheiten von der nördlichen Norm. Rundfunk und Fernsehen festigen sie. Insofern sie in Dialekten gewurzelt ist, macht sich wieder vorwiegend brabantischer Einfluss bemerkbar. Umgekehrt beeinflusst die normierte südliche Aussprache in zahlreichen Einzelheiten die Dialekte.

Notes d'hydronymie wallonne
2e série

Cf. *BTD,* 79 (2007), p. 125-149 et, sur les principes généraux suivis au cours des présentes recherches, 78 (2006), p. 363-386. On s'attachera à nouveau ici, entre autres, à quelques formations suffixales qui, soit ont échappé aux judicieux classements d'Aug. Vincent (1927), soit n'ont pas retenu toute l'attention qu'elles méritent.

1. *Esch,* base hydronymique du nom d'*Aix-sur-Cloie?*

Il s'agit, comme on sait, d'une ancienne dépendance d'Halanzy (Vi 49), auj. Aubange, située non loin d'un ruisseau tributaire de la Chiers (r. dr.) appelé auj. *Brühl,* lux. *Brull.* Ce dernier nom, banal et tiré du paysage environnant, peut avoir remplacé une dénomination plus spécifique qu'on est tenté de chercher dans la forme germanique du nom : en dial. *Esch op der huurt,* adapté en all. en *Esch auf der Hurt,* expression dont l'élément déterminant est généralement interprété par «(pont, passerelle en) clayonnage» (mha. *hurt,* mod. *Hürde*), ce qui semblerait indiquer que la localité a été dénommée d'après son cours d'eau. Il se trouve en effet que la localité fait partie de la zone autrefois germanisée de la Lorraine belge[1]. L'emploi du type *hurt* rappellerait en somme celui de *plantche* (adapté en *planche*) en toponymie wallonne (Dampremy-*Planche, Winamplanche* à Spa, etc.)[2]. Mais, si *hurt* ou *cloie* doivent être interprétés ainsi, la

[1] E. Legros, *La frontière des dial. romans. en Belgique* (*Mém. CTD*, 9; 1948), p. 45-46.

[2] Pas plus que son équivalent franç. *claie,* anc. *cloie* (cf. auj. encore *cloyère* «bourriche, panier à huîtres»), le groupe germ. d'all. *Hürde* ne désigne proprement un pont ou une passerelle, mais tout travail en tressage ou en clayonnage (all. *Flechtwerk*), comme les portes d'entrée des habitations dans la protohistoire de l'Europe, telle que les représentent les reliefs de la colonne romaine dite «Aurélienne», qui commémore les luttes menées par Marc-Aurèle dans les provinces danubiennes : voir Schrader-Nehring, *Reallex. der idg. Altertumsk.*[2], II

construction du nom, dans sa forme germanique comme dans sa forme romane, apparaîtrait insolite – on ne dit pas **Sambre-sur-Pont,* mais *Pont-sur-Sambre* (F, Nord) –, à moins de considérer que, comme dans *Ermeton-sur-Biert* (Na, 134), où *Ermeton* est un ancien nom de la Molignée et où *Biert* désigne une ancienne forêt, le déterminant est sans relation sémantique avec le déterminé. Il y aurait à examiner aussi si la localité proche de *Villécloye* (F, Meuse), près de Montmédy, en 1569 *Villescloya,* a quelque rapport avec la rivière Othain qui l'arrose, ou si, comme le croient Dauzat et Rostaing (*Dict. des n. de l. de Fr.,* p. 720), il s'agit seulement d'une construction rustique.

En toute hypothèse, il est permis de douter que, malgré son homologue roman, *Esch* ait été le nom ancien du cours d'eau, et ceci pour une autre raison. *Esch,* dont on n'a pas ici de forme médiévale, ne saurait en principe passer pour une variante de *Eisch,* nom qui désigne un affluent de l'Alzette à Mersch (L); en effet, les autres formes de *Esch,* nombreuses, et dont plusieurs figurent dans le *Top. Woordenboek* de Gysseling, remontent à un radical *aski-* où l'on s'accorde à reconnaître le nom germ. (et i.-e.) du «frêne», germ. anc. et nord. *ask,* all. mod. *Esche*, nl. *es,* etc. : ainsi *a) Esch-sur-Sûre* (L), localité d'origine féodale, en 927 *Asko* d'apr. une copie du XIIIe s.; XIIe s. *Asca, Asch*; – *b) Esch-sur-Alzette* (L) – et *c) Esch an der Salm* (D, Rh-Pf, distr. de Trèves), au XIIe s. *Asch; – d) Esch bei Elsdorf* (D, NRh-W, distr. de Cologne), anc. *Asche,* etc. Ceci est encore confirmé par l'exemple le plus ancien livré par Gysseling : lat. (acc.) *Ascuilarem* (830 d'apr. une cop. du Xe s.), n. d'Eschweiler an der Inde (D, NRh-W, distr. d'Aix-la-Chapelle).

Or, l'hydronyme *Eisch* a une tout autre origine, et se rattache sans doute possible au groupe celtique (et même «paléo-européen») très répandu, dont la base **-is-* – on n'ose ici parler de racine – garde généralement la quantité longue (**-īs-*) avec un suffixe simple comme *-kā-*, *-lā-* ce qui rend compte de la diph-

(Berlin, 1929), s. *Tor, Tür,* §3, p. 557; le terme est apparenté au lat. *crātis* «claie, treillis». Aucun des emplois de *Hürde* recensés par le dict. de SACHS-VILLATTE ne se réfère au franchissement de cours d'eau. Selon J.-J. JESPERS, *Dict. des n. de lieux de Wall. et de Bruxelles* (Bruxelles, 2005), s. *Aix-s.-C.,* il s'agirait d'«un pont de claie comme on en construisait sur les rivières ardennaises» : usage que je ne puis vérifier.

tongaison en néerlandais et en allemand modernes : ainsi dans les noms de l'*IJs(sch)e* du Brabant flamand (rom. *Isque*) ou de l'*IJssel* des Pays-Bas (anc. *Isla*).

Quant aux hydronymes de forme *Esch* invoqués (mais non cités) par A. Carnoy (*Orig.*, sous *Aix-sur-Cluse* [erreur pour *Cloie*]), ils demanderaient une enquête de détail : il va de soi que des formes comme *Eschbach* (cf. *Eschenbach*) ou comme l'*Esch* loc. du Taunus, anc. *Eschfe, Eszche,* formes où alternent les suff. hydronymiques *-apa* et *-aha*)[3] ne sont nullement probantes : les localités situées sur des cours d'eau tirant leur nom des essences d'arbres qui croissent sur leurs bords sont légion.

On ne peut d'ailleurs se défendre de l'impression que la forme romane est artificielle. Sans doute le nom gaum. de la «claie» est-il *clôye* comme dans une partie du wallon[4] ; mais les graphies du XIXe s. hésitent entre *Cloie, Cloix,* etc., et paraissent trahir le m. fr. *cloie,* qui a pu se maintenir en milieu provincial jusqu'au XVIIIe siècle, plutôt que la prononciation dialectale : ceci se conçoit dans une localité qui aura vite adopté le français après abandon progressif du parler germanique. Mais c'est surtout, à cet égard, la forme écrite *Aix* qui attire l'attention, le type *Aix, Ax* (lat. abl.-loc. *aquīs* «aux eaux vives») étant en principe réservé à des stations thermales ou curatives, souvent connues et exploitées dès l'Antiquité comme *Aix-la-Chapelle.* Le nom français de cette dernière ville aura-t-il guidé les adaptateurs d'*Esch (op der Huurt)*, à partir d'une forme romane **Ais* issue de *Esch* ? Des formes semblables sont offertes par les documents anciens pour Esch-sur-Sûre (1140 *Ais,* sur un doc. provenant de Liège) ou pour l'Esch de la région de Trèves, où s'est maintenu longtemps, on le sait, un parler roman, dit «mosellan» (p.-ê. Esch an der Salm ; 1158 *Assia*, refait sur une forme romane féminine)[5]. Mais une référence au ruisseau proche d'Aix-sur-Cloie n'est même pas nécessaire : la graphie *Aix* qui s'est imposée peut n'être due qu'à

[3] Cf. A. Bach, *Deutsche Namenkunde,* II, 1 (Heidelberg, 1953), §184, p. 152 ; §253, p. 225.

[4] E. Liégeois, *Lex. gaumet* (= *BSLW*, 37 [1897]), s. v., p. 315 ; Haust, *DL,* s. *cleûse.*

[5] Gysseling, *Top. Woordenboek,* sous ces noms, y compris pour la réserve touchant l'identification du nom *Assia* d'un doc. de Trèves ; cette identification géographique, au demeurant, n'importe pas pour notre propos.

une habitude graphique régionale, celle-là même qui est responsable de la variante écrite *Cloix* et, plus généralement, des graphies *Meix*(-le-Tige) et (-devant-Virton) [Vi 36 et 27], dont les formes anciennes (*meirs, meisch*) et, pour Meix-le-Tige, la forme germanique (*Meer, Deutsch Meer*) renvoient à un germ. anc. *meer* «étendue d'eau, mare»[6].

Il y a toutefois lieu de reconnaître l'existence probable d'une base hydronymique pré-celt. **as-ka* dans le centre de la France[7]. À ce point de vue, un nom comme *Aische*(-en-Refail) [Na 6], autref. *Asche* et dial. [aʃ] (1184 *Asca*), situé sur le *Nachaux* (affluent de la Mehaigne) dont la relation onomastique avec *Asche* n'est pas claire, pose un problème délicat. Ses homonymes (Grand-)*Axhe*° (W 38) et, en Flandre, *Asse* (OV; 1086 *Asca*) sont situés eux aussi sur des c. d'eau. Toutefois, J. Herbillon, revenant sur un premier avis, et s'appuyant sur les anciennes désignations «bois d'*Asche* ou d'*Aix* (w. *Nache*)», forêt aujourd'hui défrichée à Saint-Gérard (Na 125), et «forêt d'*Arche*» à Maillen (Na 116) [loc. *Ache*, w. *aus', è naus'*; 1178 (cop. fin XIIIe s.) *Aiz*, 1243 *Ais*, XVIe s. *Aische*], a proposé de voir plutôt dans ce groupe onomastique le germ. anc. *aski-* «frêne».[8] Peut-être un examen délicat des formes à *Umlaut* (*aski-* «frêne» > *Esch*, évolution masquée par les formes médiév. latinisantes *Asca*) et non-métaphoniques (**aska-* base hydronym.) permettrait-elle de faire la distinction; encore que des croisements ou des interférences ne soient nullement exclues.

Il reste que la dénomination actuelle d'*Aix-sur-Cloie* est en partie fallacieuse, et qu'on ne saurait conclure à l'existence dans le bassin de la Chiers d'un ruiseeau *Esch*, faux homonyme de l'*Eisch* de la région arlonaise.

[6] Détail chez A. VINCENT, *Noms de l. de la Belg.* (Bruxelles, 1927), §40, p. 30 et §42, p. 32.

[7] A. DAUZAT et coll., *Noms de riv. et de montagnes*[2] (Paris, 1982), sous *Asse, Assou*, p. 123.

[8] Dans le *Guetteur wallon*, 52 [1976], p. 69-70 = *Notes de Top. namuroise* [2005], p. 65).

2. *L'Amante*, affluent de l'Aisne à Mormont (Ma 16)

Ce nom d'apparence romantique recouvre sans doute, comme le *ruisseau d'Amour* ou encore l'*Amourette* du Hainaut occidental, une dénomination d'origine très ancienne. C'est ce qu'avait aperçu A. Carnoy dès 1948 (*Orig.*, s. v.); mais à l'explication vacillante qu'il proposait, on est aujourd'hui en mesure, après les travaux comparatifs de H. Krahe sur l'hydronymie «paléo-européenne», d'en substituer une plus précise qui, si elle reste inévitablement hypothétique faute de formes anciennes, a du moins l'avantage de s'inscrire dans une série nombreuse et morphologiquement bien établie. On va voir qu'un recours à une «étymologie populaire» n'est même pas indispensable à la rigueur.

Les régions d'Europe où sont répandues à l'époque historique les langues celtiques, italiques, germaniques, illyriennes et baltiques – c'est la définition même de la notion de «paléo-européen», stade à peine différencié de l'indo-européen occidental – ont possédé en commun et développé, pour nombre de leurs hydronymes, une formation suffixale en **-nt-* apparentée à celle des «participes» du type de lat. *habens* (gén. sg. *habent-is*)[9], formation destinée, à n'en pas douter, à caractériser les cours d'eau ainsi nommés comme des puissances actives, souvent féminines pour les cours d'eau d'importance moyenne[10]. Les Celtes qui devaient peupler la Belgique y ont apporté une part notable de cet héritage onomastique[11].

Dans cette fonction, le suffixe *-nt-* peut apparaître élargi en **-ntiā* par un suffixe banal, ce qui est le cas le plus fréquent : de là, et pour se borner au domaine gallo-roman, des noms comme *Aumance* (type **Almantia*), *Arance* (**Arantia;* cf. aussi l'*Erenz* luxembourgoise), *Durance* (ant. *Druentia*), etc. Or, plusieurs de

[9] H. Krahe, *Sprache und Vorzeit* (Heidelberg, 1954), p. 55-56; Id., «Alteurop. Flussnamen, I. Ergebnisse der grammat. Analyse», dans *BNF*, 5 (1954), p. 201 sv.; Id., «Die Struktur der alteurop. Hydronymie», dans *Akad. der Wissensch. u. der Lit. in Mainz. Abh. der geistes- u. sozialwiss. Klasse*, 1962 [1963], spéc. p. 296 sv.

[10] Sur cette notion, v. Loicq, *BTD*, 79 (2007), p. 133-135.

[11] Loicq, «Esquisse d'une hist. linguistique de la Belg. dans l'Antiquité», dans *BTD*, 68 (1996), p. 255-258.

ces formations sont construites vraisemblablement sur une base **am-* dont il sera question plus loin : ainsi *Amance,* nom d'un affluent de droite de la Saône, en Bourgogne, et d'un affl. gauche de l'Aube, en Champagne (1243 *Amancia*), qui alimente le lac de Chantemerle, près de Brienne-le-Château : à quoi il convient d'ajouter avec H. Krahe le nom des *Amantini,* peuple antique de Pannonie inférieure, vraisemblablement de souche «illyrienne» (*lato sensu*) et ainsi nommé d'après un cours d'eau, sans doute un affluent de la Save, aux confins de la Croatie et de la Bosnie actuelles[12]. Une forme **Amance,* aboutissement normal de **Amantia,* mais insolite pour les usagers, a pu être enjolivée en *Amante* tout comme, à Tournai un affluent de l'Escaut dont le nom descendait vraisemblablement du germ. anc. **mōra-* «étendue marécageuse» (v. fris. et mnl. *môr,* nl. *moer*) a été transformé de **la Moure* (?) en *l'Amour.*

Mais cela même n'est pas nécessaire. À côté de la formation la plus fréquente en *–ntia,* le «paléo-européen» a connu une thématisation **–nto-* (masc. : **Arento-* > *Arento* en Calabre, à côté du type *Arantia* cité ci-dessus) et surtout **-ntā-* (fém. : **Aranta,* auj. l'Arante (F, Pyr.-Atl.)[13]. Cette dernière formation rend compte immédiatement de l'*Amante* ardennaise.

On ne s'attardera pas ici à l'élément radical qui, faute de données suffisamment anciennes, n'est pas restituable avec une absolue certitude sous la forme **am- :* certaines formes médiévales de l'hydr. *Amance* comportent un *-s-,* comme *Asmantia* (932) ou *Esmance* (1256), et se laisseraient plutôt ramener, selon E. Nègre (cf. n. 12), à la base **alis-,* celle-là même qui a fourni le nom de l'«aulne» (lat. *alnus,* gaul. **alisia* > v. fr. *alis,* etc.; cf. dans l'hydronymie wallonne *les Aleines* et *l'Alisse,* toutes deux dans la région ardennaise); cette base serait ici assortie du double suffixe **–m-antia,* comme dans l'*Alismantia* (875), nom ancien de la rivière champenoise *le Haut-Manson,* affl. de la Voire. Ce qui, dans le cas d'*Amante,* tend à accréditer **am-ant(i)a* est le maintien du *–s-* wallon devant consonne, même liquide (cf. anc. liég.

[12] Krahe, «Struktur...» (cité n. 9), lexique, s. vv., p. 312; E. Nègre, *Top. gén. de la France,* I (1990), p. 24, où ces formes sont toutes rattachées à la base **alis-* sous le n° 1016.

[13] Krahe, «Struktur...», p. 296 et le tableau comparatif qui lui fait face; lexique, p. 315. Cf. aussi «Alteurop. Flussn.» (cité n. 9), p. 205-207.

asmète «être près de vêler», *Esneux, Crisnée,* etc.[14]). Il faut reconnaître d'ailleurs qu'une base hydronymique de forme **am-*, si elle est bien établie par la comparaison (e. a. par le nom de l'*Ems*, ant. *Amisia,* et de plusieurs rivières homonymes d'Allemagne)[15], a un statut plus mal défini encore au sein de la famille i.-e. que ne sont **ar-* ou **al-* auxquels aboutit l'analyse de nombreux hydronymes. L'absence d'alternance vocalique (on ne connaît pas de **em-, *om-* préhistoriques), le fait que ses représentants se limitent à l'Asie Mineure (hittite), à la Grèce et à la péninsule balkanique (albanais), avec le sens technique de «canal d'écoulement ou d'irrigation» ou de «lit d'une rivière», ferait soupçonner un très ancien emprunt fait par certains dialectes i.-e. à des langues de l'Asie antérieure ou du monde égéen, via l'Europe orientale qui dans la préhistoire récente a adopté des techniques agricoles venues de l'Est. Cette incertitude, au demeurant, n'affecte en rien la démonstration esquissée ici.

3. La *Brouffe* de Mariembourg et les formations bi-suffixales en *-f-le*

On nomme *Brouffe* un affluent gauche de l'Eau-Blanche à Mariembourg (Ph 63); la rivière avait autrefois donné son nom à la seigneurie acquise par Charles-Quint (1542), noyau de la future place-forte, dont une église s'appelle aujourd'hui encore «Notre-Dame de la *Brouffe*».

Les formes anciennes, particulièrement instructives en l'espèce, mettent en évidence un curieux type de formation hydronymique à double suffixe, dont le second comporte un *-l-* comme dans le cas d'*Amberloup* étudié ici l'an dernier (t. 79, p. 136-141). Mais, à la différence de celui-ci, comme du nom de la *Gileppe* (cf. *ibid.*, note de corr. p. 149), ce suffixe intervient ici après l'élé-

[14] L'*s* de noms comme *Biesme, Lasne,* où il est muet, n'est pas étymologique; *Frasnes*(-lez-Buissenal) ou (-lez-Gosselies), où il est légitime [*fraxinu(m)*] appartiennent resp. à la zone picarde ou wallo-picarde.

[15] Krahe, «Struktur...», p. 312-313; *Unsere ältesten Flussnamen* (Wiesbaden, 1964), p. 42. – Un rapprochement avec le pré-celt. **am-* avait été suggéré en 1954 par J. Herbillon (*BTD,* 28, p. 217), qui y rapportait aussi *Amanium,* nom anc. d'Amay (H 28), sans la justification géographique indispensable.

ment *-f-* où l'empreinte germanique n'est pas douteuse, quelle qu'en soit l'étymologie, objet d'une vieille controverse toujours pendante[16].

1° Le cas le mieux attesté est celui de la *Brouffe,* parce que l'ancienne forme à *-l-* reste vivante dans la graphie jusqu'au milieu du Moyen Âge : 868-869 « *Verofele* in pago Lommensi»; 1134 «terra de *Veroflo* ..., *Verofilo*»; 1180 *de Vereflo;* XIIe-XIIIe s. *Verofle;* XVIe s. *Vrouffe, Wrouffe*; 1577 *Berouffle.* – Roland y voyait avec vraisemblance le radical du nom du *Viroin*[17], rivière dont la Brouffe est tributaire, avec le suffixe en *-ffe* (cf. *Sombreffe*, anc. *Sombrefia*) indiquant un lieu ou un habitat baigné par un cours d'eau (la *Sombre* à Sombreffe). Dès lors, le prototype peut être – avec les réserves qui s'imposent – un francique **wiru-af-ilō* > roman **verú-(e)f-(i)le* (fém.), construit sur la forme ancienne du nom du Viroin, à savoir **Virua* (XIIe s. *Virve*), cf. *Vierves* (Ph 81), au XIIe s. *Virvia,* et dont est dérivé **Virunus* qui a prévalu. La même combinaison suffixale se retrouve dans les quelques noms qui suivent.

2° *Fenffe*, nom qui désigne aujourd'hui une dépendance de Ciergnon (D 81), a désigné un petit affluent droit de la Lesse près de la localité du même nom, né à Mont-Gauthier. – Les formes anciennes : 1243 *Fenffle,* 1317 *Fenfle,* ont été expliquées par Roland comme construites sur le radical germ. *fan-, fen-* «fagne»[18], et rapprochées du nom de la *Vennep* des Pays-Bas

[16] On trouvera les éléments essentiels du problème, très complexe, et pour lequel on ne dispose pas de formes antérieures aux colonisations germaniques, chez A. Carnoy, «Les n. de lieux en *-effe* et en *-eppe*», dans *Bull. philol. et hist.* (Bruxelles), 1 (1920), p. 145-146 (comm.); Id., «Les n. en *-eppe* ont-ils un substrat celtique?», dans *RBPH,* 18 (1939), p. 269-270 (comm.); Id., «Het Waalsch suffix *-effe*», dans *BTD,* 16 (1942), p. 21-30; Id., *Orig.* (1948), s. *Aineffe*; J. Haust, *BTD.,* 15 (1941), p. 262-263 (à propos de travaux de J. Schnetz et de W. Kaspers, dans *ZNF,* 15 [1939]); A. Bach, *Deutsche Namenkunde,* II, 1 (Heidelberg, 1953), § 183-187, p. 151-154; H. Dittmayer, *Das* apa-*Problem* (Leuven, 1955) et c. r. de E. Schwartz, *BNF,* 7 (1956), p. 210-211 et de J. Herbillon, *BTD,* 30 (1956), p. 333; H. Krahe, *Unsere ält. Flussn.* (cité n. 15), p. 93-95; E. Negre, *Top. gén. de la France,* I (1990), n° 1020, p. 27 sv. – Il est possible que la question n'admette pas de solution unique, mais que dans le type *-effe,* géographiquement limité, se soient fondus deux lexèmes différents, dont celui qui survit dans la variante *-eppe.*

[17] C. G. Roland, *Toponymie namuroise* (= *Ann. Soc. archéol. de Namur*, 1899-1900), p. 172-173.

[18] Roland, *ibidem,* p. 192.

(anc. *Fenn-epa, Venn-apa*), lequel montre la persistance, en milieu «paléo-rhénan», de l'élément pré-germ. **apā-* «eau vive, rivière».

3° *Leffe,* siège de l'ancienne abbaye bien connue de Dinant, à l'embouchure d'un petit affluent droit de la Meuse né de divers ruisseaux aux environs d'Achêne (auj. *ruisseau des Fonds de Leffe,* wall. *Lèfe*), et qui a donné son nom au lieu-dit. Les formes médiévales sont en effet construites sur ce même *-f-le* : 1152 *Leffle,* 1220 *Leffliensis* (adj.); toutefois, le radical n'en est pas clair : l'hypothèse de J.-H. Michel, qui rapproche le nom *Lièvre, Liévrette* d'une rivière d'Alsace, affluent de l'Ill (1105 *Lebra,* all. *Leber*), reste, de son propre aveu, «à justifier phonétiquement»[19]; elle ne rend en effet pas compte du *-le* final de Leffle; sans doute les noms invoqués de *Duffel* (Anv., 1136 *Dufla*) et de *Duffel* (terroir de Nimègue-Clèves, anc. *Dubla, pagus Dublensis* > déb. XIIIe s. *Dufla*)[20] montrent que le radical peut avoir comporté un *-b-* [on a pensé pour *Leffe* au celt. cont. **lab(a)ro-* «bavard, bruyant»[21], à analyser **lab-(a)ro-* ?[22]], ce qui exclurait la présence du suffixe en *-ff-;* mais, même en ce cas, l'adjonction d'un second suffixe *-l-,* et donc l'alignement de *Leffle* sur *Fenffle, Verofle,* resteraient significatifs de la relative vitalité du type.

4° Au témoignage de Roland[23], les anciens documents fournissent des formes telles que *Nefla* (1158), *Neflia* (1202), *Neffle* (1259), *Nefle* (1393), etc., qui doivent se rapporter à l'un ou à l'autre des *Neffe (Laneffe)* que possède la toponymie wallonne, l'un et l'autre dans l'Entre-Sambre-et-Meuse; ces formes demanderaient vérification à la fois comme lecture et comme

[19] J.-H. Michel, «Notes sur qq. toponymes celt. de Belgique», dans *XLVIIe Congr. de la Fédér. des cercles d'archéol. et d'hist. de Belg.* (Nivelles 1984), III, p. 128. Il existe aussi une *Laber* en Bavière, pays d'ancien peuplement celtique.

[20] Voir aussi les formes anciennes chez Gysselng, *Top. Woordenboek,* sous ces noms, p. 289.

[21] Michel, *ibidem,* p. 192 et comm. pers.

[22] Analyse purement théorique, que ne confirment (ni n'infirment) les répondants insulaires de **lab(a)ro-* (v. irl. *labar* «éloquent, arrogant», 3e pers. sg. *labraid* «il parle», gall. *llafar* «bavard, loquace», etc.) : voir X. Delamarre, *Dict. de la langue gauloise*[2] (Paris, 2003), p. 195. On manque de correspondants i.-e. pour ce groupe, qui peut être d'origine onomatopéique comme celui du lat. *labia, lābra* (nt. pl.) «lèvres», germ. *lippe,* etc. Il n'en reste pas moins qu'une rac. *labr-* est impossible : le *-r-* doit être un élément suffixal à l'origine, ce qu'il est visiblement en latin dans *lāb-ro-* en face de *lab-io-*.

[23] Roland, *Toponymie nam.* (cité n. 17), p. 349-350.

identification[24]; en outre, le radical, ici non plus, n'est pas assuré : l'ambiguïté inhérente au *N-* initial, l'interférence possible ou probable du type *Nève (ri de -)*, w. *Néf (ri d'-)*, attesté aux confins du Condroz et de la Famenne[25], et qui ouvre diverses perspectives étymologiques, sont autant de facteurs incitant à la prudence; mais les formes médiévales en *-fle*, où *-le* ne saurait être qu'adventice, n'en gardent pas moins leur valeur d'exemple au même titre que *Leffe*.

L'incertitude étymologique interdit a priori de faire état de la série *Maffe, Maffle,* avec laquelle on sort de la province de Namur pour pénétrer loin en Hainaut : il se peut en effet que *-le* des formes médiévales (*Maules*, etc.) ne soit pas ici un suffixe[26].

D'ailleurs, on ne saurait confondre ce dernier avec les finales susceptibles de représenter, comme dans le nom d'*Amberloup,* soit le diminutif latin *-ula* (au fém.), improductif de très bonne heure et supplanté par la forme plus expressive *-ella,* et lui-même peut-être adapté d'un suffixe celtique en *-l-*. À cette catégorie appartient la série de *Dave* (anc. *Daveles*), *Modave* (1143 *Mandaule,* à lire sans doute *Mandavle*)[27], qu'on serait tenté de rapprocher de la nôtre.

En effet, placé *après* le suffixe germanique (ou germanisé) en *-f-,* l'élément *-l-* ne saurait s'être introduit dans nos régions avant la colonisation franque, et c'est donc entre Meuse et Rhin qu'on est porté à chercher la genèse de cette combinaison. Bien que rares, les suffixes en *-l-* ne font pas défaut dans l'onomastique néerlandaise ou ouest-allemande. Ad. Bach, dans son grand traité[28], cite p. ex. l'hydr. *Södel* (Hesse), au Xe s. *Sodila,* d'un mha. *sôt* «source, not. minérale», mod. *Sod* litt. «bouillonnement», cf. la loc. de Bad *Soden* dans la vallée du Main, – ou le top. *Breyell* (Rhénanie), en 1118 *Breidele,* de *brēd*

[24] Aucune d'elles ne figure dans les répertoires de VINCENT (1927) et de GYSSELING (1960), sauf, chez Vincent, 1259 *Neffle*, identifié à la loc. de Neffe (w. *a Néfe*) près Bouvignes-sur-Meuse (D 38), sur la rive gauche de la Meuse (§61 a, p. 49).

[25] Ph. GAVRAY-BATY, *Le vocab. toponym. du ban de Fronville* (Liège et Paris, 1944), p. 139.

[26] Les noms sont commodément réunis chez J.-J. JESPERS, *Dict. des n. de lieux en Wallonie et à Bruxelles* (Bruxelles, 2005). Pour l'étym., v. la discussion chez CARNOY, *Orig.*, II (1949), s. *Maffles* [sic], p. 428.

[27] Voir MICHEL, art. cité (n. 19), p. 121 (avec des réserves touchant les n°s 6 à 8).

[28] Cf. BACH, *Dtsch. Namenk.*, II, 1, §246-247, p. 218.

«large», nl. *breed*, all. *breit*, adj. spécifiquement germanique. D'après les vestiges subsistants, son emploi est comparable à celui qu'on constate en latin et en celtique (cf. *BTD*, 79, p. 139) : appartenance, dépendance, ressemblance, écrivait Ad. Bach (cf. n. 28). Or, en Belgique, cette formation complexe apparaît limitée au bassin de la Meuse moyenne (en fait la province de Namur), soit à une partie de l'ancien domaine francique habitée auparavant par des «Germains cisrhénans», Celtes périphériques dont la langue, à en juger par quelques indices, comportait comme leur civilisation de fortes survivances paléo-européennes [29]. Or, à côté de noms créés en germanique même comme ceux qui viennent d'être cités, cette formation comprend aussi, et surtout, des noms dont le radical est obscur ou manifestement prégermanique, ainsi : l'*Ijsel* des Pays-Bas, où, sous les graphies anciennes *Hisla* (fin VIIIe et IXe s.), *Isla* (XIe s.), *Isela* (XIIe s.) [30], on reconnaît sans peine le radical paléo-eur. **is-* (< i.-e. **eis-* «s'élancer avec vivacité») qui fournit tant d'hydronymes d'Europe, depuis l'*Yser* de Flandre jusqu'à l'*Isar* bavaroise, en passant par l'*Oise* (ant. *Isara*) du Bassin parisien, et sans doute aussi l'*Ischl* affl. de la Traun (Autriche), dont la forme anc. *Iscala* (890) [31] révèle le double suffixe dont l'un est celui de l'*Ijs(sch)e* du Brabant flamand; – l'*Urtella*, nom ancien (819) d'un ruisseau Sensbach dans le bassin du Neckar (r. dr.), près d'Erbach im Odenwald (Hesse) [32], qui aurait dû être cité l'an dernier à propos du nom de l'Ourthe; dans cette «marche» superficiellement romanisée de la Germanie, *Urtella* doit être, non une forme originelle, mais l'adaptation par un clerc d'un celt. **Urt-e(?)lā-*. – Il semble même que le nom *Appelbach* d'un tributaire de la Nahe (Rhén.-Pal. : en 893 *Ap(p)ula*) [33] conserve sous for-

[29] Loicq, *BTD*, 68 (1996), p. 258 sv. et, pour la langue, p. 263 sv.; *Le n. des Germains dans l'Antiquité* (CDT, t. à p. sect. wall., n° 10 = *BTD*, 77 [2005]), p. 104 sv.; exposé plus succinct, *Rev. ét. lat.*, 85 (2007), p. 104 sv.

[30] Gysseling, *Top. Woordenboek* (1960), s. *IJsel*.

[31] Bach, *ibidem* (n. 16), dont on comprend mal les réserves touchant l'étymologie.

[32] Bach, *ibid.*, p. 219.

[33] Bach, *ibid.*, §188, p. 154; §246-247, p. 218; Krahe, *Ält. Flussn.*, p. 42. – Une localité riveraine porte le nom de *Münsterappel*, et un ruisseau du Rheingau celui, à peine déguisé, d'*Apfelbach*.

me à demi-lexicale ce qui, en composition, a fourni l'original des *Brouffe, Fenffe,* etc.

Ainsi analysé en un paléo-eur. **apā-* «eau vive» + **-e(?)lâ-* (fém.), litt. «(rivière) conçue comme active», ce double suffixe peut apparaître redondant. Mais on ne saurait oublier, d'une part, que nous ne saisissons que des débris épars d'un système aboli et que, d'autre part, le deuxième suffixe peut avoir pris en s'affaiblissant la valeur affective, familière, voire nettement populaire, qu'avaient vers le même temps les «diminutifs» dans le latin parlé en Gaule, lequel privilégiait des formes comme *auricula(m)* pour l'«oreille» (class. *auris*), *soliculu(m)* pour le «soleil» (class. *sol*), etc. Les noms de petites rivières se prêtaient à cet emploi plus que les noms de localités. D'ailleurs, commençant par une voyelle, entamé par la mutation germ. *p* >*f* dans les secteurs où elle s'est produite, le suff. *-apa, -afa* n'avait, pour survivre [34], que trois ressources : 1° le *j* des dérivés en *-ja* (*-appja* > rom. *-appa, -eppe*) – c'est le type *Jemappes, Jemeppe* –, qui ne paraît s'appliquer que secondairement à des cours d'eau ; 2° la substitution de suffixes (ex. 915 *Brun-afa* > mod. *Braunlauf,* affl. droit de l'Our près de Saint-Vith) ; 3° l'adjonction d'un second suffixe, où *-ela*, qui éveillait d'anciennes réminiscences familières, convenait à de modestes cours d'eau.

4. Du renforcement de suffixes dans des dérivés d'hydronymes

Il est curieux d'observer comme les suffixations romanes ont fait usage de procédés identiques, *mutatis mutandis.* Le nom d'*Ansuelle,* qui désigne le plateau où, à Anderlues (Th 11), la Haine prend sa source, fournit l'occasion d'en passer en revue quelques-uns, en montrant la complexité et aussi, parfois, l'obscurité des faits.

À côté du suffixe de «diminutif» bien connu *-ulus, -ula, -ulum* (d'un anc. **-elo-* où le *e* passait régulièrement à *o* devant *l*, lui-même vélaire devant *o, u, a*), le latin classique a connu avec la

[34] Bach, *ibid.*, § 184, p. 152, cite des cas de disparition complète du suff. en *-f-*, ainsi *Esch* dans le Taunus, qui était encore *Eschfe* vers 1300.

même valeur sémantique une combinaison de l'ancien suff. *-*k(o)*-, etc. (cf. les adjectifs en *-icus* du type *cīvicus*) et du précédent : de là *-culus, -cula,* etc. ; cette combinaison a été affectée aux noms de la 3e déclinaison, c'est-à-dire aux thèmes en *-i-, -u-* (*pellicula* de *pellis* «peau») et en consonnes (*vāsculum* de *vās* «vase»); mais on trouve déjà chez Varron (Ier s. av. J.-C.) *nigriculus* «noirâtre» de *niger* (thème *nigro-*). Ces suffixes *-ulus, -culus* étaient, pour des raisons analogues à celles qui viennent d'être exposées, condamnés à se renforcer par gémination expressive de *-l-*, ce qui faisait avancer l'accent (*-éllus,* etc.) : aucune valeur diminutive n'est perceptible dans des mots comme *orteil* (*articulus,* de *artus* «membre, articulation») ou *sommeil* (*somniculum,* de *somnium*), et c'est sur *vāscellum, vāscella* que reposent nos *vaisseau, vaisselle;* et ainsi pour *nacelle (navicella), monceau (monticellus),* etc.

Ce sont ces suffixes renforcés qui, avec les représentants de *-ālis* [w. *-al(e)*] et de *-itta* (w. *-ète,* fr. *-ette*), se rencontrent le plus fréquemment en toponymie, dans les dénominations ayant plus ou moins valeur diminutive [35] : *Marcinelle* à côté de *Marchienne* (lui-même dérivé), etc. ; c'est d'un type *-*ollus, -a, *-*iollus, *-a* du latin populaire que procèdent les nombreux diminutifs en *-œil* (*Briffœil* Ht, en reg. de *Braffe*), *-oul(le)*[*Ramioul* Lg, en reg. de *Ramet*], *-oux (Floriffoux* Na, en reg. de *Floreffe),* etc., qui tous portent l'accent; et ce, bien que le classique *-olus, -a* soit souvent rétabli par les clercs du Moyen Âge; à vrai dire d'ailleurs, le latin ancien avait déjà fourni un modèle avec le type *-iólus, -ióla,* où l'accent, initialement sur l'antépénultième (*-iolus*), s'était reporté sur la pénultième en raison de la «yodisation» du *i* en hiatus : de là *filleul, -e (filiólus, -óla), glaïeul (gladiólus,* dim. de *gladius* «épée»), etc.

Ce qui survivait des suffixes *-olus, -a, -ellus, -a* s'est aussi combiné dans la toponymie wallonne avec le type populaire *-ittus, -itta* pour former *-el-et(te)* qui apparaît dans des toponymes tels

[35] Les divers suffixes utilisés dans la toponymie belge sont énumérés, dans une perspective strictement synchronique, chez VINCENT, *Noms de lieux,* §21-26, p. 17-22 (renvoi à ses travaux antérieurs, n. 2, p. 17).

que *Jaucelette* et *Jauchelette* (BW), du nom roman de la Gette (w. *Djauce*).

Aux quelques exemples de *-cellus, -cella* donnés par A. Vincent[36], il y a lieu de joindre les deux que voici, situés l'un et l'autre à la source d'un cours d'eau :

a) Ansuelle, nom d'un l.-d. d'Anderlues dont les formes romanes anciennes *Haincuelles, Hanecueles* (XIIe s.), *Ha(i)nechueles* (XIVe s.) établissent formellement le lien avec celui de la *Haine*; avec la forme latine de 1190 *de Haineceolis* (abl. pl.), elles rappellent la curieuse diphtongaison qu'on observe dans *Wasmuel* (Mo 28) [1118 *Gamiolo,* 1184 *Wamiolo* (abl. sg.)], de *Wasmes,* dont le ruisseau *Elwasme(s),* e. a., montre l'origine hydronymique, – et peut-être aussi dans *Popuelles* (To 36); la prononciation sifflante ou chuintante de la consonne intérieure du nom, que rend mal le *Haincuelles* médiéval, garantit qu'on est bien en présence d'un suffixe *-cella.* Ainsi ce dérivé de **Hag-ina*[37] prend place à côté de *Haneton* (s.-affl. de la Haine à Boussu et Saint-Ghislain, cf. le hameau *Hanneton* à Boussu [Mo 39]), lui-même exemple intéressant (unique en Wallonie ?) et ancien[38] d'un renforcement du suff. hydronymique *-on* par une consonne étrangère au radical empruntée au suff. diminutif *-et*; elle est ici présent sous cette forme masculine (< *-ittus*) dans *Houyet* (D 80), dim. de *Huy* en tant qu'hydronyme, et ancien concurrent germanique possible du nom celtique **Lecia* de la Lesse;

b) Linciaux, w. *Lincia,* dépendance de Ciney (D 25), où prend naissance le ruisseau de *Lenio* à l'origine de *Leignon* (747 [cop. XIIIe s.] «*Lenione*... in pago Condrustinse»), se dénonce comme appartenant au même groupe suffixal, ainsi que l'avait vu Roland, qui n'expliquait toutefois pas la forme[39] : 1314 *Linceal(z),* XVIe s. *Linchaulx, Linceau,* d'où l'on peut avec Carnoy (*Orig.,* s. *Linciaux*) inférer un prototype **Leni-cellu(m).*

[36] VINCENT, ouvr. cité, § 23, p. 21.

[37] Voir les formes anciennes citées pour *Hainaut, Haine* (hydr.), *Haine* (-St-Pierre), etc., chez GYSSELING.

[38] Selon GYSSELING, s. *Hanneton,* la forme *Haneton* de 965 appartient à un faux document de la fin du XIIe s.

[39] ROLAND, *Top. nam.,* p. 204-206.

Ainsi, à cet égard comme à tant d'autres, la toponymie porte témoignage pour des faits qui intéressent la linguistique générale, et peut aider à les situer dans le temps.

5. Le *ruy de Forchon* de l'Ardenne liégeoise

C'est l'ancien nom du ruisseau de *Chefna* (w. *Tchèm'nâ*)[40], appelé aujourd'hui *la Chefna,* affluent droit de l'Amblève à Quareux (L 119) : 1516 «ry condist de *Forchon*», 1572 «riewe de *Forchon*», 1664 «le ruy de *Fourchon*», etc. L. Remacle confessait il y a trente ans : «le sens de ce mot de l'aw. est inconnu», sans autre précision[41]. Sans vouloir paraître se mesurer avec cet éminent wallonisant, qui était là, en outre, sur son terrain de prédilection, il sera permis d'invoquer l'adage d'un autre maître liégeois : *nulla jurare in verba magistri,* en regrettant que Remacle n'ait pas donné ses raisons d'écarter la famille de w. *fotche, fortcheûre* (Haust, *DL,* p. 276 dr. et 277) qui vient immédiatement à l'esprit. Un aw. **fortchon* n'aurait-il pas précédé de *fortcheûre,* susceptible d'avoir subi l'influence du fr. *fourchure*, et qui ne figure pas, p. ex., dans le dictionnaire malmédyen de Villers[42] ? Le radical *fortch-* s'est prêté avec cet emploi à diverses suffixations : à Jupille p. ex., un «fourchon d'arbre» s'est dit *fortch'rê* (*DL,* 277), qui serait en fr. **forchereau.* A priori, deux directions sembleraient pouvoir être explorées, si l'on découvrait des données permettant une approche plus serrée du problème. L'une s'appuie sur l'expression *ruy de ...,* qui appelle un lieu-dit, l'autre sur le suffixe *-on* qui fait penser à un instrument.

1° *Forchon* ne ferait-il pas référence à une particularité topographique ou administrative, par analogie avec l'enfourchure d'un arbre ? La Chefna forme en effet la limite de Remouchamps et de Stoumont, c'est-à-dire, historiquement, la frontière entre

[40] Plutôt que le nom médiéval (et sans doute antique) de *Dulnosus,* qui serait le Ninglinspo, plus en aval (voir la n. suiv.).

[41] L. Remacle, *Toponymie de Stoumont, Rahier et Francorchamps* (Liège, 1973-1977), p. 147-148.

[42] A.-F. Villers, *Le dict. wallon-françois (Malmedy)* [1793], rééd. par J. Lechanteur (Mém. CTD, sect. wall., 19; Liège, 1999), s. v. *fortchète.*

le duché de Luxembourg et la principauté de Stavelot-Malmedy[43] ? C'est l'un des sens du fr. *fourchon,* dont un aw. **fortchon* serait l'exact correspondant; et on sait qu'à Liège le groupe a servi jusqu'au XIXe siècle à désigner des bifurcations de l'Ourthe (le *Fourchu-fossé* d'Angleur-Grivegnée, connu depuis 1276[44]) ou de la Meuse (le l.-d. *la Fourchette* à Bressoux[45]). On connaît aussi les emplois similaires de *fourche* en français[46]. Mais la Chefna, cours d'eau modeste, n'est pas de ceux qui naissent de la réunion de deux ruisseaux, laquelle aurait pu porter ce nom dans cette fagne boisée dépourvue de points de repères. On penserait donc plutôt à un ancien lieu-dit près de Quareux, désignant le confluent avec l'Amblève considéré depuis l'aval, mais il resterait à savoir pourquoi ce terme aurait été fixé là plutôt qu'un peu plus en aval, p. ex., à l'embouchure du Ninglinspo. Peut-être la réponse est-elle inscrite dans le nom même du hameau où notre rivière prend naissance; mais, en même temps, ce nom suggère une autre piste.

2° En effet, le nom de *Tchèm'nâ, Tchèfnâ* indique que, depuis le hameau homonyme (auj. Ville-au-Bois [Aywaille]), le ruisseau était longé par des charbonniers (aw. *tchèmnîs*), suivant le sentier difficile (l'actuel GR 571) qui relie Spa à l'Amblève : le nom, longtemps inexpliqué, doit être, avec un suffixe correspondant au fr. *-ard,* apparenté au type *Tchèm'neû* (fr. rég. *Chefneux*), lequel représente **carbonētu(m)* «endroit où l'on exploite le charbon (de bois)»[47]. Ne serait-ce pas vers les usages, les installations, voire les moyens de transport propres à cette corporation qu'il convient d'orienter la recherche ? On peut voir par le *FEW* de von Wartburg (III, 889 a; 898 a) comme par le *REW*^{3} de Meyer-Lübke (3593, avec le renvoi à G. Rohlfs), combien sont nombreux, dans le domaine gallo-roman comme dans toute la

[43] Cf. le texte de 1741 cité par REMACLE, ouvr. cité (n. 41), p. 147 : «au *ruy de forchon* qui fait la séparation du Pays de Stavelot avec celuy de Luxembourg».

[44] Voir Th. GOBERT, *Les rues de Liège*^{3}, V (1976), p. 249 sv.; plus brefs, R. DALEM et A. NELISSSEN, *Mille ans de navigation sur l'Ourthe* (Bomal-s.-O., 1973), p. 12 et 65.

[45] J. GOBERT, *Parlons un peu de Bressoux* (Bressoux, 1932), p. 19.

[46] Cf. p. ex., dans le *TLF,* VIII (1980), p. 1158, la citation de l'écrivain J. DE PESQUIDOUX : «à la hauteur de la *fourche* de l'Orne ...».

[47] J. RENARD, «Top. de la commune de Wandre» [L 52], dans *Bull. Inst. arch. liég.,* 85 (1973), p. 134. – Pour *Chefna,* v. REMACLE, ouvr. cité (n. 41), p. 154 (avec blibliogr.).

Romania, les emplois techniques de la famille de *fourche, fourchon :* l'ancien nom de *ruy de Forchon* entrerait alors dans la catégorie des hydronymes tirés, via un nom de lieu-dit, d'une technique jugée caractéristique, avec le type *Stordeur, Tordoir* (*BTD,* 79, p. 149) ou le *Maca* de Maffe (D 33) près d'Havelange, sans compter les innombrables «moulins» ou «biefs» (*bi, biez*). Il n'est pas jusqu'à l'énigmatique *fourgon* qui, dans ce contexte de «charbonnerie», n'attire l'attention : un texte médiéval de contenu technologique n'associe-t-il pas *four* et *forchons,* avec une variante *furgons* [48] ? Le hameau «des charbonniers» (Ville-au-Bois) n'aurait-il pas tiré une dénomination populaire *fortchon* d'une installation de semi-combustion du bois comportant un dispositif en fourche ? Autant de questions laissées à la sagacité d'un dialectologue-ethnologue plus averti.

Jean Loicq

[48] Dans *De l'oustillement au villain,* cité chez Tobler-Lommatsch, *Altfranz. Wb.,* III, 2 (1962), s. *forchon.*

Goropius Becanus en de toponymie

In deze bijdrage probeer ik te achterhalen in hoever er voor de toponymie iets te leren valt uit het werk van Goropius Becanus, en meer bepaald uit zijn *Origines Antwerpianae*.[1] Voor een goed begrip lijkt het nuttig vooraf een korte schets te geven van de man, zijn werk en zijn methode.

1. Leven en werk van Goropius Becanus

De auteur die ons hier bezighoudt, werd in 1518 of 1519 geboren in het Nederlandse Hilvarenbeek (Noord-Brabant) en overleed rond 1572.[2] Hij heette eigenlijk Jan van Gorp, naar de Hilvarenbeekse wijk Gorp, maar nam, zoals gebruikelijk bij de humanisten, een Latijnse naam aan. Die bestond uit gelatiniseerde afleidingen van de wijknaam *Gorp* en de nederzettingsnaam *Beek*, de oorspronkelijke benaming van Hilvarenbeek. Jan van Gorp uit Beek heette dus Johannes Goropius Becanus. Goropius was een bekwame arts, maar verkoos uiteindelijk taalkundige en historische studies boven de geneeskunde. Op die terreinen werd hij een buitengewoon productieve veelschrijver. Echter niet zómaar een schrijver. In de woorden van wijlen professor J.F. Vanderheyden : *In de geschiedenis van de taalkunde is hij berucht wegens zijn theorieën over de hoge ouderdom van het Nederlands en over de voortreffelijkheid van zijn moedertaal, en wegens de tot staving van deze opvattingen ingeroepen of voorgestelde*

[1] Becanus 1569. Hij kreeg in 1563 toestemming van het Antwerpse stadsbestuur om de geschiedenis van de stad te schrijven (Deneire 2006 :21) en verwierf het privilegie tot drukken op 14.12.1567; het werk verscheen in 1569.

[2] Gewoonlijk vindt men 1518-1572, bijv. in Le Roy 1885 :120, Vanderheyden 1959 :93. Zowel over de precieze geboorte- als sterfdatum blijkt echter enige onzekerheid gerezen : Frederickx 1972 :129, Van Hal 2006 :304.

etymologieën.[3] Om te beginnen huldigde Becanus de stelling dat het Nederlands de oudste taal was, de oertaal waaruit alle andere talen zouden zijn voortgesproten. Ze heet immers niet voor niets *Duyts*, wat volgens Becanus niets anders is dan Douts = d'Oudste![4] Deze stelling verdedigde hij in de negen boeken van zijn *Origines Antwerpianae*, waarin hij zelfs beweert dat het Antwerpse dialect de Paradijstaal zou geweest zijn.[5]

Het Nederlands was volgens hem niet alleen de oudste, het was tevens de beste taal. Immers, in het Nederlands is de naamgeving zo voortreffelijk dat men er door het zoeken van het «etymon» gemakkelijk en met zekerheid tot de juiste kennis van de ware aard van het genoemde ding kan doordringen. Becanus geloofde dus dat er een wezenlijke band bestaat tussen vorm en inhoud van een woord.[6] Dat in de Nederlandse taal het natuurlijke verband tussen naam en ding zo schitterend tot uiting kwam, bewees volgens Becanus niet alleen haar voortreffelijkheid. Het was tevens een extra bewijs voor de oudheid van het Nederlands. Immers, het is normaliter in de oudste taal dat dit organische verband nog het beste tot uiting moest komen. Door de etymologische verklaring van talrijke Nederlandse en niet-Nederlandse woorden en namen heeft hij getracht zijn stellingen te staven.

Ondanks de bizarrerie van die stellingen mag bij de evaluatie van zijn werk toch ook een positieve noot niet ontbreken. Het is

[3] VANDERHEYDEN 1959 :93. Ook verdere gegevens over de figuur van Becanus werden aan deze bron ontleend, tenzij anders vermeld. Dezelfde en andere gegevens vindt men namelijk bijvoorbeeld ook in FREDERICKX 1972, NABORN 1995, DENEIRE 2006, VAN HAL 2006. Vgl. ook de beoordeling van LE ROY (1885 :121) : «Ses écrits présentent un mélange bizarre de théories aventureuses et d'observations de saine critique...».

[4] *Origines* p. 460.

[5] De voorvaderen van de Antwerpenaars, aldus Becanus, waren de Kimbren, die afstamden van de Japhieten. Ten tijde van de spraakverwarring te Babel waren deze laatsten niet aanwezig en ze behielden dus gaaf de taal die Adam sprak, d.i. het Nederlands. De etymologie van de oudste, de eerste eigennamen uit de wereldgeschiedenis bewijzen dat immers volgens Becanus, want *Adam* = *hat* ('haat') + *dam* ('dijk, dam'), hij vormde een dam tegen de haat van het serpent; zo is *Abel* = *hat* ('haat') + *bel* (belgen : 'oorlog voeren'), hij vecht tegen het kwaad (*Origines* p. 539-540). Daar het Nederlands de oertaal is, kunnen ook woorden uit bijvoorbeeld Latijn of Grieks vanuit het Nederlands geëtymologiseerd worden, zo is bijvoorbeeld Latijn *quercus* 'eik' volgens Becanus te herleiden tot *wer-cou* 'weert de koude' of *werc-hout* 'werkhout' (voorbeeld geciteerd in FREDERICKX 1971 :131).

[6] Sinds de Saussure weten taalkundigen thans dat het taalteken arbitrair is, conventioneel, en dat er geen intrinsiek verband bestaat tussen het taalteken en de werkelijkheid waarnaar het verwijst.

voor de taalkundigen van vandaag gemakkelijk om zich vrolijk te maken over zijn hersenspinsels en overigens heeft hij ook al vroeg veel kritiek gekregen, onder meer van Justus Lipsius, Desiderius Erasmus, Bonaventura Vulcanius en Lambrecht ten Kate. Toch is het werk van Goropius niet zonder verdienste. Hoewel hij humanistisch gevormd was, met bewondering voor de klassieke oudheid en de oude talen, gaf hij blijk van een enthousiaste belangstelling voor zijn moedertaal. Die geestdrift leidde enerzijds tot een overdreven verheerlijking van het Nederlands, maar anderzijds heeft zijn bezieling sommige taalgenoten aangezet tot de studie van de eigen taal, ze aangespoord om ze met meer ontzag, eerbied en liefde te benaderen, haar meer te gebruiken en te koesteren. Bovendien is Becanus wellicht de eerste geweest *die voor de oudheid van het Nederlands uitkwam en door vergelijking gekomen is tot een zekere groepering in de Germaanse talen (West, Oost en Noordgermaans)*.[7] NABORN besloot daarom zijn bijdrage aldus : *Becanus deserves more attention from historians and linguistics than he has received so far. Perhaps he made the first steps in the field of comparative historical linguistics*.[8] Overigens heeft zijn werk, hoewel dat thans zowat in de vergetelheid is geraakt, later toch veel invloed gehad. Zelfs tot op de dag van vandaag blijken auteurs van toponymische bijdragen soms nog (onbewust) schatplichtig te zijn aan Becanus.[9]

Vooral aan zijn «wilde» etymologische verklaringen van Nederlands taalgoed heeft Becanus zijn beruchtheid te danken. Ze zijn meestal zo onthutsend dat ze zelfs het ontstaan hebben gegeven aan de term «becanisme», als aanduiding van etymologische verklaringen waarbij lukraak met de woordgedeelten wordt geknutseld zonder rekening te houden met de meest elementaire «wetten» in zake klank- en betekeniswijziging.[10] De rest van

[7] VANDERHEYDEN o.c., p. 96-98.

[8] NABORN 1995 :85.

[9] Zie bijv. sub 4. Gevolgtrekkingen, i.v.m. *donk* en *lo*.

[10] Leibnitz in zijn *Nouveaux essais sur l'entendement humain* sprak van «goropiser» omdat *les étymologies étranges et souvent ridicules de Goropius Becanus ont passé en proverbe*. (VANDERHEYDEN o.c. p. 95). Zie ook LE ROY a.c., p. 122 : *Becanus s'égara dans des subtilités puériles et dans des combinations cabalistiques plus singulières les unes que les autres, pour forcer les faits ou plûtot les mots à lui donner raison ...*

deze bijdrage zal dat hopelijk duidelijk maken, te beginnen met een aantal voorbeelden.

2. Enkele voorbeelden van Becanus' etymologisch knutselwerk

Bij het etymologiseren ging Becanus nog te werk zoals zijn voorgangers in de oudheid. In dit verband onderscheidde NABORN bij hem de volgende technieken [11] :

- invoegen of toevoegen van letters (bijv. *swart* 'zwart' < *swar* 'zwaar')
- weglating (bijv. *alb* 'zuiver' < *al ab* 'volledig zuiver')
- vervanging (bijv. *as* 'voedsel, aas' = *at* (hij at)
- inversie, ook van lettergrepen.

Bovendien hield hij geen rekening met de lengte van vocalen indien dat in zijn kraam te pas kwam. Enkele voorbeelden van soortnamen en eigennamen mogen volstaan om Becanus' methode van etymologiseren te illustreren.

2.1. *Soortnamen*

Het woord *bier* zou volgens Becanus bestaan uit de elementen *bie-* ('bieden, aanbieden) en *-er* (met lange vocaal : 'eer, eerbied'); logisch, want je biedt iemand bier aan als eerbewijs (*honor*). Overigens kan het volgens Becanus ook gaan om *bie-* ('bij') en *-er* ('eer'), zodat het woord ons aanspoort om bij het drinken nooit de eerbaarheid of het fatsoen (*honestas*) te vergeten. [12]

De betekenis van *pruim* ligt voor de hand. Het woord bestaat uit *pur* 'puur' en *ruim* 'ontruimen', want ruimt de pruim de darmen niet, maakt ze die niet zuiver, puur? Een varken is dom,

[11] NABORN 1995 :81. Voorbeelden uit Becanus' *Hermathena*, niet uit *Origines*.

[12] *Origines* p. 527 : BIE idem est quod praebeo vel praebe, sive offer; ER, longa vocali, honorem signat. BIER igitur composite atque contracte in unam syllabam, idem est quod praebe sive offer honorem vel praebeo honorem. Of : Verum nihil immutato sono componi potest à praepositione & nomine, ut sit à BI, id est apud; & ER, id est honore, qua quidem ratione monemur in potando nos nunquam debere honestatis oblivisci.

want dat blijkt duidelijk uit de etymologie : *verken* bestaat uit *ver* 'ver' + *ken* 'kennen', dus een varken staat ver van kennis. [13]

Een typisch onderdeel van Becanus' methode is het principe van de omkeerbaarheid : volgens hem zijn er woorden die, als je ze omdraait, het tegengestelde betekenen of althans een essentieel bestanddeel bevatten met de tegengestelde betekenis. [14] Eén van die woorden die omgekeerd het tegenovergestelde betekenen, is bijvoorbeeld *barg* 'berg', omgekeerd *grab* 'graf, put'. [15] Andere voorbeelden zijn *put* en *tup* 'top' (dat de vocalen van *put* en *top* niet helemaal overeenkomen, zal Goropius een zorg wezen) of *hol* en *lo(h)*, waarover verder meer. Het woord *alp* 'berg' ontstond volgens Becanus uit *al-op* 'helemaal boven' en staat tegenover zijn spiegelbeeld *pla* 'plat'. [16]

2.2. *Eigennamen*

Boven (in voetnoot) werden al Becanus' zogenaamde «etymologieën» vermeld van *Adam* en *Abel*. Ook andere Bijbelse namen verklaart hij uit het Nederlands (Antwerps) : *Eva* kan bestaan uit *Eu* 'eeuw' + *vat*, maar ook uit de *e* van *eten* + *vat*, want zij is de ontvangster van het goddelijke zaad; *Kain* ontleende zijn naam aan *cat* «kwaad, slecht» + *ent/eint* «eind», want hij kwam slecht aan zijn einde. [17]

De namen van volksstammen krijgen bij Becanus eveneens veel aandacht. Zo gaat hij uitvoerig in op de etymologie van de benaming *Germanen* en verklaart hij de naam van de Belgen uit *balgen, belgen* 'vechten' en die van de Bellovaken uit *Belgovacen* als 'Belgen waakt'! [18] De naam van de Nerviërs zou dan weer komen uit *ner-wijs*, d.w.z. wijs in het verwerven van de dingen die voor het leven noodzakelijk zijn, waarbij *ner* 'nering' is, zoals

[13] De laatste twee voorbeelden worden geciteerd door VAN HAL 2006 :306.
[14] *Origines* p. 42.
[15] *Origines* p. 23 : *Barg* vnum de illis quę conuersa contrarium notāt; over *barg-grab* ook p. 694.
[16] Voorbeeld geciteerd in FREDERICKX 1972 :132.
[17] *Origines* p. 540. In het (oudere) Antwerpse dialect klinkt «kwaad» als «kaat». Ook niet-bijbelse namen behandelt Becanus, zo bijvoorbeeld p. 13-14 de persoonsnamen *Ger/hard, -brecht, -trudis*.
[18] Germanen in *Origines* p. 6-7-8-9-13; Belgen en Bellovaken p. 56.

in «de tering naar de nering zetten». [19] Een «leuke» «verklaring» is ook die van de Tongeren. Hun naam bestaat volgens Becanus uit *thun*, samentrekking van «tot hun» (d.i. 'naar zich') en *geren* 'vergaren, bijeenschrapen'. De Tongeren zijn bijgevolg mensen die alles naar zich toe schrapen. [20]

Uiteraard heeft Becanus zich ook gewaagd aan de verklaring van veel toponiemen en toponymische bestanddelen. Daarover handelt de rest van deze bijdrage.

3. Toponymische verklaringen volgens Becanus

Becanus schreef in het Latijn, maar hij behandelde ook een aantal Nederlandse woorden en namen. Ik beperk mij in dit overzicht tot toponiemen en woorden die vaak als toponiem of als toponymisch element optreden.

3.1. *Toponymische elementen*

Bij de toponymische elementen biedt Becanus soms niet meer dan een vertaling of omschrijving, soms stelt hij een etymologie voor.

3.1.1. *Elementen zonder etymologie*

Dijk : Is 'wal, dijk'. [21]

Goor : volgens Becanus duidt *goor* moerassen aan, voornamelijk die waarin er vroeger bossen waren. Vandaar dat moerassige plaatsen in het Brabantse vlakke land waar turf gestoken wordt, *Goor* worden genoemd. [22]

[19] *Origines* p. 95.

[20] *Origines* p. 9 : Quid est igitur *Thungeren* ? Non aliud nempe quam ad se congregare atque conuerrere. *Ger* enim cõgregandi significatum habet; *Thun*, ad se, Latinę vertitur, numero tamen plurium. *Thungeren* itaque homines sunt omnia ad se conuerrentes. Thun auté dicitur syncoptos & compositi more nostris usitato. Integrè effertur *Tot hun*, id est, vel ipsos.

[21] *Origines* p. 159 : *Dijc* enim aggerem notat, eum propriè, qui aquarum irruptioni opponitur.

[22] *Origines* p. 88 : *Gor* enim paludes notat, eas praesertim in quibus siluae fuerunt. Hinc loca illa in campestri Brabantia paludosa, è quibus Balius cespes effoditur, nomine *Gor* vocantur.

Mark : betekent zowel 'grens' als 'teken'. [23]

Moer : betekent 'moeras'. [24]

Moos : betekent 'slijk, modder'. Slijk (modder) en plaatsen blootgesteld aan overstromend water worden *Mosen* genoemd. [25]

Ve(e)n : uit Becanus' verklaring van de namen *Leuven* en *Venlo* (cf. infra) valt af te leiden dat hij blijkbaar het onderscheid kende tussen *ven* en *veen*. Van *ven* zegt hij : *Nu worden in onze taal alle poelen en overstroomde plaatsen Ven genoemd.* [26] Het woord *veen* daarentegen verwijst naar plaatsen waar turf werd gestoken. Zo schrijft Becanus : *Bij de Ambivarieten kunnen veel poelen opgemerkt worden, die door de autochtonen algemeen als Venen aangeduid worden en bij de Hollanders heten moerassige en modderige plaatsen, waaruit plaggen als brandstof worden gestoken, vaak niet anders.* [27]

3.1.2. *Elementen met etymologie*

Berg : *Barg/Berg* is een van die woorden die omgekeerd het tegenovergestelde betekenen (cf. supra). [28] Maar het betekent ook 'bergplaats', als afleiding van *bergen/bargen*. Want, zo redeneert Becanus, na de zondvloed redden onze voorouders zich van de golven in de bergen. Als eeuwige herinnering aan dit feit gaven ze de naam *berg* aan elke soort van bewaarplaats en berging. [29] Zie verder bij Bergen-op-Zoom e.a.

Burg/Borg/Borcht : *Borg* betekent 'burcht, vesting', zoals de Antwerpse *Borcht* 'castrum', maar ook stad. [30] *Burg* of *Borg*

[23] *Origines* p. 155 : *marc* = non solum limitem, sed signum etiam notat.

[24] *Origines* p. 91 : *Moeren*, id est, paludes.

[25] *Origines* p. 87 : Coenum enim & loca aquis vagis exposita, *Mosen* dicuntur.

[26] *Origines* p. 43 : Iam stagna omnia & loca aquis exundantia, nostrate sermone *Ven* dicuntur.

[27] *Origines* p. 1007 : Apud Ambiuaritos plurima stagna cernuntur, quae omnia generatim *Venen* ab indigenis vocantur, & apud Hollandos paludosa caenosaque loca, è quibus cespites ad ignes alendos effodiuntur, non alio nomine frequentius appellant.

[28] *Origines* p. 23 : vnum de illis quę conuersa contrarium notāt, primo suo significatu montē indicaret (...).

[29] *Origines* p.24 : Primi enim parentes à diluuis in montibus se seruarunt ab vndis : ad cuius rei memoriam sempiternam, omne genus conservationis occultationisque, qua nos à periculis tuemur; à montis nomine appellarunt (...).

[30] *Origines* p. 158 : *Borg* (...) arcem significat : quo nomine vetus, etiamnum opidum vocatur. *Origines* p. 101 : *Borcht* (Antwerpen) : 'castrum'.

wordt van steden en burchten gezegd omdat ze de burgers als toevluchtsoord dienen (afgeleid uit 'bergen'). [31]

De *Borgvelden* in Antwerpen zijn de 'velden van de burcht'. [32]

Donk : Volgens Becanus duidt *donk* 'moerassig, geregeld overstroomd terrein' aan. Hij stelt dat nederzettingsnamen met *-donk* dorpen of streken aanduiden die zodanig in moerassige en vochtige vlakten gelegen zijn, dat vaak het omliggende onder water komt te staan; dergelijke overstroomde terreinen, aldus Becanus, noemt men in het Latijn *mergi*, afgeleid van *mergere*, en in de volkstaal *dukers*, van het equivalente werkwoord *duken*, waarvan het preteritum (!) *Donck* is. Dergelijke dorpen (met als voorbeeld Wilmarsdonk) worden daardoor vaak (in de winter en in menige lente) tot nauwelijks toegankelijke eilanden. [33] In essentie zegt Becanus dus dat nederzettingsnamen met *-donk* nederzettingen aanduiden die hoger gelegen zijn in een moerassig en vochtig gebied.

Zie verder bij Arendonk, Wilmarsdonk.

Heem : *Hem*, verlengd tot *heim*, duidt een woonplaats aan en is afgeleid van *heimen*, d.i. een plaats versterken door hagen, wallen (dijk of gracht) of struiken en dgl. [34]

Heerbaan : *Her* betekent 'gemeenschappelijk en openbaar, op iedereen betrekking hebbend'. Een *heerbaan* is dus een openbare weg, een *hertog* is de leider van een gemeenschap. [35]

Kapel : Het woord komt volgens Becanus niet uit het Latijn, maar bestaat uit *kap* 'nok van een huis' en *hel* 'hoog', dat gezegd wordt van al wat hoog is, zowel de stem als een plaats. Een kapel

[31] *Origines* p. 102 : *Burg* enim idem est quod antiquis Graecis polis (...) Nam *Burg* siue *Borg* vocatur à fine proprio vrbium & arcium, quae omnes eò fieri debent, quo ciues in iis seruentur & custodiantur. Est enim *Bergen* seruare, custodire, tueri à periculo.

[32] *Origines* p. 68 : campi arcis.

[33] Origines p. 42 : *Donc* enim eum vicum pagúmve significat, qui sic in paludosis, vliginosisqúe campis iacet, vt frequenter omnia circum circa loca stagnent, atq. se crebrò aquis immergant, non aliter atque mergi Latinis dicti, quos nos ab eodem verbo *Duken*, cuius praeteritum *Donck, Dukers* vocamus. Plurimi enim eiusmodi pagi aliquando insularum rationem subeunt, du(m) nullus aditus, nisi per pontes longos, datur. Eo nomine non procul ab Antwerpia est Wilmerdo(n)ck, quasi dicas, vasti stagni insula, locus qui hactenus hieme & multo vere ita aquis lo(n)gé lateq., septus iacet, vt vix aditum admittat.

[34] *Origines* p. 51 : *Hem* autẽ crasso & longo sono prolatum, vt sit *heim*, domicilium notat; praesertim quod insulae modo aliis non est contiguum : dictũ à verbo *heimen*, quod est locum aliquem sepibus, vel vallis, vel aggere, vel fossa, vel arbustis, vel alio quouis genere munire.

[35] *Origines* p. 528 : *her* est commune & publicum, siue ad omnes spectãs. Sic *herban*, est via publica. Hertog, est dux communitatis.

is een gebouw met een hoog dak en ontleent daaraan haar naam.[36] Zie ook Westkapelle.

Lo : Becanus merkt op dat nederzettingen zoals Tessenderlo en Tongerlo hoger gelegen zijn dan de moerassige omgeving en stelt dat *lo* in onze taal dus hoger gelegen plaatsen aanduidt, voornamelijk nabij poelen of kreken, rivieren en moerassen.[37] Voor de etymologie beroept hij zich op het omkeerbaarheidsprincipe : *lo* is volgens hem het omgekeerde van het woord *hól*. Dit laatste heeft weliswaar een korte vocaal, maar bij de omkering tot *lóh* valt de lastige eind-aspiratie weg en wordt de *o* verlengd. En daar *hol* 'laagte' betekent, moet het omgekeerde natuurlijk 'hoogte' betekenen.[38]

Zie ook Tessenderlo, Tongerlo, Leuven, Venlo.

Rijt : Het werkwoord *Rijten* betekent 'vaneenscheuren, verscheuren'. Daarom, aldus Becanus, heten in de Kempen waterlopen door het water uitgescheurd *rijten*. Anderen gebruiken daarvoor *Reten* (verouderd taalgebruik). Vandaar dat *Ret* betekent 'spleet, scheur en kanaal door de kracht van het water uitgeschuurd'. Ret *of* Rit *worden daarom door diegenen die met het landleven vertrouwd zijn die plaatsen genoemd die blootgesteld zijn aan binnenstromende wateren en vaak onder water komen te*

[36] *Origines* p. 156 : aedificium signat, tectum duntaxat altum habens, à quo signari mereatur.

[37] *Origines* p. 41 : Lo enim in sermone nostro loca notat altiora, praesertim quae stagnis, torrentibus aut paludibus adiacent.

[38] In de eigen woorden van Becanus (*Origines* p. 42) : In linguae Cimbricae causis ostendam, quasdam nobis voces esse, quae contrario pronunciatae ordine, contrariũ habent significatum. Inter eas est & haec de qua agimus. *Hol* enim cauum notat, quod si conuerso litteram ordine legas, *Loh* existet, sed aspiratio non auditur, eo quod productio vocalis eius locum expleat. Nam *Hol* breui accentu & tempore pronunciatur. *Lo* vero, quia aspiratio fini incommoda esset, pro aspiratione tempus accepit. (vert. : Ik zal aantonen in de aangelegenheden van de Kimbrische taal dat er bij ons zekere woorden zijn die de tegengestelde betekenis hebben als men ze in omgekeerde volgorde uitspreekt. Eén daarvan is ook het woord waarover we het hebben. *Hol* betekent immers holte en als je de letters in omgekeerde volgorde leest, ontstaat *Loh*, maar de -h wordt niet gehoord, omdat het produceren van de vocaal zijn plaats vult. Want *Hol* wordt met korte klemtoon en tijdsduur uitgesproken. *Lo* echter, omdat aspiratie aan het einde lastig is, neemt verlenging aan i.p.v. aspiratie).

staan. [39] Kortom : Riten *zijn waterlopen door de golven en het water gescheurd, uitgeschuurd.* [40]

3.2. *Waternamen*

Gete : Het voedsel van de Atuatici werd volgens Becanus langs de Gete vervoerd naar Mechelen en Antwerpen. Aan dat voedseltransport zou de rivier haar naam ontleend hebben. Immers, aldus Becanus, de naam is niets anders dan tot *Get* afgezwakt *Ge-tas*, met de betekenis 'geeft voedsel', van *geven* en *as* 'voedsel, aas' (cf. supra). [41]

Nete : Volgens Becanus genoemd naar de zuiverheid van de stroom, met *net* 'netjes, zuiver'. [42]

Rupel : Volgens Becanus met 'ruw' genaamd naar het geweld en de hevigheid van de stroming. [43]

Schelde : Becanus verwijst naar Plinius, die schrijft dat Gallië van Germanië gescheiden wordt door de Schelde. De naam zelf die de «illustere» stroom draagt is voor Becanus een aanduiding dat die scheidslijn een grens geweest is. *Scelt* duidt immers volgens hem in onze volkstaal een scheiding aan [NB : onderscheid, verschil, «het scheelt»], en met precies hetzelfde woord wordt ook de stroom aangeduid. Onze voorvaderen, aldus Becanus, schijnen het met een meer open klank als *Scalt* uitgesproken te hebben, die, zo zegt hij, wij ook nog in het preteritum hebben bewaard : zoals wanneer wij zeggen «*het Scalt veel*», d.w.z. het verschilde veel. (...) [44] Overigens schijnt er volgens Becanus een

[39] *Origines* p. 31 : *Ryten*, vocali priore longa, & crassè pronuntiata, significat rūpere & dilacerare. Hinc *Ryten* Campanis canales dicuntur ab aquis ruptae. Alij *Reten* longa item priore, pro eodem vtuntur, antiquo adhuc loquendi mori gaudentes. Hinc, *Ret*, rima siue fissura, & canalis etiam aquarum vi ruptus. *Ret* igitur siue *Rit*, rei rusticae peritis ea loca vocantur, quae irrumpentibus aquis obnoxia sunt, & frequenter merguntur (...).

[40] *Origines* p. 38 : *Riten*, canales sunt, à fluctibus & aquis rupti.

[41] *Origines* p. 91 : Hinc & fluuius nomen accepit ab alimentis subministrandis, quae per ipsum deuehuntur. Nam *Ge-tas*, nullius elementi mutatione, idem significat, quod Latinis, Dat alimentum, quod nomen vulgus, vti cetera pleraque omnia, *Get*, adempta posteriore syllaba, pronuntiat.

[42] *Origines* p. 53 : in quo Neta à puritate fluxus nominatus (...) nomen accepit.

[43] *Origines* p. 53 : ... Ripelam. Id fluminis nomen est à vehementia & feritate rumpendi acceptum.

[44] In het Antwerpse dialect luidt «het scheelde niet veel» thans «het schol nie veel» of «tee nie veel gescholle».

dubbele reden voor de benaming te zijn, en kan de Schelde terecht zo genoemd worden omdat omtrent de stroom zeer frequente *geschillen* losbraken tussen de aangrenzende volken, waarbij de enen zich inspanden om hun grondgebied uit te breiden, de anderen om de oude grenzen te handhaven. [45]

Schijn : Volgens Becanus is *Schijn* een grensbenaming, verkort uit *Scei-ent*, d.i. 'ik onderscheid de grenzen (het «end»)'. [46]

3.3. *Plaatsnamen*

Antwerpen : Begrijpelijkerwijs heeft Becanus in zijn *Origines Antwerpianae* heel wat woorden gewijd aan de naam *Antwerpen*. Eerst heeft hij de opvatting verworpen van diegenen die de naam in verband wilden brengen met een vermeende god *Verpus*, Nederlands *Ters* etc. [47] Zijn eigen opvatting komt samengevat hierop neer dat de naam oorspronkelijk *Ant Atuats werp* luidde. De stad zou als *Atuatica* gesticht zijn door de Kimbren en Teutonen. Het element *Ant* is niets anders dan de samentrekking van 'aan het' en *werpen* is hetzelfde als Latijn *proiicere* ('werpen, vooruitwerpen, wegwerpen'). [48] En, zo stelt Becanus, net zoals in het Latijn in gebouwen zogenaamde «proiecta» ('uitsprongen, uitsteeksels') die dingen zijn, die buiten de loodlijn van de muur uitsteken, zo heet bij ons in stromen en zee *werp* datgene wat buiten het natuurlijke van de oevers en het verloop van de kustlijn door de mensen in het water is opgeworpen (...) Bijzonder terecht hebben onze mensen dus de naam *werp* gevormd om een in het water vooruitstekend bouwwerk (dam,

[45] *Origines* p. 5 : Plinius (...) dixit Galliam à Germani Scaldi separari (...) Vox ipsa qua nobilissimus amnis vocatur, indicio nobis est sequestrum eum limitum fuisse. Scelt enim in vernaculo gentis nostrae sermone, discrimẽ notat, qua voce nihil immutata flumẽ quoq., nominatur. Antiquiores quadrato magis fono Scalt pronunciasse videntur, quem & nos in praeterito imperfecto retinemus : ut cum dicimus, het Scalt veel, id est, multum differebat. (...) Caeterum quo gemina appellationis ratio videatur, merito & ea causa Scaldis dici queat, quod circa eum frequentissimae controuersia inter finitimos soleant exoriri, alteris limites proferre, alteris veteres tueri contendentibus.

[46] *Origines* p. 50 : *Scein*, voce per concisionem decurtata, quasi *Scei-ent*, id est, distinguo fines.

[47] *Origines* p. 26-27. Zie in dit verband ook Van Osta 1992.

[48] *Origines* p. 28 : Nam *Ant* idem nobis est quod Latinis, Ad ipsum; *werp*, vt exposui, proiectum : ita vt *Antwerp* ad verbum significet, ad ipsum proiectum, vbi ipsum loco articuli nostratis collocaui. Est enim *Ant*, idem quod *An het*; vbi *An*, idem est quod vel apud; *het* vero articuli vim possidet : quod contractum in vnam vocem, moren nostrate, *Ant* facit.

pier) van die aard aan te duiden. (...)[49] *Antwerpen* betekent dus letterlijk 'aan de uitsprong', maar Becanus meent dat men oorspronkelijk sprak van *Ant Atuats werp*, d.i. 'aan de stroomuitsprong van de Atuatiekers', wat later werd ingekort tot *Antwerp*.[50] Becanus identificeert de 'werp' dan met de later nog lang bewaard gebleven dam of pier die de *Werf* werd genoemd, gaat in op de etymologie ervan, de behoefte eraan en de constructie ervan. Deze tegen de burcht opgeworpen dam, zo zegt hij, was de *Werp*, wat later verzachtte tot *Werf*. (...) Toen de bevolking geleidelijk aangroeide, werd het nodig aan deze oever een beetje meer ruimte toe te voegen, opdat de mensen plaats zouden krijgen om buiten de burcht te wonen. (...) Zo gebeurde het dat wat tegen de burcht was opgeworpen, «aan de oever van de Attuatici» genoemd werd, d.w.z. *Ant Atuats werp*, en daarna korter *Antwerp*. Wanneer later de toename door de grootte en het aantal mensen de burcht ver oversteeg, noemden ze de burcht *Borgt*, maar de hele stad *Antwerp*.[51]

Later stelde Becanus nogmaals duidelijk dat de naam van de stad ontstond uit 'de werp, de opworp' en dat hij helemaal niets te maken heeft met «hand werpen».[52] Hij verhaalt ook de sage van Brabo en de reus, en wijst erop dat die, hoewel nog veel van zijn tijdgenoten dat dachten, niet aan de basis ligt van de naam

[49] *Origines* p. 27 : *Werpen* idem est quod Latinis proiicere : & quemadmodum in aedibus proiecta quaedam Latinis sunt, quae vltra parietis perpendiculū longius extāt : ita nobis *werp* dicitur in fluminibus & mari, id quod vltra natiuum ripae, litorisque ductum, in aquas ab hominibus est proiectum (...) *Origines* p. 28 : Optimè igitur nostri à *werp*, quod idem nobis est, quod Romanis iacio, nomen *werp* fecerunt, ad molem eiusmodi in aquas proiectam, notandam.

[50] *Origines* p. 28 : Haec igitur est genuina nominis interpretatio, quod tū in vsum venisse credimus, cum Atuatici nomen commune toti regioni esse coepit. Existimo tamen primum dici solere *Ant Atuats werp*, id est, ad ipsum Atuaticorum in flumen proiectum, ac deinde breuitatis gratia, *Antwerp*.

[51] *Origines* p. 29 : Haec igitur ripa Arci adiecta, *Werp*; & posterius consuetudine mollius indicante, *Werf* ex re ipsa vocabatur, eo quod iacta mole constaret. (...) *Origines* p. 30 : Paulatim igitur crescente hominum multitudine, necesse fuit ad hanc ripam, ita vt dixi, comparatam, plusculum loci adiicere, quo hominibus ad habitandum extra arcem, locus daretur. (...) Hinc factū, vt quod arci erat adiectum, ad ripam Attuaticorum vocaretur, id est, *Ant Atuats werp*, ac deinde breuius *Antwerp*. Post cum accessio haec magnitudine & numero hominum longè arcem superaret, arcem quidem *Borgt*, totam vero vrbem *Antwerp* nominarunt.

[52] *Origines* p. 137 : Verum enim vero, cum me sic satis probauisse arbitrarer, Andouerpiae nomen à proiectis subliciisque ripis factū esse; nec crederem porro quenquā fore, qui a manibus proiectis Handouerpiam contra omnium vetustiorū codicū fidem scribendum putaret; longè fecus, atq., opinabar, res mihi successit.

Antwerpen of *Brabant*, een mening die hij achteraf nog zou herhalen. (53)

Arendonk, Corsendonk, Veldonk : Dergelijke namen duiden op nederzettingen die als eilanden bij een *donk* 'overstromingsgebied' liggen. Becanus geeft hier zijn etymologie van *donk* (cf. supra) maar biedt verder geen verklaring van de plaatsnamen. Zie echter wel Wilmarsdonk.

Aschburg : De naam bestaat volgens Becanus uit *as* 'brandrest' en *burg* 'burcht'. *Aschburg* of *Assenburg* zou zo genoemd zijn omdat ze gebouwd werd op het puin van een vorige : 'de burcht van de assen', 'burcht in de as opgericht'. (54)

Berchem : *Berchem*, zo schrijft Becanus, betekent niets anders dan 'woning geschikt om te verbergen en te bewaken' : tegen de aanval van vijanden plachten de mensen zich immers te beschermen in de bossen en bergen; vandaar dat *Berg* niet alleen in gebruik bleef om de bergen alleen aan te duiden, maar zelfs met de bossen werd verbonden, waar men zich placht te verbergen. Bijgevolg duidde dit woord eerst 'berg' aan, vandaar 'bos en haven/toevluchtsoord'. Het element *-hem* duidt woonplaats aan (cf. supra). (55)

Bergen op Zoom, Zevenbergen, Steenbergen, St.-Geertruidenberg : *Berg* betekent volgens Becanus 'berg', maar ook 'bergplaats' (cf. supra). In de genoemde plaatsen zijn geen bergen te bespeuren en hun namen zijn dus afgeleid uit de tweede betekenis. *Uit* Barch *of* Berg *(want elk van beide wordt gezegd) komt immers* Bargen *of* Bergen, *wat betekent verbergen en wegbergen. En omdat we datgene wat we willen bewaren zo goed mogelijk verbergen, wordt het woord overgedragen op de bewaring. Daarom zeggen we* Scepen bergen, *omdat het gaat om het onder-*

(53) *Origines* p. 226.

(54) *Origines* p. 69 : (...) construetur, nomen dederunt *Aschburg*, siue *Assenburg*, quod nihil aliud exprimit, quam arcem siue opidum in cineribus erectum (...) «arx cinerum».

(55) *Origines* p. 51 : *Berghem* autem nihil aliud significat, quam domicilium aptum ad occulendum seruandũque. Homines enim in siluis aeque atque in mõtibus, se solent ab hostium insultu tueri : quo sit vt nomen *Berg* non ad montes solos significandos in vsu manserit, sed sit etiam ad siluas relatum, quibus acculere sese homines solent, & ab iniuriis seruare. Primum igitur montem, hinc siluam, atque portum vox haec notauit. *Hem* autẽ crasso & longo sono prolatum, vt sit *heim*, domicilium notat; praesertim quod insulae modo aliis non est contiguum : dictũ à verbo *heimen*, quod est locum aliquem sepibus, vel vallis, vel aggere, vel fossa, vel arbustis, vel alio quouis genere munire.

brengen van schepen op een veilige plaats en vandaar ging dan ook de naam Berg *over op de haven, die een standplaats van schepen betekent. (...) Om die reden hebben* Bergen op Zoom, Zevenbergen, Steenbergen, St.-Geertruidenberg *door het lot namen gekregen van de ligplaats van schepen.* [56]

Boom : Genoemd naar een boom. [57]

Borgerhout : Tussen Deurne en de stad Antwerpen lag vroeger een bos. Dit was het Borger-hout, 'het bos van de burgers'. [58]

Brabant : Becanus wijst er vooraf op dat de sage van Brabo en de reus niet aan de basis van de naam *Brabant* ligt. Aanvankelijk dacht hij dat deze naam ontstond uit *braak*. Daar Brabant helemaal geen braakland is, grote akkers heeft etc., geloofde hij later aan een samenstelling van *Brave* + *bant*. [59] Het eerste element bestaat volgens hem uit *Bar* + *have*, d.w.z. *Bar* 'bloot, tonen, aan het licht brengen etc. (bijv. in baren, openbaren, gebaar)' en *have* 'have en goed' («omnia bona mobilia»). Dit *barhave*, gesyncopeerd tot *braue* is dus zoveel als 'al zijn have en goed tonen'. [60] Het tweede element is *bant* 'band, hoofdband etc.'. Het houdt verband met de gewoonte van de Germanen, aldus Becanus, om als standaard in het leger een bijeengebonden bundel speren te dragen. Die standaard noemden ze *band* en gaf symbolisch weer dat allen die onder die standaard vochten door een stevige band verbonden waren. Later werd dit woord ook gebruikt om een dergelijke legerafdeling aan te duiden en diegene

[56] *Origines* p. 24 : A *Barch* enim siue *Berg*, (nam vtrumque dicitur) fit *Bargen* siue *Bergen*, quod est abscõdere & occultare. Et quia quae conseruata volumus, maximè occultamus, transfertur vox ad cõseruationem. Hinc dicimus *Scepen bergen*, pro eo quod est naues in tuta statione collocare, atque ex eo nomen *Berg*, ad portum, stationemque nauium significandam, transiuit. (...) Hac itaque ratione *Bergen op Zoom*, *Sevenbergen*, *Steenbergen*, Sanctae Gertrudis *Bergen*, nomina sortiuntur à nauiũ statione. (...)

[57] *Origines* p. 53 : Bomum pagum, ab arbore quam *Boom* vocamus, nominatum.

[58] *Origines* p. 52 : silua olim fuit *Borger-hout*, id est, silua ciuium nominata.

[59] *Origines* p. 138 : Fui aliquando in ea opinione, vt hac voc sterilem terrae tractum significari existimarem. *Braec* enim sterile, & id, quod semen non accepit, vocamus : vt cum dicimus, *T'lant leet braec*; id est, aruum sterile iacet; quod nomen à *Brac*, quod falsum signat, deriuatur. Verum cum animaduerterem superiori Brabantiae parti, quae latos agros habet, prius hoc nomen, quam inferiori, quae valdè sterilis est, datum fuisse; non videbar mihi posse hanc opinionem tueri.

[60] *Origines* p. 140 : idem est, ac si dicas quempiam ostendere omnia sua parata bona.

die daarbij de standaard droeg was de *Banderheer*.[61] Uit *Brau-abanta/ -anda* ontstond tenslotte *Brabant* omdat men *brach-* zei in plaats van *braf-/brave-* (zoals we vaak *brachart* horen voor *brauart*, aldus Becanus).[62]

Brugge : De stad werd zo genoemd omdat er veel kanalen en bruggen waren.[63]

Deurne : Volgens Becanus werd het eerste dorp van de Ambivarieten buiten Antwerpen door de Atuatici (van Antwerpen) *Dor-na* genoemd. Het betekent 'ongeveer al te dichtbij', zoals in Vlaanderen een zekere stad om gelijkaardige reden *Altena* genoemd wordt, d.w.z. 'al te nabij'.[64]

Ekeren : Waarschijnlijk genoemd naar de overvloed van eiken, waarvan hier een bos geweest is.[65]

Gent : Volgens Becanus was Gent waarschijnlijk de stad van de door Caesar genoemde *Gordunen*. De naam *Gordun* bestaat uit *gor* 'goor' + *dun* 'duin' en betekent dus 'een heuveltje in de moerassen'.[66] Later nam de stad de naam *Gent* of *Gant* aan, wat niets anders is dan 'mannelijke gans'. En als ik even mag schertsen, aldus Becanus, dan denk ik dat de stad zo werd genoemd omdat er vaak een mannelijke gans in de wateren rond het heuveltje zwom.[67]

Hoboken : De naam bestaat volgens Becanus uit *ho* 'hoog' en *bok* 'mannelijke geit'. Ter plaatse, tussen Wilrijk en de Schelde,

[61] *Origines* p. 140 : (...) fasciam hastae alligatam in exercitu habere ; signum hoc Bandam vocarunt, indicantes omnes, qui sub eodem signo militant, arctissimo esse vinculo colligatos ; atque id ita, quasi fascia vna omnes inter se constringerentur. Quocirca non malè signum Bandam nominarunt, tum quia vinculum eo nomine, tum quia fascia, è qua signum constabat (*Origines* p. 141 :) significaretur. (...) Et, quemadmodum signum pro omnibus iis ponitur, qui sub eodem vexillo militant, ita Banda quoque in vsum venit, atque in eo tanta pertinacia est retentum vocabulum, vt pro cohorte vel turma Banda, pro signo Bandera iam olim à Romanisantibus dicatur. (...) bandophorum : qui signum ferret (...) qui primarium ducis signum ferebat : quod officium summae fuit dignitatis (...) *Banderheer* (...).

[62] *Origines* p. 142.

[63] *Origines* p. 86.

[64] *Origines* p. 30 : (...) ad Ambiuaritos, quorū primus pagus dictus est ab Atuaticis *Dorna*, id est, ferè nimium propinquus, sicut in Flandria arx quędam simili de causa vocata est *Altena*, id est, omnino nimium propinqua. (...) Zelfde verklaring in *Origines* p. 49.

[65] *Origines* p. 52 : (...) a quo ad Scaldim duo pagi interiacent, quorū alteri *Eycker* nomen est, a quercuum, vt arbitror, copia, quarum hic siluam fuisse.

[66] *Origines* p. 88 : *Gordun* itaque collis est in paludibus situs.

[67] *Origines* p. 88 : Mihi si ludere liceat, ita vocari videtur, quod collis hic, in quo antiquitus vrbis primordia fuerent, veluti anser masculus in aquis vndique circumfusis frequèter nataret. Nam *Gent* anserem masculum significare vernae nostrae nouerunt.

groeide vier eeuwen tevoren niets anders dan heide, brem, bramen en dergelijke lage struiken, zodat de plaats *Hobocs woestyn* werd genoemd, d.w.z. de inculte woestenij van Hoboken. [68] De plaats werd *Hoboken* 'hoge bok' genoemd omdat ze op de wijze van de bok boven de stroom oprijst en omdat ze niets beters opleverde dan bokkenwol en evenmin voedsel opleverde voor andere dieren dan de bok. [69]

Hoegaarden : De naam bestaat uit *ho* 'hoog' en *gaard* en betekent 'hoge boomgaard'. [70]

Kaster : Kaster en Kester zijn plaatsen waar Caesar 'castra' had. In de nabijheid ligt *Kastergat*, wat 'ingang van het legerkamp' betekent. Immers, *gat* behoort bij *gaan* en betekent 'opening in de muur waardoor men binnen en buiten gaat', vgl. Engels *gate* en «hij is het gat uit». [71]

Katwijk : Aan de Nederlandse kust bestond een Romeins arsenaal, naar het gebied van de Catten *Catwijk* genoemd. [72]

Kortrijk : Deze naam vormt voor Becanus geen enkel probleem : hij betekent gewoon 'kort Rijk'. [73]

Leuven en **Venlo** : Volgens Becanus bestaat de naam *Leuven* uit *lo* + *ven*, terwijl *Venlo* er het spiegelbeeld van is. Hij beroept zich daarbij voor *Leuven* op de ligging van de stad, *die van die aard is dat oude stadswallen (...) van boven neerdalen naar lagere en aan water blootgestelde plaatsen*. Deze laatste worden, zowel binnen als buiten de muren, geregeld in poelen en moerassen veranderd door de Dijle en het riviertje de Vorta. Die waterlopen komen neer van op een hoogte die *Lo* wordt genoemd. *Nu wor-*

[68] *Origines* p. 51 : Inter hunc pagum & Scaldim est Hobocum ante quadringentos annos nihil praeter ericam, genistam, rubos, & id genus humiles siluas producens, qua causa *Hobocs woestyn* dicebatur, id est, eremus siue solitudo Hobocana.

[69] *Origines* p. 52 : *Hoboc* autem idem est, ac si Latinè dicas, altū hircum; quo nomine propterea locum illum vocauerunt, quod a flumine statim altè se ad modum hirci erigens, nihil ferret praeter inutiles siluas, quę ab hirco duabus rationibus nomen habere mererentur, & quia materia non esset vtilior, quam lana hircina; & quod nulli animali pabulum idoneū, praeterquā hirco proferret. *Hoh* enim siue *ho*, altū, *Boc*, hircū notat.

[70] *Origines* p. 90 : Hogardum, cuius nomen vernacula lingua altum pomarium significat.

[71] *Origines* p. 76-77 (...) vicus *Kastergat* appellatus, quo porta castrorum significatur (...) Apertum igitur illud velut foramen in muris, factum ad intrandum vel exeundum *Gat* dicitur, vocali longo tempore producta, quae vox apud Anglos hactenus est in vsu, & nostratibus cōmuni prouerbio, *hij is t'gat wt*, id est, est extra portas.

[72] *Origines* p. 308 : ad pagum Cattorum, *Catwijc* vulgo nominat ...

[73] *Origines* p. 84 : *Cortryc* : quo ad verbū significatur breue regnum.

den in onze taal alle poelen en overstroomde plaatsen Ven *genoemd. Vandaar dus het samengestelde woord* Loven, *d.i. wat hoge plaats en het moerassige in zich verenigt.* (74)

De eerste stichters hebben dus de naam gegeven naar de ligging en hebben Loven *daarom zo genoemd omdat* Lo *en* Ven *zowel het gebied binnen als buiten de stad zou omvatten.* (75)

Om aan te tonen dat deze verklaring geen verzinsel is, vergelijkt Becanus dan met de naam *Venlo. In Gelderland (Geldria) is er aan de Maasoever een niet onaanzienlijke stad,* Venlo *genaamd, wier naam zelf het omgekeerde van* Loven *betekent, in zover dat het omgekeerde in de samenstelling van de lettergrepen bewaard is. Het is ook gelegen in een hogere plaats, uit een winterse poel of moeras oprijzend, langs wiens muren aan de andere kant de Maas voorbij stroomt. Hoewel dit moeras zich niet breed uitstrekt, toch is het tot 3 mijl en meer van onze mijlen lang, en om die reden wordt het bij uitstek* Ven *genoemd. Venlo duidt bijgevolg die hoogte aan, die zich boven het moeras verheft, waardoor aan de stad de naam* Venlo *is gegeven.* (76)

Waarom de naam *Venlo* met het element *Ven* begint, terwijl *Leuven* ermee eindigt, ook daarvoor heeft Becanus een verklaring. In Leuven zijn de hoge plaatsen namelijk talrijker en groter dan de moerassige, zodat het volgens Becanus logisch is dat het element 'hoogte' eerst wordt uitgedrukt. Anderzijds strekt de poel waaraan Venlo zijn naam ontleend heeft zich over een zodanige lengte uit dat hij in de naamgeving terecht voorrang krijgt op de hoogte die tussen de Maas en de poel ligt als een

(74) *Origines* p. 43 : à situ vrbis, qui talis est, vt moenia vetusta (...) ex alto descendant ad loca humilia, & aquis obnoxia, quas Tila fluuius maior, & Vorta riuulus siue torrens, extra ripas suas euomere frequentissimè solent, & longè latèque omnes campos, & intra muros & extra, in stagna & paludes permutare. Altum autem illud è quo descendunt, *Lo* vocatur (...) Iam stagna omnia & loca aquis exundantia, nostrate sermone *Ven* dicuntur. Hinc igitur vox composita *Louen*, id est, quod altum locum & stagnantè complectitur. (...)

(75) *Origines* p. 44 : A situ igitur primi conditores nomen dederunt, Louen idcirco vocantes, quod *Lo* & *Ven* tum intus, tum foris contineret.

(76) *Origines* p. 44 : Est in Geldria in ripa Mosae oppidum non ignobile, *Venlo* nominatum, cuius appellatio idem prorsus quod *Louen* significat, contrario duntaxat in compositione syllabarum ordine conseruato. Est autem collocatum in loco altiore, è stagno hiberno, siue palude assurgente, cuius muros ex altera parte Mosa prȩterlabitur. Haec palus quamuis non latè pateat, ad tria tamen & eo amplius milliaria nostratia expor recta est, atque ea de causa per excellentiam *Ven* nominatur. *Venlo* igitur altum illud notat, quod paludi incumbit, à qua nomen opido datum est, *Venlo*.

landengte. *En er is ook in de hele streek geen poel die hiermee kan vergeleken worden.* [77] Becanus besluit dan zijn betoog met een revelerende zin (cf.infra) : *Nu is bijgevolg voldoende aangetoond wat* Lo *bij ons betekent.* [78]

Later heeft Becanus zijn verklaring van *Leuven* en *Venlo* nog eens beknopt herhaald. [79]

Lomberg : Deze naam komt volgens Becanus van *Alomberg*, samenstelling van *al* 'helemaal' + *om* 'rondom' + *berg*. Over de gehele omtrek, van alle kanten, kijkt men er neer op lagere terreinen. [80]

Merksem : *Merksem* bestaat uit *marc, merc* 'grens' en *heim* 'huis'. De naam betekent dus 'woonplaats aan de grens'. De plaats zou zo genoemd zijn omdat ze nabij de grens van de Ambivarieten lag. [81]

Oosterlo : Zie Tessenderlo.

Postel : De naam betekent volgens Becanus 'afleggers, stekjes', daar hij bestaat uit *pot* 'poot, stekje' en *stel* 'ik plaats'. [82]

Rijnsburg : Betekent : burcht van de Rijn. [83]

Ruisbroek : Zie Willebroek.

Rupelmonde : De Rupel is volgens Becanus genoemd naar het geweld en de hevigheid van de stroming (cf. supra). *Rupelmonde* betekent 'de monding van de Rupel'. [84]

[77] *Origines* p. 44 : Nec ratio deest, ob quam *Louen* syllabam *Ven* posteriorem habeat, cum ea in *Venlo* priorem locum occuparit. Louanij enim alta loca stagnantibus paludosisque & plura sunt &maiora; ita vt merito quod dignitate praecedit, prius etiam exprimatur : cum è diuerso palus illa, à qua *Venlo* nomen duxit, tam longè extendatur, vt alto illi quod inter Mosam & stagnum veluti Isthmos intercedit, merito praeferatur. Neque enim in tota illa regione palus est, quae huic fit conferenda.

[78] *Origines* p. 45 : Nunc igitur quid *Lo* nostris significet, satis est ostensum.

[79] *Origines* p. 1004-1005 : *Lo-uen* altum est & palus, cum *Venelo* palus sit & altum; in quorum illo Lo, id est, altum, praecedit, quia loca alta latius patent quam paludosa.

[80] *Origines* p. 76 : *Alomberg* mons est, qui per totũ circuitum montis rationem custodit, eo quod vndique depressiora despiciat.

[81] *Origines* p. 50 : Vocatur enim *Mercsheim*, quo significatur domicilium limitis. *Origines* p. 52 : (...) *Mercxheim* (...) sic dictus, quod proximus terminus Ambiuaritorum sit. *Merc* enim limitem notat, *heim*, domum : *Mercxheim* igitur nihil aliud sonat, quam domicilium limitaneum.

[82] *Origines* p. 48 : Loco *Postel* nomen est, plantarium liceat interpretari, eo quod *Pot* plantam nobis notet, & *Stel* idem sit quod pono.

[83] *Origines* p. 308 : *Rijnsburch*, id est, arx Rheni.

[84] *Origines* p. 53 : ... Ripelam. Id fluminis nomen est à vehementia & feritate rumpendi acceptum, in quo Neta à puritate fluxus nominatus, & amnis Machliniam interluens, & aquas & nomen amittunt; a quo *Ripelmont*, id est, ostium Ripelae, quo in Scaldim fluit, nomen accepit.

's-Hertogenbosch : De naam betekent 'het bos van de hertog'.[85]

St.-Geertruidenberg : Zie Bergen-op-Zoom.

Steenbergen : Zie Bergen-op-Zoom.

Tessenderlo en **Tongerlo** : Volgens Becanus duidt *Lo* in onze taal hoger gelegen plaatsen aan, voornamelijk nabij poelen (kreken), bergstromen en moerassen (cf. supra). *Wij zien dan ook bij Tongerlo tot Tessenderlo kanalen lopen (zich uitstrekken), onderbroken door estuaria. Tessenderlo* en *Tongerlo* betekenen dus respectievelijk 'de hoogte van de Taxandriërs' en 'van de Tongeren'.[86] *De hoger gelegen plaatsen van de Tongeren en Taxandriers duiden door hun namen bijgevolg aan dat ze poelen en estuaria daarvan betekend hebben, omdat* Lo *altijd in verband staat met lage en aan water blootgestelde plaatsen.*[87] Zo ook betekenen *Oosterlo* en *Westerlo* respectievelijk 'oosterse' en 'westerse hoogte'.[88]

Thuin : De naam van Thuin (Tuinum) zou volgens Becanus teruggaan op *Tooiing, Dooiing*, afleiding van *Doien* 'doden', omdat daar veel Nerviërs sneuvelden![89]

Tienen : Door wegvallen van de -d- ontstond *Tienen* uit 'tienden', de bekende belastingsterm.[90]

Tongerlo : Zie Tessenderlo.

Utrecht en **Tricht** : *Traiectum* werd door de Tongeren veranderd in *Tricht* en daar 2 steden die naam droegen, een bij de Bataven en een bij de Tongeren, noemden ze de ene *Oppertricht*,

[85] *Origines* p. 39 : à Busco ducis, siue vt Latine dicam, à Ducis silua.

[86] *Origines* p. 41 : *Tessanderlo* (...) *Thongerlo* (...) id est, altum Tassandrorum & Thungrorum. *Lo* enim in sermone nostro loca notat altiora, praesertim quae stagnis, torrentibus aut paludibus adiacent. Videntur igitur ad *Thongerlo* vsque & *Tessanderlo* canales excurrisse, quibus estuaria irrumpebant. *Origines* p. 42 : Loca igitur altiora Thungrorum & Tassandrorum, nominibus suis indicant, eousque stagna & aestuaria valuisse; eo quod *Lo* semper ad humilia loca, & aquis obnoxia, comparetur.

[87] *Origines* p. 42 : Loca igitur altiora Thungrorum & Tassandrorum, nominibus suis indicant, eousque stagna & aestuaria valuisse; eo quod *Lo* semper ad humilia loca, & aquis obnoxia, comparetur. *Origines* p. 48 : Tessenderlo = de hoogte van de Taxandriërs, 'altum Taxandrorum'. Eigenlijk heten ze de *Tas sanders*, d.w.z. 'accumulatores arenarum', omdat ze de zandbodem bewerken etc.; de naam komt dus van 'tassen' en 'zand'.

[88] *Origines* p. 42 : (...) *Westerlo* & *Oosterlo*, id est, altum Occidentale, & altum Orientale : quibus nominibus loca altiora, citra tamen montis accliuitatem signabāt.

[89] *Origines* p. 57.

[90] *Origines* p. 91 : Horreum autem voco ipsas Thenas, nomen inde nactas, quod decimae principibus iuere Herculano dandae, illic conderentur; quas lingua nostra *Theinden* vocamus; vnde opid, exempto Delta, de more nobis frequentissimo *Theinen* nominamus.

wat leidde tot *Optricht*. De andere, *Uitertricht*, werd *Utrecht*. De namen betekenen dus volgens Becanus 'het bovenste en het onderste Tricht'. (91)

Velzeke : Als je goed luistert, aldus Becanus, dan hoor je dat de Vlamingen *Veltcic* zeggen en dat betekent 'kamp van Cicero', want *cic* is de afkorting van *Cicero* en de oorspronkelijke betekenis van *velt* is 'kamp'. Aanvankelijk duidde bij ons *velt* een kamp aan, maar wegens vroeg optredende homonymie, werd veld ook voor 'veld' gebruikt. De Romaanse talen gebruiken *camp* voor legerkamp (uit het Latijn), de Germanen duiden legerkamp en veld met hetzelfde woord aan. (92)

Westerlo : Zie Tessenderlo.

Westkapelle : *Kapel* betekent 'gebouw met een hoog dak' (cf. supra) en *West* is de windrichting. *Westkapelle* is dus de 'westelijk gelegen kapel'. (93)

Willebroek en **Ruisbroek** : *Willebroek* bestaat uit *wild* en *broek* 'moeras' (cf. supra). *Wiltbroeck* betekent dan ofwel 'bosrijk moeras' ofwel 'moeras van de wilde dieren' ofwel 'uitgestrekt moeras'.

Ruisbroek is een samenstelling van *broek* 'moerassige, waterachtige plaats' en *ruisen* 'stormachtig waaien'. De naam betekent dus 'moeras dat weerklinkt door de windstoten'. (94)

Wilmarsdonk : Aanvankelijk verklaarde Becanus de naam uit drie elementen : *wild*, wat niet alleen 'wild', maar ook 'woest, onmetelijk' betekent (bijv. Wilde Zee), *mer* 'moeras' en *donk* 'overstromingsgebied etc.' (cf. supra). De naam zou dus verwij-

(91) *Origines* p. 83 : hoc *Oppertricht*, id est superius Traiectã, & syncoptôs *Optricht* vocarunt; è quo Obtricense opidum Marcellinus fecit : illud *Wters-tricht*, id est exterius Traiectum, & concisè *Wtricht* nominarunt.

(92) *Origines* p. 58 : (...) si rectè aures consulamus, audimus (...) Veltcic (...) castra Ciceronis (...) Prior vero quae *Velt* effertur, castra vernis nostris notat : sed quia homonymia quaedam in ea statim apparet, dum *Velt* communi omnium sermone pro campo ponitur, praesertim dum nulla mentio fit rei militaris, factum est vt ij qui Romanum sermonem Franco corrũperunt, campum pro castris in vsum vocarent, loquendi modum à nostris, sed vocem à Latinis mutuati. Hinc hactenus *Camp* & *Camper* pro castris & castrorum metatione Galli in vsu retinuerunt. Idem licet apud Italos & Hispanos audire, qui campum itidem pro castris posuerunt : quia Germanis eadem voce & castra & campus nominaretur.

(93) *Origines* p. 156.

(94) *Origines* p. 53 : (...) ad loca paludosa, à quibus proximi pagi appellanter, alter *Wiltbroeck*, id est, palus siluestris, siue palus ferarum, siue palus vasta : alter *Ruysbroeck*, id est, palus ventorũ impetu latè sonans. *Broeck* enim paludosum, vliginisumque locum signat; *Ruysen* vero est procellose ruere, vox propria ventorum : de qua alibi rursus erit dicendum.

zen naar een eiland van een wijd of woest moeras dat soms placht te overstromen.[95] Later stelde Becanus echter dat *Wilmarsdonk* de persoonsnaam *Wilmar* bevat.[96] Zie ook bij 3.1.2. Donk.

Wilrijk : De naam *Wilrijk* is niets anders dan *Wiltryck*, d.i. 'het rijk van de wilde dieren'. Immers *rijk* is 'koninkrijk, gebied, domein' en *wilt* is zowel het adjectief 'wild' als de algemene aanduiding voor 'wilde dieren'. De plaats kreeg haar naam *omdat het bos er zo ruig was dat het veeleer een woonplaats voor wilde dieren dan voor mensen leek.*[97]

Zandhoven : De naam *Santhof* betekent 'zandige hof (plein, voorhof, paleis, hof)'.[98]

Zevenbergen : Zie Bergen-op-Zoom.

4. Gevolgtrekkingen

Uit wat voorafgaat, zal duidelijk geworden zijn dat de etymologische opvattingen van Becanus mijlenver afwijken van de huidige. Dat wisten we overigens al uit zijn behandeling van soortnamen, maar ook op het gebied van de toponymie levert hij in het algemeen onzinnige verklaringen of etymologieën, gebaseerd op vage klankgelijkenis, wilde fantasie, gegoochel met lettergrepen, enz. Bij de waternamen (*Gete, Nete, Rupel, Schelde, Schijn*) is er geen enkele zinnige verklaring. Integendeel, ze behoren tot zijn meest lachwekkende etymologische voorstellen. Bij de nederzettingsnamen zijn de meeste verklaringen ook onzinnig : *Bergen op Zoom, Deurne, Gent, Hoboken, Kortrijk, Postel, Velzeke* en vele andere, zoals voor de lezer onmiddellijk duidelijk zal zijn.[99]

[95] *Origines* p. 53.

[96] *Origines* p. 786.

[97] *Origines* p. 51 : *Wiltryck* nominatus; quo significatur ferarum regnum, quod tanta illic esset siluae asperitas, vt ferarum potius quam hominum domicilium videretur. *Wilt* enim feram significat; & generatim omne ferum *Wilt* vocatur. *Ryck*, praeter alteram notionem, regnū dicitur apud nostrates.

[98] *Origines* p. 50 : *Santhof* (...) nomen tamen ab arenis est sortitus (...) Santhof enim nihil alius significat, quam aulam sabulonis (...)

[99] Voor de «juiste» verklaring van nederzettingsnamen verwijs ik naar de bestaande literatuur en het door de KCTD op het getouw gezette woordenboek van Vlaamse gemeentenamen.

Toch zal men voor Becanus' toponymische verklaringen, mede gelet op de tijd waarin hij schreef, enig begrip en waardering kunnen opbrengen. Per slot van rekening gebruikt hij een fundamenteel correcte methode : bij zijn toponymische verklaringen beschouwt hij immers zowel het taalkundige als het topografische aspect. Net zoals de huidige toponymisten zag hij dus in dat de verklaring van een toponiem wellicht 'juist' zal zijn, als de naam formeel-etymologisch verklaarbaar is en bovendien semantisch in overeenstemming is met de benoemde topografische werkelijkheid. Dat Becanus daarbij nog niet over «klankwetten» of historische fonologie had gehoord, zal men hem vergeven. Ook lovenswaardig is dat Becanus, hoe gebrekkig ook, bij zijn verklaringen soms verwijst naar het dialect of vergelijkt met andere talen, mede geholpen door zijn gedegen kennis van Latijn, Grieks en Hebreeuws. Daarenboven zet hij zich soms ook af tegen oudere onzinnige verklaringen, zoals bijv. die van *Antwerpen* uit «hand werpen» of uit een «god Verpus», de naam *Brabant* uit «Brabo», *Leuven* uit het werkwoord *loven* 'prijzen' of uit de naam van de volksstam der Levaken.[100] En per slot van rekening zijn sommige van zijn verklaringen correct, ongeveer juist of gedeeltelijk juist. Voorbeelden daarvan zijn o.m. *Boom, 's-Hertogenbosch, Kaster/ Kester, Rupelmonde* en *Willebroek*.

Ook uit zijn behandeling van de zogenaamde «toponymische elementen» valt hier en daar wat te leren. Ten eerste is het duidelijk dat hij de appellativische betekenis nog kende van de bestanddelen waarvoor hij géén etymologie geeft. *Dijk, mark, moer, moos, veen*, het zijn woorden waarmee hij vertrouwd is. Van *goor* biedt hij zelfs een correctere omschrijving dan veel andere of latere auteurs : niet zomaar 'moeras', maar 'turfuitbatingsterrein'.[101]

Onder de woorden waarvan hij wél een etymologie geeft, zijn er waarvan hij de betekenis kent en andere. Of hij een woord al

[100] Voor *Antwerpen* en *Brabant* cf. supra; voor Leuven : Louanium igitur nomen habet non à laudando, vt quidam prodiderunt; non à Leuacis, vt alij sunt suspicati (*Origines* p. 43). Vgl. ook Le Roy (1885 :121) : «Ses écrits présentent un mélange bizarre de théories aventureuses et d'observations de **saine critique**... (mijn vetjes).

[101] Ook het verschil tussen *ven* en *veen* is hem bekend. Zie over deze termen Van Osta 1997.

dan niet kende, valt af te leiden uit de manier waarop hij de woorden behandelt. Normaliter gaat hij namelijk uit van de hem bekende betekenis van een woord (en de daarmee aangeduide werkelijkheid) om dan, bijvoorbeeld op grond van klankgelijkenis, een etymologie te bedenken. Een kapel is een vrij hoog gebouw. Welnu, zegt Becanus, dan ontstond het woord dat die werkelijkheid aanduidt uit *kap* + *hel* 'hoog'. In een borg of burcht zoeken mensen een toevlucht, dus de benaming ervan is afgeleid van 'bergen'. Een rijt is een waterloop 'door het water uitgescheurd', zijn naam behoort dus bij *rijten* 'verscheuren etc.'

Wanneer hij de betekenis van een woord echter niet kent, dan zoekt hij een etymologisch aanknopingspunt. Het schoolvoorbeeld is *lo*, een woord dat als topografische soortnaam al in de middeleeuwen uit de taal verdween en waarvan Becanus nooit de appellativische betekenis kan hebben gekend. Om te achterhalen wat *lo* precies betekent, gaat hij uit van zijn «omkeerbaarheidsprincipe» : *hol* betekent 'diepte, gat', dus *lo(h)* zal 'hoogte' betekenen. En inderdaad, aldus Becanus, we zien dat plaatsen met namen op *-lo* (Tessenderlo, Tongerlo e.a.) wat hoger gelegen zijn dan de omgeving en uitrijzen boven lagere terreinen met poelen of kreken, rivieren en moerassen (zie ook hoger bij Leuven en Venlo). Dat zijn redenering geen steek houdt, hoeft geen betoog.[102] Geleidelijk groeiden in de literatuur andere inzichten, maar toch werd met Becanus' omschrijving nog lang rekening gehouden of bleef een element ervan als een echo doorklinken, bijv. het aspect «hoger gelegen» nog tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw in de verklaring van *lo* als 'bosje op hoge zandgrond'[103] of '(hoger gelegen) open plek in een bos'.[104] Het zal duidelijk zijn dat de opvatting dat *lo* een betekeniselement 'hoogte' zou bevatten, uit de literatuur mag verdwijnen.[105]

[102] Zie hierover VAN OSTA 1994.

[103] Bijvoorbeeld GYSSELING M., «De naam Kallo», in : *Land van Beveren* 27(1984), p. 140.

[104] Bijvoorbeeld GYSSELING M., «De naam Lochristi», in : *Heemkundig Nieuws* 13(1985), nr. 34, p. 4.

[105] Zie hierover uitgebreid in VAN OSTA 1994.

Heel anders is het gesteld met het element *donk*, waarvan Becanus blijkbaar de betekenis nog kende. Hier gaat Becanus immers niet uit van een etymologische constructie, maar van de topografische werkelijkheid en de bijbehorende semantiek. Zoals boven is gebleken, stelt hij in essentie dat nederzettingsnamen met *-donk* nederzettingen aanduiden die hoger gelegen zijn in een moerassig en vochtig gebied. Dergelijke overstromingsgebieden worden volgens hem in het Latijn *mergi*, in het Nederlands *donken* genoemd, een term die behoort bij 'duiken'. Voor ons is het hier niet belangrijk of deze uitleg van Becanus al dan niet volledig of gedeeltelijk correct is. Relevant is echter wel dat latere auteurs Becanus onzuiver hebben geïnterpreteerd en, aanvankelijk met verwijzing naar hem, de opvatting hebben verbreid dat *donk* dus zoveel betekent als 'plaats die uit een moeras oprijst', hoewel Becanus duidelijk stelt dat *donk* niet de 'hoogte' maar de overstroomde terreinen aanduidt. Al in 1610 schreef Gramaye, die voor zijn werk herhaaldelijk uit Becanus heeft geput, dat *donk* 'plaats die uit de moerassen oprijst' betekent.[106] Hij zou daarin gevolgd worden door talrijke auteurs en tot op vandaag is het een (ten onrechte) wijd verbreide opvatting dat *donk* 'zandige opduiking in moerassig terrein' zou betekenen.[107]

De twee voorbeelden, *donk* en *lo*, vormen een mooi voorbeeld van Becanus' methode en tevens van zijn sterke en vooral zijn zwakke kanten. Zo zal het voor de lezer duidelijk zijn dat hij het in beide gevallen heeft over nederzettingen die wat hoger gelegen zijn in moerassige omgeving. Als de naam ervan met *-donk* gevormd is, dan slaat hij op de moerassige omgeving, met *-lo* echter op de hoogte. Ironisch genoeg is in de toponymische literatuur later (ten onrechte en in eerste instantie als gevolg van een verkeerd begrepen Becanus) de opvatting gegroeid dat *donk* een 'zandige ***opduiking*** in moerassig terrein' is, terwijl sommigen voor *lo* (eveneens ten onrechte) vasthouden aan een '(***hoger gelegen***) open plek in een bos', terwijl anderen (m.i. terecht) een

[106] Gramaye (1610 :161-162) : *Donck* quod locum è palustribus emergentem (...) significat.

[107] Zie hierover uitgebreid Van Osta 1992.

onderscheid maken tussen *lo* 'open plek in het bos' en *lo* 'plas, poel etc.' [108]

Als besluit kan worden gesteld dat Becanus de moderne wetenschap nog weinig te bieden heeft op het vlak van de etymologie of toponymie. Toch was een analyse van zijn werk niet volkomen vruchteloos. Enerzijds werd wat meer licht geworpen op de oorsprong van sommige (vaak ook thans nog verbreide) etymologische op- of misvattingen. Anderzijds kon de schijnwerper gericht worden op een al bij al toch verdienstelijke pionier op het vlak van de filologie.

Aangehaalde literatuur

Becanus G. (J. van Gorp), *Origines Antwerpianae, sive Cimmeriorum Becceselana novem libros complexa*, Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, 1569.

Deneire T. & Van Hal T., *Lipsius tegen Becanus, Over het Nederlands als oertaal*, Editie, vertaling en interpretatie van zijn brief aan Hendrik Schotti (19 december 1598), Amersfoort, 2006.

Frederickx E., «Ioannes Goropius Becanus, Arts, Linguist, Graecus», in : *Hermeneus*, tijdschrift voor de antieke cultuur, 43 (1971-72), 129-136.

Gramaye J.B., *Antverpiae antiquitates*, Bruxellae, 1610.

Le Roy A., J. Van Gorp (Becanus), in : *Biographie Nationale*, VIII (1884-85), 120-123.

Naborn R.A., «Becanus' etymological methods», in : *Voortgang*, Jaarboek voor de Neerlandistiek, XV(1995), 79-86.

Vanderheyden J.F., *Geschiedenis van de Germaanse filologie*, deel 1, 4de uitgave, Universiteit te Leuven, z.j. (1959).

Van Hal T., «Joannes Goropius Becanus (1519?-1573?), over het Antwerps als oertaal», in : *Schakel*, Jaarboek van het Sint-Michielscollege te Brasschaat, 58(2006), 304-307.

Van Osta W., «Donk : Semantisch en etymologisch», in : *Naamkunde*, 24 (1992), 87-115.

Van Osta W., «Semini God! Semini, God? De Antwerpse Semini-sage doorgelicht», in : *Volkskunde*, 93, 3 (1992), 202-234.

Van Osta W., «Lo, looi, looien en verwanten», in : *Naamkunde*, 26, 3-4 (1994), 155-206.

Van Osta W., «Veen, ven en Peel», in : *Naamkunde*, 29, 1-2 (1997), 31-61.

[108] Zie Van Osta 1994.

VAN OSTA W., «*Venlo* en andere lo-namen», *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde*, nr. 97, Hasselt, 1998.

Ward VAN OSTA